

Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón

Az utóbbi évtizedek irodalomelméleti irányzatai, történelmi, geopolitikai változásai világszerte kihívást jelentettek a komparatiztikai kutatások számára. Noha a világirodalmi stúdiumok és kánonok magától értetődő jelenléte, továbbá a nemzeti irodalom folyamatainak a nemzetközi irodalmi áramlatok és folyamatok függvényében történő irodalomtörténeti és poétikai értékelése, értelmezése töretlen, az újabb elméleti megközelítések átértékelésre és újraértelmezésre hívnak. A világirodalom eszméjének, a centrum és a periféria fogalmainak, az európai kánon hegemoniájának bírálata a posztkolonializmus és a kritikai kultúrakutatás elméleti horizontjából nem csupán ideológiakritikai és geopolitikai jelentőséggel bírt, nemcsak a komparatiztika történetét írta át, hanem az összehasonlító irodalomtudomány sajátosságainak elméleti újragondolását is szükségessé tette.

A kötet tanulmányai e változások fényében járják körül az összehasonlító irodalomtudomány jelenét és közelmúltját, nyújtanak betekintést a diszciplína tengerentúli és európai elméleti vitáiba, mutatják be a kutatási területnek a globalizáció és a multikulturalizmus jelenségeire adott válaszait. A válogatás több szövege érinti az emigrációs tapasztalat, a többnyelvűség, a transznacionális és interkulturális irodalomtörténet-írás kérdéseit, két tanulmány pedig a francia komparatiztika utóbbi huszonöt évének legfontosabb irányzataival foglalkozik. Megtiszteltetés, hogy John Neubauer a Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története című munkához fűzött megjegyzéseit egy ebben a formában még nem publikált változatban bocsájtotta rendelkezésünkre. A válogatás elkészítését az OTKA K 112415 számú pályázata támogatta.

Kötetünket Z. VARGA ZOLTÁN és HITES SÁNDOR szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Recherches en littérature comparée au tournant du millénaire

Les nouveaux courants en théorie littéraire de dernières décennies, les changements géopolitiques et historiques ont défié des recherches en littérature comparée au quatre coins du monde. Bien que la littérature comparée, les recherches sur la littérature mondiale aient gardé leur place institutionnelle et leur prestige scientifique dans le milieu académique, ainsi que les divers canons de la littérature mondiale dans les curriculum universitaires, ces nouveaux courants théoriques nous obligent à relever le défi de repenser la légitimité et la spécificité de la littérature comparée. Le critique fondamentale de la critique postcoloniale et des études culturelles concernant la notion de littérature mondiale, ou bien les notions relatives de centre et de périphérie ont provoqué une révision idéologique et géopolitique de la discipline, mais aussi une mise en question du cadre théorique et institutionnelle de la littérature comparée.

Dans le numéro spéciale consacré aux nouveaux recherches en littérature comparée nous présentons de principaux enjeux théoriques des débats sur le comparatisme du nouveau millénaire qui ont eu lieu en Europe et aux États-Unis, provoqués par des phénomènes du mondialisation et du multiculturalisme. Plusieurs études présentées traitent des rapports du comparatisme aux expériences de l'émigration et de l'exile, au polyglottisme, ou à l'histoire littéraire transculturelle et transnational. Deux études passent en revue des courants les plus importants de la littérature comparée en France après la Deuxième Guerre mondiale. Nous sommes heureux de publier la première fois en hongrois une version inédite de l'étude de John Neubauer sur l'ambitieux projet de L'histoire des cultures littéraires de l'Europe de l'est et de l'Europe centrale. La préparation de ce numéro de *Helikon* a été subventionné par le concours numéro K 112415 de OTKA.

Les études de ce numéro ont été recueillies et présentées par ZOLTÁN Z. VARGA et SÁNDOR HITES.

LE COMITÉ DE LA RÉDACTION

Approaching Comparative Literature at the Turn of the Millennium

Along with new currents in literary theory the historical and geopolitical changes that have taken place during the last decades came to present profound challenges for comparative literature worldwide. Even if world literature studies and their traditional canons, as well as the writing and rewriting of national literary histories, continue to exert their influence, new theoretical approaches call for reevaluation and redefinition. The critique that postcolonial and cultural studies addressed to the notion of world literature itself, to the hierarchy of center and periphery, and to the hegemony of European-biased canon-formations has rewritten not only the history of comparative literature, but also urge for a reconsideration of its very theoretical grounds.

The essays we publish here offer an insight into these challenges and the theoretical debates that the discipline has produced in the face of globalization and multiculturalism both in Europe and in North-America. The main part of them deal with the role exilic experience and polyglottism have come to play in transnational and intercultural literary histories, two give a survey of the most significant currents in recent French comparativism. It is an honor that John Neubauer contributed to the volume with a yet unpublished version of his comments on his *A History of the Literary Cultures of East-Central Europe*.

The volume has been supported by the National Research Fund (K 112415), and was edited by ZOLTÁN Z. VARGA and SÁNDOR HITES.

THE EDITORIAL BOARD

TANULMÁNYOK

Z. VARGA ZOLTÁN

Komparatistikai kutatások az ezredfordulón¹

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNY
A MULTIKULTURALIZMUS ÉS A GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

Mivel foglalkozik az összehasonlító irodalomtudomány, más néven a komparatistika az ezredfordulón, mi a tárgya, milyen módszerekkel dolgozik? Erre az egyszerű, az önmeghatározást szinte a személyazonosság igazolásaként követelő kérdésre nem is olyan könnyű válaszolni. Ha például végigtekintünk a komparatistikai kutatások világméretű szervezetének, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaságnak, azaz az ICLA/AILC-nek (angolul: International Comparative Literature Association; franciául: Association Internationale de la Littérature Comparée) legutóbbi, 2013-as párizsi kongresszusán felvonultatott programján, akkor a komparatistikát ma leginkább gyűjtőfogalomnak látjuk, amiben egyre kevésbé domináns az irodalom és a (modern) filológiaként, irodalomtörténetként értett irodalomtudomány jelenléte. A széles értelemben vett összehasonlító irodalomtudomány gyűjtőfogalmában megtalálhatóak ugyanakkor a regionalizmus, a globalizáció és a multikulturalizmus összefüggéseivel foglalkozó geopoétikai megközelítések; a különböző művészeti ágak, az irodalom és a művészetek eltérő anyagi természetéből fakadó jelenségek intermediális kutatásai; a digitális technológiák és az új médiák írásra és olvasásra tett hatásának vizsgálata vagy a fordítás, a többnyelvűség, a nyelvváltás irodalmi tapasztalatainak elemzése.

Az önanonosság biztonságérzetét nyújtó önmeghatározás kérdése különösen gyakran tér vissza az utóbbi húsz-harminc év komparatistika-elméleti összegzéseiben, iránykereséseiben. A válságban lévő tudományág gondolata már-már kényszerképzetként bukkan fel az összehasonlító irodalomtudomány akadémiai intézményesülésének (önálló egyetemi tanszékek, önálló vagy részben önálló egyetemi szakok, folyóiratok, kutatócsoportok, könyvsorozatok indulása stb.) pillanatától, nagyjából a XX. század ötvenes éveitől, s ez ezért figyelemre méltó, mert jóval a bölcsészettudományok ezredvégi általános legitimációs krízisét megelőzve történik mindez. Claire Joubert az összehasonlító irodalomtudomány ezredvégi

¹ A tanulmány megírásához a szerző a Campus Hungary ösztöndíjának segítségével végzett kutatásokat. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. (A szerk.)

dilemmáit áttekintő tanulmányában egyenesen „meglepő állandóságról” beszél ebben a tekintetben, hiszen René Wellek 1958-as keltezésű, *The Crisis of Comparative Literature* írásától fogva a válság-tematika elmaradhatatlan része a diszciplína helyzetét övező polémiáknak, melyek közül az utóbbi bő évtized legnagyobb port felvert művei, Gaytari Chakravorty Spivak *The Death of a Discipline* (2003), illetve Emily Apter *Against World Literature* (2013), provokatív című könyvei² A komparatiztika helyéről és szerepéről folytatott eszmecserek szorosán kötődnek a tudományág intézményi szerkezetéhez, illetve földrajzilag is lokalizálhatók, mivel az utóbbi húsz év legjelentősebb vitái az Egyesült Államokból indultak ki. A kutatási területet képlékenység és sokarcúság jellemzi, mégis talán a legnagyobb és legszervezettebb nemzetközi irodalmár kutatói közösség tömörül az diszciplína világméretű szervezetében, az ICLA/AILC-ben. Az Amerikai Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (American Comparative Literature Association – ACLA) 1993-as és 2003-as kongresszusán a tudományág állásáról elhangzott beszámoló szerkesztett anyagai, az 1994-ben, illetve 2006-ban megjelent Bernheimer- és Saussy-jelentések³ például igen fontos eseménynek számítanak a komparatiztika, de talán az egész irodalomtudomány szerepének újraértelmezési folyamatában.

Charles Bernheimer az 1994-es kötet szerkesztői bevezetőjében (*Anxieties of Comparison*), mely címében is a dekonstrukció egyik alapszövegét idézi, történeti perspektívából mutatja be az ún. kulturális fordulat (cultural turn) és a posztkolonialista elméletek, illetve az összehasonlító irodalomtudomány kapcsolatát. Az ezredvégi viták kontextualizálásához érdemes összefoglalni a tudományág saját eredetmítoszát, melyet mozaikosan, töredékesen csaknem az összes, a következőkben tárgyalandó hozzászólás ismeret, s amit itt most Bernheimer és Saussy jelentése alapján vázolok.

Az amerikai komparatiztika háború utáni fellendülésének fontos ösztönzője volt az önkényuralmi rendszerek elől Európából elmenekült tudósok (Wellek, Auerbach, Spitzer, Jakobson stb.) beilleszkedése az amerikai akadémiai életbe, illetve a részben diplomáciai és katonai ösztönzésből, az amerikaikkal gazdasági, katonai kapcsolatba kerülő kultúrák interdiszciplináris tanulmányozására életre

² CLAIRE JOUBERT: Le comparatisme comme critique: littérature/s, culture/s, peuple/s. In: BANETH-NOUAILHETAS, EMILIE – JOUBERT, CLAIRE (Szerk.): *Comparer l'étranger. Enjeux du comparatisme en littérature*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007, 25–48. (a válság tematizálásának történeti áttekintéséhez lásd 28–29.). RENÉ WELLEK írásának lelőhelye: NICHOLS, STEPHEN G., JR. (Szerk.): *Concepts of Criticism*. New Heaven – London, Yale University Press, 1963, 282–295. SPIVAK, GAYATARI CHAKRAVORTY: *The Death of a Discipline*. New York, Columbia University Press, 2003. APTER, EMILY: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London, Verso, 2013.

³ BERNHEIMER, CHARLES (Szerk.): *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Boston, Johns Hopkins University Press, 1994.; SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Boston, Johns Hopkins University Press, 2006.

hívott ún. *area studies*.⁴ Az amerikai összehasonlító irodalomtudomány az európai minták mentén a két vagy inkább három eredeti nyelven olvasott, Európa központú, egyetemes, humanista értékeket őrző „világirodalom-kánon” szoros olvasatokon alapuló szövegértelmezésre épült. A klasszikus műveltség, a széleskörű olvasottság, az alapos idegen nyelvtudás kívánalma, ezzel együtt pedig a több nemzeti kultúrában, eltérő korszakokban, különböző irodalmi műfajokban, művészeti ágakban való jártasság egyszerre sugározta az elitista tudomány képét, ugyanakkor a speciális szakértelem hiányát, sőt a dilettantizmus gyanúját a nemzeti kultúrákra, irodalomtörténeti korszakokra, szerzői életművekre specializálódott egyetemi, akadémiai közegben, ráadásul, amint azt Haun Saussy megjegyzi a 2006-os ACLA-jelentésben, a komparatisztika előfeltételezi, amit meg akar haladni, hiszen legalább két vagy inkább három nemzeti kultúra és nyelv irodalmában való jártasság nélkül aligha képzelhető el komolyan vehető összehasonlító vizsgálat.⁵

A hetvenes évekre végbemenő világméretű társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági változások (a gyarmatbirodalmak lassú felszámolódása, illetve az ezt követő bevándorlási hullám, a hidegháború enyhülése, a világpiac és a globalizáció, liberális gazdaságpolitika és fogyasztói társadalmak, a társadalmi mobilitás felerősödése, a társadalmak szűkülő hagyománytudata, a tömegkultúra ipara és világturizmus stb.) és a komparatisztika, tágabb értelemben pedig a humán tudományok története közti összefüggések feltárása messzire vezetne. Nyilvánvaló, azonban hogy a posztkolonialista kritika és az ún. *cultural studies*, avagy kritikai kultúrakutatás megszületése és akadémiai felfutása a nyolcvanas évektől fogva tekinthető a globalizáció és a multikulturalizmus társadalmi folyamataira adott tudományos reflexiónak. Ennek az elméleti reflexiónak voltak fontos színterei Amerikában az összehasonlító irodalomtudományi vagy amerikai egyetemi zsargonnal *CompLit* (néhol a Francia és az Angol Irodalom) tanszékek, ahonnan az amerikai új kritika szoros szövegértelmezési hagyományának köszönhetően Barthes, Derrida, Foucault, Lacan, és az általuk újraolvasott Marx, Nietzsche, Freud műveitől ösztönözve nőttek ki a posztstrukturalista és a dekonstrukciós (irodalom) elméleti iskolák. Paradox módon ezek az elméleti irányzatok épp azt a humanista univerzalizmust illeték erőteljes kritikával, amely az „ember” fogalmának a felvilágosodás hagyományában reflektálatlanul maradt partikuláris vonásaival a „világirodalom” nyugati kánonát, így az összehasonlító irodalomtörténeti és -tudomá-

⁴ Vö. pl. SPIVAK: *I. m.*, 3. Az emigráns európai irodalmárok szerepéről az amerikai komparatisztika háború utáni időszakában lásd: APTER, EMILY: *Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature*. In: CH. BERNHEIMER: *I. m.*, 86–96. APTER, EMILY: *Global Translatio: The Invention of Comparative Literature*. Istanbul, 1933. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 76–108. Kötetünk tanulmányai közül Hites Sándor írása foglalkozik bővebben a kérdéssel.

⁵ SAUSSY, H.: *Exquisite Cadavers Stitched from Fresh Nightmares*. In: Uő: *I. m.*, 11.

nyi programok olvasmányjegyzékeit is meghatározták: a Comparative Literature „kánonképző nagy kezdőbetűi a fehér, férfi, Európa központú *nagy elbeszélését*.”⁶

A kritikai kultúrákutatók és posztkolonialista kritika kihívása egyszerre volt módszertani és etikai- politikai természetű. Az értelmezésben hangsúlyosabbá vált az irodalmi művek társadalmi, történelmi, politikai kulturális kontextusa, bizonyos referenciális szövegtípusok és irodalmi alkotások egymást kontextualizáló összeolvasása, ezzel párhuzamosan pedig háttérbe szorult az „irodalmiság”, a szövegi megalkotottság vizsgálata, viszont előtérbe kerültek a szociológia, a társadalom földrajz, a technológiák történelme, a kultúranthropológia elemzési és tárgyképzési módszerei.⁷ Ily módon az interdiszciplinaritás, a többnyelvűség, a „más” és a „saját” kulturális referenciapontjainak kutatása kilépett a „rég” komparatiztika keretei közül. Lucia Boldrini összeállításunkban közölt gondolatmenete alapján, az összehasonlító irodalomtudomány megnyerte a több nyelvű és kultúrájú tárgyának elismertetéséért vívott harcát, eközben azonban bizonyos tekintetben elvesztette önálló arculatát, s kénytelen volt a kritikai kultúrákutatókkal és a posztkoloniális kritikával osztozni az interdiszciplináris módszertan újszerűségének dicsőségén.⁸ Másfelől pedig az új megközelítések ideológiakritikai töltete, társadalmi-politikai tudatossága az (összehasonlító) irodalomtudományt azzal az etikai imperatívusszal szembesítette, hogy elismerje és bátorítsa a marginalizált helyzetben lévő csoportok kulturális önkifejezését, s ennek a törekvésnek a korszak politikai kommunikációjának doktrínája, a „pozitív diszkrimináció” is kedvezett. A multietnikumú, multikulturális, gyarmati múltat maguk mögött tudó országokban a nyugati kultúrkör hagyományainak ápolása a saját múlt, hagyomány megőrzésén, kulturális praxis (oktatás, könyvkiadás stb.) folytatásán túl, egyúttal a nyugati kultúrhegemonia, sőt kulturális imperializmus, gyarmatosítás hallgatolagos fenntartását is jelenhette. A nyolcvanas-kilencvenes évek, dekonstrukciós iskoláiból kinőtt elméleti nemzedék jelentős kutatói, Edward Said, G. C. Spivak, Homi K. Bhabha, nagy hatású művei már csak szerzőik transzkulturális és transznacionális identitása miatt is e gyakorlat felülvizsgálatára szólított, s a homogén, egységes nemzeti, nyelvi, irodalmi, kulturális hagyományok mögött álló ideológiai, politikai előfeltevések feltárására és kritikájára biztatott. A human tudományok „lelkismeret vizsgálata”, saját praxisuk politikai dimenziójának tudatosítása a kilencvenes évek komparatiztikáját is erőteljesen meghatározta az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. Susan Bassnett az ezredfordulót megelőző és követő évtizedek fenti folyamatairól szólva jegyezte meg, hogy „az összehasonlító irodalomtudomány eredeti célkitűzése – az irodalom témákra, mozgalmakra,

⁶ WENINGER, ROBERT: Comparative Literature at a Crossroads? An Introduction. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, XI.

⁷ Vö. SAUSSY, H.: *I. m.*, 20.

⁸ Vö. BOLDRINI, LUCIA: Comparative Literature in the Twenty-First Century: A view from Europe and UK. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 13–23.

műfajokra, korszakokra, *Zeitgeistre*, eszmetörténeti kategóriákra alapuló nemzete-
teket átívelő olvasata – elavult és átgondolásra szorul a felemelkedő kultúrákban
születő írások fényében.”⁹

Az új évezred első évtizedére lezajlott elméleti horizontváltás, illetve a hozzá
kapcsolódó célkitűzések felemás eredményeket hoztak a komparatistikában.
David Damrosch egy 2006-es írásában¹⁰ arra világít rá, hogy a posztkolonialista
kritika nyomán átalakult világirodalmi kánon megőrizte a „nyugati, fehér férfi
kánon” szerkezeti tagolását, legalábbis hajlamos reprodukálni egy kis számú,
centrális helyzetben lévő szerzőkből álló *hiperkánon* dominanciáját a kiadás, a kri-
tika és az oktatás intézményeiben (Salman Rushdie, Chinua Achebe, Toni Morris-
son, Derek Walcott, Nadine Gordimer, Wole Soyinka stb.). Gayatri Chakravoty
Spivak *The Death of a Discipline* című művében még radikálisabb kritikát fogalmaz
meg a kulturális kritikakutatás által létrehozott globális komparatistikával szem-
ben. Álláspontja szerint a világirodalom angol fordításban forgalmazott antoló-
giái, melyek a régi komparatiztika humanizmus központú megközelítmódját
a *cultural studies* identitáspolitikai problémákra kihegyezett olvasataira cseréli,
valójában nem változtatják meg a hegemon pozícióban lévő, európai-egyesült ál-
lamokbeli globalizált, a nyugat tekintete által megképzett Másik alávetett helyze-
tét. A kritikai kultúrakutatás tárgyaként megkonstruált „Új Világ Afrika”, „Világ
Ázsia” irodalmáról fordításokon keresztül, az eredeti nyelveket, a szocio-kulturá-
lis nyelvi rétegzettséget csak közvetítésben (vagy úgy sem) ismerő olvasatok, az
irodalmi szöveg értelmezését az ábrázolt történet szerkezetére és a megjelenített
karakterek motivációinak reflektálatlan, gyakran elsietett pszichoanalitikus termi-
nológiával végrehajtott elemzésére redukáló kulturális olvasatok,¹¹ vagy a mindent
elolvasás abszurd totalitását a „distant reading” nem kevésbé totalizáló, ráadásul
a regény műfajára redukáló Moretti-féle kartografikus módszere¹² Spivak szerint
korántsem jelentenek kiutat az új évezred komparatistikájára számára. Spivak
a mindenütt ugyanazoknak az értékeknek és csererendszernek a kikényszerítésé-
vel együtt járó globalizáció összehasonlító irodalomtudománya helyett az alávetett
pozícióban lévő kultúráktól és nyelvektől tanulni képes, azokat a komparatiz-
tika legjobb hagyományaira építő, eredeti nyelveken, a „close reading” módsze-
rével olvasó, az *area studies* és az *ethnic studies* beható terepismeretét felhasználó
planetáris összehasonlító irodalomtudomány művelését javasolja. Mindezt pedig

⁹ BASSNETT, SUSAN: Reflections on Comparative Literature in the 21st century. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 3.

¹⁰ DAMROSCH, DAVID: World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age. In: SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Boston, Johns Hopkins University Press, 2006, 43–53.

¹¹ Vö. SPIVAK: *I. m.*, 19.: „Cultural Studies, tied to plot summary masquerading as analysis of representation, and character analysis by a precritical model of motivation or an unearned psychoanalytic vocabulary...”

¹² Uo. 73., ill. 107–109.

úgy, hogy az összehasonlító irodalomtudomány lehetséges politikai dimenzióját a planetaritás teleopoetikus fogalma mentén fogalmazza újra, az irodalmi szöveg sajátosságának, a benne manifesztálódó jelentés eldönthetlenségének meghagyásával, az irodalmi szöveg befogadásához szükséges imaginációra támaszkodva: „[...] elképzeli magunkat, tényleg hagyjuk magunkat elképzelni egy másik kultúra által, egy másik kultúrában, mindenféle biztosíték nélkül. Teleopoesis. Az irodalom az, ami megszökik a rendszer elől; nem lehet gyorsolvasással olvasni. Az alakzatot nem lehet redukálni.”¹³

Tíz évvel Spivak kritikája után Emily Apter *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability* azaz *A világirodalom ellen, a fordíthatatlanság politikájáról*¹⁴ címmel megjelent műve hasonló fenntartásokat fogalmaz meg a világirodalom globalizált fogalmával szemben. Az „eticitás” címkéivel ellátott, szubsztancializált és egyenértékűnek tekintett „különbségek” kereskedelmével szemben a különböző nyelvekben, irodalomtörténeti, filozófiatörténeti, kultúr- és társadalomtörténeti kontextusokban kimunkált, átválthatatlan egyedi nyelvi artefaktumok lehetséges poétikai szerepére hívta fel a figyelmet. A Tolsztoj *Háború és békéjének* többnyelvűségétől, a „nyelveken szólás” szemantikájáig húzódó, változatos, interdiszciplináris esettanulmányok, a komparatisztika aktuális kérdéseit tárgyaló elméleti fejezetek (Moretti-féle világirodalom rendszer, a világirodalom történetének Európa központú tagolása, a korszakolás rejtett politikája stb.) nagyszabású, ám mégsem totalitásra törő vállalkozást rajzolnak ki, mely bizonyos értelemben megvalósítja a Spivak által teleopoetikusan megelőlegezett planetáris komparatisztikát.¹⁵

A VILÁGIRODALOM FOGALMÁNAK KRITIKÁJA: A KIALAKULÁS ÉS A SZERKEZET LOGIKÁJA

A komparatisztika tárgyának, módszerének, feladatának ezredforduló körüli kritikájában fontos szerepet kap a *világirodalom* fogalmának újragondolása. Az összehasonlító irodalomtudomány születését a diszciplináról szóló monográfiák, tankönyvek, antológiák, hagyományosan Goethe-hez és a *Weltliteratur* neologizmusához kötik. A nemzeti irodalmakon túli világirodalom eszméjének megjelenését Goethe életművének kései korszakára, a XIX. század húszas-harmincas éveire keltezik, amikor is a német író kiterjedt levelezést folytatva, tudatosan

¹³ Uo. 52.

¹⁴ APTER, EMILY: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London, Verso, 2013.

¹⁵ Apter könyvének szemléletmódja sokat merített a BARBARA CASSIN által szerkesztett *Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles* (Paris, Éditions du Seuil – Éditions Robert, 2004.) című filozófiai értelmező szótárból. Apter komoly szerepet játszott a mű angol változatának elkészítésében. A két mű kapcsolatáról magyar nyelven lásd T. SZABÓ LEVENTE: Mit tegyünk az első összehasonlító irodalomtudományi lappal? = *Literatura*, 40/2 (2014), 134–135.

kezd saját életművének nemzetközi kontextusba helyezésével, ezzel együtt pedig a német irodalom – mintegy a korábban meglévő francia és angol dominanciával szemben, vagy inkább az által ösztönözve – az európai irodalom színterére lép. Mindez látszólag ellentmond az Eckermannal folytatott beszélgetésekből sokszor idézett kijelentésnek, miszerint a „nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy sietesse ezt a korszakot” (Goethe: *Beszélgetések Eckermannal*, 1827. január 31.), ám a beszélgetések kontextusából sokkal inkább az derül ki, hogy a világirodalom gondolata különböző nemzeti nyelvek saját irodalmának fejlődését, elismerését, kölcsönös ismeretét bátorította, mégpedig egyfajta minőségelv kikötésével, melyet az antik irodalom szolgáltatott.¹⁶ Goethe világirodalom tervezete szintézisre törekedett a múlt és a jelen irodalma, a nemzeti és nemzeteken túli irodalma között, a világirodalmat kánonok vagy kánonalkotás helyett, kapcsolatok hálózataként látta, az eltérő nyelvek, irodalmi hagyományok és az ezek által formált nézőpontok egymást kölcsönösen új nézőpontokkal gazdagító viszonyrendszereként.¹⁷

David Damrosch szerint a Goethe-féle *Weltliteratur* – egymást nem kizáró módon – vetítette előre a világirodalom három legelterjedtebb felfogását: *klasszikus művek* egyszer s mindenkorra rögzített korpuszát (értve ezen az antikvitás művészetét), *remekművek* nyitott és bővülő halmazát (a modernek vagyis a mindenkori kortárs irodalom kiemelkedő műveit), illetve a más kultúrákra, *világokra nyíló ablakok* sokaságának elképzelését (a fenti idézet szövegkörnyezetében Goethe épp a kínai regény jelentős hagyományára hívja fel Eckermann figyelmét).¹⁸ A goethe-i elképzelés nyitottságából bomlik ki a XX. század folyamán a modern világirodalom antik irodalommal vetélkedő, ám egyúttal arra építő, a görög-latin és a zsidó-ke-

¹⁶ Az 1827. április 11-ei beszélgetésben a görög példaképekhez való visszatérésre, igazodásra, az elmúlt korok művészetének tanulmányozására buzdít: „Ne a kortársait és pályatársait tanulmányozza az ember, hanem a hajdankor nagy embereit, kiknek művei évszázadokon át változatlanul megőrizték értéküket és tekintélyüket.”

¹⁷ A *Weltliteratur* goethe-i tervezetéről számos fontos kommentár született az utóbbi idők komparatistikai szakirodalmában. Ezek közül néhány fontos munka a fogalom eredeti történelmi formálódását vizsgálja. XAVIER LANDRIN alapos és körültekintő tanulmányt szentel a XVIII. század végi kontextusnak, melyben Németországban sajátos irodalmi kultúra jön létre, s egyúttal meginog a francia irodalom, nyelv és kultúra univerzalizmusa, másrészt pedig Goethe és más német írók jelentős sikereket aratnak külföldön. (La sémantique historique de la Weltliteratur: Génèse conceptuelle et usages savants. In: BOSCHETTI, ANNA /Szerk./: *L'espace culturel transnational*. Paris, Nouveau Monde, 2010, 73–134.). STEFAN HOESEN-UHLIG ugyancsak történeti-kontextuális elemzés keretében vizsgálja a goethe-i világirodalom fogalmát. Hoesen-Uhlig elemzésében a hangsúly a nemzeti-kozmpopolita szembeállítás helyett az „irodalom” többértelmű fogalmára kerül, a transznacionális kommunikáció modern irodalomban játszott ismeretelméleti megkülönböztető jegyére hivatkozik mint a világirodalom egyik lehetséges koherens megalpozására. (Changeing Fields: The Directions of Goethe's Weltliteratur. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 26–53.)

¹⁸ „World literature has often been seen in one or more of three ways: as an established body of classics, as an evolving canon of masterpieces, or as multiple windows on the world.” DAMROSCH, DAVID: *What is World Literature?* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2003, 15.

resztény hagyomány mítoszait és műveltségét a nemzeti nyelvű irodalmakon túli közösségekben és hagyományban egybelátó, kiemelkedő szerzők és remekművek kánonában rögzítő, humanista víziója.

Franco Moretti, *Conjectures on World Literature* című 2000-es, nagy visszhangot kiváltó tanulmányában¹⁹ viszont arról ír, hogy a nagyívű a goethe-i (és a meglepő módon a Kommunista Kiáltványban, Marx és Engels által is vizionált²⁰) világirodalom tervezet egyáltalán nem teljesítette be a felvilágosodás emancipáló elveit, s az összehasonlító irodalomtudomány javarészt a nyugatra korlátozódó szellemi vállalkozás maradt. Moretti és más irodalmárok írásai szerint az összehasonlító irodalomtudomány és a világirodalom egymást kölcsönösen feltételező tervezete ebben az értelemben nem csupán a posztkolonialista kritika által is feltárt etnocentrizmus, Európa-centrizmus miatt szorul átalakításra. A világirodalom fogalmával megjelölt interkulturális és transznacionális kommunikáció már születésekor a kulturális tőkékért folyó küzdelem egyenlőtlenségeire és aszimmetrikus viszonyaira alapul, s ezen bármilyen ideológiai értékekre alapuló, tekintély vagy/és értékelvű kánonok és kánoncserék sem változtatnak.

A világirodalom rendszerének és működés módjának a kulturális és szimbolikus tőkékért vívott, nemzeti nyelvek és irodalmak közötti harc modelljével való leírásának minden bizonnyal legszisztematikusabban kidolgozott, ám egyúttal legtöbbet vitatott elmélete Pascale Casanova 1999-es *La république mondiale des lettres* című könyve volt.²¹ Mint az a felvezetés fogalomhasználatából kitűnik, *Az irodalom világköztársaságának* elméleti megalapozását Pierre Bourdieu mezőelmélete nyújtja, hiszen Casanova az irodalom világméretű „köztársaságát” saját, önálló, belső racionalitással rendelkező világként írja le, melyben egyenlőtlen helyzetből induló ágensek (esetünkben a latin nyelv örökségéért küzdő nyelvek és kultúrák) versengenek a nemzetek feletti, globális rendszert alkotó irodalmi világban a szimbolikus nyereségért. *A művészet szabályaihoz*²² hasonlóan Casanova is kiemelt figyelemmel tekint a világirodalom mezejének kialakulására, az intézményesülő irodalmi világ önállósodására. Casanova történeti vázlatában az antikvitás görög-római irodalma, és a latin-keresztény kulturális termelés lassú európai visszaszorulásának, s az így szabadon maradó nyelvi, irodalmi, kulturális tér birtokbavételének történeteként meséli el az európai nemzeti irodalmak és standardizált nemzeti nyelvek születését. Gondolatmenete szerint ez a nemzetek feletti irodalmi, kulturális tér konstitutív szereppel bírt a „nemzeti” irodalmak kialakulása során: „a [nemzeti] irodalmak nem a nemzeti identitás kiáradásai, hanem

¹⁹ MORETTI, FRANCO: *Conjectures On World Literature*. = *New Left Review*, 2000/1–2, 54–68. (újra-közlés: In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 148–162.)

²⁰ „Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátosság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”

²¹ CASANOVA, PASCALE: *La République mondiale des Lettres*. Paris, Seuil, 1999.

²² BOURDIEU, PIERRE: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, BKF, 2013.

mindig a nemzetek közötti (letagadott) versengésben és irodalmi küzdelmekben alakulnak ki.”²³ Casanova tehát a világirodalom kialakuló globális terét (ami ekkoriban értelemszerűen Európára, főként Nyugat-Európára korlátozódik) korántsem valamiféle homogén, nyelveket és irodalmakat egyenrangúan magában foglaló térként írja le, hanem egy centrálisan szerveződő, egyenlőtlenségekre és dominancia viszonyokra alapuló képződményként.

Az európai kulturális tér első újkori felosztásában a francia nyelvet, irodalmat és kultúrát tekinti dominánsnak, Párizst pedig a művészeti és irodalmi világ fővárosának, mely uralkodó pozíció – véleménye szerint – egészen a XX. század harmincas éveig megmarad. Casanova Párizs és a francia irodalom központi pozícióját összeköti a világméretű irodalmi mező függetlenedésének folyamatával, s azokkal a törekvésekkel, amelyek a francia nyelvet és kultúrát egyfajta „nemzetietlenített”, univerzális, „nemzetközi” kulturális közegnek tekinti. Az internacionális, a szűkkeblű nemzeti elfogultságtól mentesített francia nyelv, irodalom, művészet, kultúra mítosza összekapcsolódik Párizsnak és Franciaországnak a XIX. század folyamán a politikai- és szabadságjogok kivívásáért játszott szerepével, a világ forradalmárjait, excentrikus gondolkodóit befogadó szellemiség globális mítoszával. Casanova szerint az autonóm irodalmi mezőkben az irodalom a politikai/nemzeti instrumentalizációval (a nemzeti nyelv és irodalom nemzeti azonosságtudatot fenntartó funkciójával) ellentétben épül ki,²⁴ s éppen ezt az autonóm, a politikai, ideológiai céloktól függetlenedő irodalmi mezőt tekinti a nemzetek fölötti és közötti világirodalom alapjának. A globális világirodalmi tér egyenlőtlenségei is az autonóm irodalmi mezők létének „életkorától” függenek, hiszen Casanova szerint a nemzeti irodalmi tőke nagysága a világirodalom piacán egyenesen arányos a mezőbe belépés koraiságával, a legrégebbi nemzeti irodalmi mezők a leginkább autonómak.

Casanova koncepciója szerint az anyanyelvükön kívül más nyelvek irodalmát is olvasó értelmiségi-irodalmi elit, a világirodalom közvetítői, „ügynökei” teremtik meg minden egyes nemzeti nyelvű irodalmon belül a „nemzetközi”, kozmopolita irodalmi hagyományt, amely aktív, legtöbbször polemikus viszonyban áll a nemzeti nyelvű irodalom „nemzeti” hagyományával (amit Casanova kissé egyoldalúan azonosít egy politikai-ideológiai érdekeknek kiszolgáltató tranzitív írásmóddal).²⁵ Az *irodalom világgöztársasága* a világirodalmi hagyomány és a nemzeti hagyomány efféle strukturális szembeállítását főként a nemzetközi irodalmi tér perifériáin lévő nyelvek irodalmával támasztja alá (gyakran hivatkozik például Danilo Kiš munkáira, nyilatkozataira), s bizonyos tekintetben az irodalmi modernség fogalmát is a „korszakalkotó esztétikai forradalmakhoz és nemzetközi-

²³ CASANOVA, P.: *I. m.*, 64.

²⁴ Uo. 132.

²⁵ Uo. 163–165.

zi törvényekhez igazodó”, a centrumban zajló „korszerű” poétikai kísérletekkel, illetve az erre figyelő alkotókkal és műveikkel azonosítja.

Casanova kétségtelenül eredeti szempontokat felvető könyve számos kritikát váltott ki. A modell magyarázó ereje a francia–német irodalmi és kulturális kapcsolatrendszer, illetve a centrum-periféria pozícióiban lévő kultúrák közötti csereviszonyok leírásakor érvényesül a legjobban, s világirodalom tér szerkezetét még a XX. századi irodalmi jelenségek vizsgálatakor is az európai helyzetből kiindulva magyarázza, vagy legalábbis a nagy európai világnyelvek centrális pozíciójának referenciapontjához képest vázolja. Megfontolandó kritikai ellenvetés továbbá, hogy a Casanova által használt nemzet fogalom túlságosan egynemű, monolitikus, hiszen a szimbolikus tőkéért és kulturális javakért folyó küzdelem ágensei nem feltétlenül csak „nemzetek” lehetnek, ráadásul irodalomtörténeti aránytévesztéshez vezethet az egymást ösztönző nemzetek közti vetélkedést fő alakulástörténeti elvvé tenni. Szintén elgondolkodtató a nacionalizmus, a nemzeti elv irodalomtörténeti jelentőségének egyoldalú szemlélete: igaz ugyan, hogy Casanova szerkezeti változásként aposztrofálja a világirodalmi térben a nyelvek egyenrangúságának Herder fellépése nyomán felbukkanó eszméjét, a minden nyelvben meglévő sajátos nemzeti „génusz” kutatásától ösztönzött romantikus programokat, ám Herder hatása sokkal erősebb volt a periféria, mint a centrum országaiban, a peremvidék alkotói közül pedig Casanova könyve határozottan nagyobb figyelmet szentel a centrum felé fordulóknak, figyelmen kívül hagyva az egyes nemzeti irodalmak belső dinamikáját.²⁶

A világirodalom terének kialakulásáról adott Casanova-féle leírás hasznos elvi útmutató a nemzetek fölötti, közötti irodalmi cserefolyamatok bizonyos aspektusainak megértéséhez, ám a homogén nemzetállamok és nemzeti kultúrák kivételezett helye e modellben határokat szab a hibrid, többnyelvű, multikulturális közegek irodalmi folyamatainak áttekintéséhez. A posztkolonialista kritika világirodalom kritikája fellépése viszont éppen az ázsiai, afrikai, dél-amerikai vagy bármilyen marginalizált, kisebbségi irodalmak paradigmatiszta helyzetéből indul ki, ebből következően pedig az irodalmi alkotások megközelítésének elméleti-módszertani átalakítását és a világirodalmi kánon kibővítését és/vagy cseréjét indítványozza. Noha a két célkitűzés összefügg, a kánonformálás problémája szemléletesebben mutatja a világirodalom kapcsolatos újabb nehézségeket a globalizáció és a multikulturalizmus kontextusában.

A kánonként, művek sajátos halmazaként értett világirodalom többértelműségét, olykor ellentmondásosságát régóta tematizálja a komparatiztika. Hiszen

²⁶ PRENDERGAST, CHRISTOPHER: The World Republic of Letters. In: Uő. (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 1–28. Prendergast egyik ellenvetése, hogy a nemzetek közötti verseny első számú magyarázó elvé emelése, az egyes nemzeti irodalmak belső dinamikájának figyelmen kívül hagyása időnként egyoldalú, sőt téves értelmezésekhez vezet. Példának okául az angol romantika hétköznapi témák és nyelv iránti fogékonyságát nem a francia klasszicista „précieux” elutasítása motiválta, míg a németet igen.

nagyon tág és megengedő értelemben a világirodalom egyszerű gyűjtőfogalom, nem több mint maga az irodalom; másrészt viszont a világirodalom fogalmához hozzátartozik valamiféle szelekciós elv, mely egy válogatott, nemzetközi kánont, remekművek tárát különít el. Az irodalomtudomány már a világirodalmi tér egyenlőtlenségeinek és asszimmetriáinak tudatosítása előtt is ódzkodott tárgyának differencia specifica-járól lemondani, a témával foglalkozó alapvető munkák belátása, hogy a világirodalom nem egyenlő a nemzeti irodalmak összességével.²⁷

David Damrosch a sok témába vágó írásának egyikében szinte meghatározás-szerűen szűkíti le a világirodalom körébe tartozó műveket. Damrosch azokat az alkotásokat sorolja a világirodalom körébe, mely műveket keletkezési kontextusukon (nyelv, ország, nemzet) túl is olvasnak, melyek számottevő hatással vannak egy másik nemzeti irodalom rendszerére.²⁸ E megközelítés alapján tehát a világirodalom nem egyszerű gyűjtőfogalom, nem egyenlő a nemzeti nyelvek írt irodalmak összességével, és nem is „az a végzete, hogy egymással szemben álló és rivalizáló nemzeti irodalmakra essen szét, se nem az, hogy beleveessen a globális fecsegés zajába.” „Nézetem szerint – írja – a világirodalom nem műalkotások végtelen, megragadhatatlan kánona, sokkal inkább a cirkuláció és az olvasás egy módja, amely egyaránt működik egyedi művek, illetve nagyobb korpuszok, klaszszikussá vált és újonnan felfedezett olvasmányok esetében.”²⁹

VISSZATÉRÉS EURÓPÁBA: KULTURÁLIS TRANSZFER, MIGRÁCIÓS KONTEXTUS, TRANSZNACIONÁLIS IRODALOMTÖRTÉNET

A tengerentúlról érkező, az összehasonlító – de az általában vett – irodalomtudományt is meghatározó kérdésfeltevések dominanciája láttán adódik a kérdés: létezik-e vajon sajátos arculattal bíró európai komparatiztika, van-e komparatiztika a posztkolonialista tapasztalaton kívül, avagy „milyen új irányok kínálnak az összehasonlító irodalomtudományban az európai tudós számára, akinek a szellemi horizontját a görög és latin klasszikusok, a Biblia, a germán hőseposzok, Dante és Petrarca, Shakespeare és Cervantes, Rousseau, Voltaire és a Felvilágosodás, a romantika és a posztromantika, a XIX. és a XX. század európai moralista írói alakították, írók nemzedékei, akik kölcsönöztek, fordítottak, plagizáltak, fosztogattak, de akiknek művei bizonyos tekintetben makacsul ott cirkál mindenki tudatában, aki ma írásra adja a fejét?”³⁰

²⁷ Vö. pl. WELLEK, RENÉ: *I. m.*, ill. GUILLÉN, CALUDIO: *The Challenge of Comparative Literature*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993.

²⁸ DAMROSCH, DAVID: *What is World Literature?* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2003, 5.

²⁹ Uo.

³⁰ BASSNETT, SUSAN: *Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century*. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 5.

A választ keresve érdemes észrevenni, hogy Pascale Casanova fentebb bemutatott, nagy hatású könyve korántsem elszigetelt kísérlet, s a vállalkozás számos rokonságot mutat más diszciplínák törekvéseivel, mint azt bizonyítja Pierre Bourdieu (irodalom)szociológiájának ösztönzése. A francia komparatiztika másik jelentős hozzájárulása a kilencvenes-kétezres évek komparatiztikájához az ún. kulturális transzfer elmélete, mely főként a történettudomány területén, azon belül is a társadalomtörténet területén érte el jelentős eredményeket. Az irányzat két legismertebb képviselőjének a francia Michel Espagne és német Michael Werner (közös) munkái természetesen építenek a kritikai kultúrkutatás a kilencvenes évekre közkinccsé vált elvi belátásaira, mint például az önmagukban zárt, változatlan lényegekkkel jellemezhető vagy azokat megtestesítő nemzeti kultúrák (és irodalmak) illuzórikusságának tudatosítására. Michel Espagne-nak a kultúrtörténetben alkalmazott összehasonlító módszer korlátairól szóló „axiómái” valószínűleg ismerősek az irodalmi komparatiztikai művelői számára is:³¹ a „saját” kultúra reflektálatlan azonossága alapján megképzett, a „saját” kultúrából (irodalomból) vett, univerzálisnak hitt formális jegyek alapján felismert „hasonlóságok”, sőt „azonosságok” és „különbségek”; az összevetett szinkrón állapotokhoz vezető, azokat érthetővé tevő diakrón folyamatok mellőzése; izolált, egymással szembeállított társadalmi csoportok összehasonlítása kulturálisizációs, szocializációs háttér-folyamatok nélkül; a formális azonosságokra alapozott területi hasonlóságok; a másik másságának abszolutizálása, az abban lévő idegen ignorálása; a „nemzeti” nézőpontok privilegizálása az összevetésben stb.) Tanulságos ebből a szempontból Michael Werner nagyívű összevetése a francia és a német irodalmi mező nemzeti kultúrákba ágyazottságáról, illetve az eltérő beágyazottságnak a mező szerkezetére kifejtett hatásairól.³² Werner történeti perspektívában, a kialakulás folyamataira kitérve mutatja be az eltérő államszerkezetek, nyelvpolitikák (centralizáció vs. decentralizáció), oktatási hagyományok (retorika vs. filológia) stb. döntő hatását az egyes irodalmi mezőkben kialakuló habitusokra, a mezőben felvehető alkotói pozíciókra, a mezőre jellemző autonómia fokára stb. A kulturális transzfer Espagne és Werner munkái nyomán kibontakozó elmélete általában élénk figyelemmel kíséri az átvevő kultúrában a befogadott művön végbemenő transzformációkat, kontextuális (kulturális, ideológiai stb.) jelentés-torzulásokat, torzításokat, s aprólékos esettanulmányokkal, mikroanalízissel kísérlik meg feltárni az intézményrendszerek, kulturális-társadalmi hátterek eltérő szerkezetét, az irodalmi élet eltérő működéséből, szerkezetéből, történeti alakulásából adódó divergenciákat.

³¹ ESPAGNE, MICHEL: Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. = *Genèses*, no. 17, 1994, 112–121.

³² WERNER, MICHAEL: La place relative du champ littéraire dans les cultures nationales. Quelques remarques à propos de l'exemple franco-allemand. In: ESPAGNE, MICHEL – WERNER, MICHAEL (Szerk.): *Qu'est qu'une littérature nationale? Approches pour une théorie interculturelle du champ littéraire. Philologiques III*. Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1994, 15–30.

Természetesen a franciaországi komparatisztikai kutatásokban továbbra is jelen vannak azok az irányzatok, melyek fontos szerepet játszottak az irodalmi stúdiumok hatvanas-hetvenes években végbemenő modernizációjában. A modern idegen (nem francia nyelven íródott) irodalmak XIX. századra visszanyúló tanulmányozása fokozatosan vált a hagyományosan századokra osztott „Francia irodalom” képzéssel szemben a franciaországi egyetemi rendszerben a korszakokon (évszázadokon) és műfajokon átnyúló interdiszciplináris kutatások terépe. Az összehasonlító irodalomtudomány folytonosan újradefiniált tárgya és módszertana, valamint kötetlenebb tárgyválasztása miatt nagyobb szabadságot biztosított az invenciózusabb értelmezések számára. A XX. század nagy francia irodalmárai magától értetődően használták az összehasonlító irodalomtudomány megközelítésmódját, s szabadon közlekedtek a századok, műfajok, nyelvek, sőt művészeti ágak között (Barthes, Starobinski, Genette, Rousset, Blanchot stb.), életművük pedig nagyban meghatározta a francia irodalomelméleti gondolkodást és irodalomkritikát. Ma is képviselteti magát a komparatisztikai kutatásokban például az ekkoriban idült a mítoszkritika etnológiai és antropológiai ösztönzést is mutató irányzata (P. Brunel).³³

Nem franciaországi, ellenben a francia irodalom történetére irányuló irodalomtörténeti munka a Christie McDonald és Susan Rubin Suleiman által szerkesztett *French Global*,³⁴ amely címe látszólagos „nemzeti” irodalomra fókuszáltsága ellenére is nevezhető komparatisztikai vállalkozásnak. Nemcsak azért, mert a kötet szerzői zömmel nem francia nemzetiségű vagy külföldön élő francia romanisták, hanem mert a francia irodalom globális perspektívából bemutatott olvasatai eleve különböző kontextusokban születtek. Ez a nemzeti elvű irodalomtörténet-írás számára idegen, és talán megbotránkoztató szervezőelv már önmagában is bizonyítja, hogy a nemzeti irodalom „természetes” földrajzi határai talán korántsem olyan természetesek, de minden bizonnyal a nemzeti nyelv törései is jobban megfigyelhetők világirodalmi perspektívából, a koherens, lineáris történeti narratíva szervezőelvét elvető elemzések által kirajzolt mozaikos elbeszéléséből.³⁵

Irodalomtörténet-írás és komparatisztika kapcsolatát fogalmazza újra, immár közelebb a magyar glóbuszhoz, John Neubauer válogatásunkban közölt írása az általa és Marcel Cornis-Pope által szerkesztett angol nyelvű, négy kötetes közép-kelet európai irodalomtörténet, a *Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története*³⁶ apropóján. Neubauerék irodalomtörténete is szakít a nemzeti önazonosság irodalomtörténeti „nagy elbeszélésével”, s helyette az irodalomtörténet, az

³³ A témával részletesen foglalkoznak Szávai János és Kányádi András válogatásunkban közölt írásai.

³⁴ McDONALD, CHRISTIE – SULEIMAN, SUSAN RUBIN (Szerk.): *French Global. A New Approach to Literary History*. New York, Columbia University Press, 2010, 576.

³⁵ Lásd Jeney Éva válogatásunkban közölt írását a kötettről.

³⁶ CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (Szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. 4 vols. Amsterdam, Benjamins, 2004, 2006, 2007, 2010.

irodalom tanulmányozásának nemzetek felett átvívelő koncepcióját, „a lokális és a globális közötti összefüggések” megragadását célul kitűző „transznacionális irodalomtörténetet” javasol. A szerkesztők „a korábban a kronologikus nemzeti narratívák keretében tárgyalt irodalmi műveket egy tágabb, regionális kontextusban” helyezik el, s igyekeznek reflektíven kezelni a nyugat-európai nézőponthoz köthető irodalom- és eszmetörténeti kategóriákat (például a modernség fogalmát), s „helyi fogalmakat” is bevonni a térség sajátos irodalomtörténeti folyamatainak megértéséhez.

Válogatásunk bizonyos tekintetben adós marad a honi komparatiztika elméleti és történeti eredményeinek bemutatásával. Az átfogó kép megrajzolása helyett ezúttal kötetünk koncepciójához illeszkedő saját kutatásokat közlünk. T. Szabó Levente a Meltzl Hugó és Brassai Sámuel által alapított és szerkesztett kolozsvári *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Acta Comparationis Litterarum Univerisarum) nyelvpolitikáját, többnyelvű gyakorlatát mutatja be a többnyelvűségről szóló kurrens komparatiztikai szakirodalom tükrében. Hites Sándor XX. századi magyar emigráns irodalomtudósok, pontosabban komparatisták pályáját követve elemzi az emigrációs tapasztalat, az eltérő intézményes közeg és irodalompolitika, a többes identitás és a tudományos eredmények összefüggéseit. Végül pedig Thomka Beáta a legújabb németországi irodalmak összehasonlító tétjeit, a többnyelvűség és a nyelvváltás poétikai funkcióit, jelentésképző szerepét vizsgálja török, szerb, horvát, magyar bevándorlók Németországban németül vagy anyanyelvükön megjelent alkotásaiban.

LUCIA BOLDRINI

Összehasonlító irodalomtudomány a XXI. században Európából és az Egyesült Királyságból nézve

A *Comparative Critical Studies* jelenlegi száma alig valamivel azelőtt jelenik meg, hogy a diszciplína egyesült államokbeli helyzetéről szóló tízévenkénti ACLA jelentés napvilágot látna.¹ Haun Saussy 2003-as jelentéstervezete azzal a megállapítással kezdődik, hogy „az összehasonlító irodalomtudomány, bizonyos értelemben, megnyerte csatáit”,² s ezek a szavak azonnal felidézik Susan Bassnett tíz évvel korábbi kijelentését, miszerint „ma már az összehasonlító irodalomtudomány bizonyos értelemben halott”.³ Habár nyilvánvalóan ellentétes sorsot szánnak az összehasonlító irodalomtudománynak, ezek a kijelentések valójában megegyeznek abban a „bizonyos értelemben”, amely mindkettő érvényességi körét leszűkíti, vagyis mást mondanak, mint amit első olvasatra sugallnak. Bassnett egy tizenkilencedik században született diszciplína halálhírét jelenti be, mely a nemzeti irodalomra helyezte hangsúlyt, újradefiniálta az irodalom fogalmát, kapcsolatot tételezett az irodalom és a (nemzeti) identitás között, és amely most átadja helyét a diszciplína eurocentrikus történelmi definícióján túllépő, új, nyitott, élettel teli, politikailag tudatos megértésének, valamint az interkulturális folyamatok tanulmányozásának szélesebb perspektívájába helyezi, melynek legfontosabb modellje a fordítástudomány (az összehasonlító irodalomtudomány Bassnett számára a fordítástudomány egy részterülete).⁴ Hasonlóképpen, Saussy győzelmi kijelentését az összehasonlító irodalomtudomány alacsony intézményes státuszára vonatkozó megállapítások, sőt a láthatatlanságára vonatkozó eszmefuttatások követik, hiszen az összehasonlító irodalomtudomány eredményeit (az irodalomelmélet fejlődését, a tananyag megnyitását a nemzeti kánonokon kívüli könyvek és szerzők előtt) más diszciplínák és tanszékek is magukba olvasztották; s a győzelemről kiderül, hogy valójában a megszüntetve megőrzés egy változata, mely arra sarkallja az összehasonlító irodalomtudományt, hogy folytassa küzdelmét az intézményi elismerés és túlélés érdekében, hiszen a megszűnés az akadémiai diszciplínaként való létezését – biztos állásokkal és hallgatói létszámmal, egyetemi tanszékek keretében – fenyegeti.

¹ SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore, London, Johns Hopkins University Press, 2006.

² www.stanford.edu/~saussy/unpubs/ACLArpti.pdf (Utolsó hozzáférés dátuma: 2005 tavasza; már nem elérhető)

³ BASSNETT, SUSAN: *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford, Blackwell, 1993, 47.

⁴ Lásd BASSNETT könyvének utolsó fejezetét: *From Comparative Literature to Translation Studies*. Uo., 138–161.

Saussy az Egyesült Államokban ír az Egyesült Államokról, én viszont egy egyesült királysági nézőpontból szólok, és tisztában vagyok azzal, hogy egyre kevesebb hallgató szerez diplomát modern nyelvekből és ennek következtében számos modern nyelv és irodalom tanszéket, programot szüntetnek meg. Paradox módon az Egyesült Királyságban éppen ez vezetett az összehasonlító irodalomtudomány újjáéledéséhez, mivel a modern nyelvi tanszékek az angol tanszékekkel egyesültek abból a célból, hogy létrehozzák az (összehasonlító/európai) irodalom tanszékeket. Ugyanakkor európaiként azzal is tisztában vagyok, hogy az Innsbrucki Egyetem nemrég úgy döntött, hogy bezárják az Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetet, de a diszciplína számos más európai országban is hasonló intézményi nehézségekkel néz szembe. Úgy tűnik, hogy a modern nyelvek iránti érdeklődés csökkenése az Egyesült Királyságban és az intézményi nyomás az összehasonlító irodalomtudományi tanszéken Európában, nem függ össze, de azt hiszem, ez inkább ugyanannak az éremnek a két oldala, ami arra utal, hogy időszerű tudományterületünk önértelmezésének előfeltevéseit újragondolnunk.

Némi figyelmet érdemel az összehasonlító irodalomtudomány európai eredetét érintő kérdés, mivel ez áll az önazonosság állításának, illetve az identitás legitimitásáról szóló viták középpontjában, és nem csak Európában. Az Egyesült Államokban az összehasonlító irodalomtudományról szóló beszámolók gyakran kiemelik a huszadik század közepén a háború és a totalitarizmus által feldúlt Európából érkezett tudósoknak az alapításban játszott szerepét.⁵ Az összehasonlító irodalomtudományi programok az európai kontinensen és az Egyesült Államokban általában két, vagy még inkább három modern nyelv⁶ ismeretét követelik meg, amelyek közül egy vagy kettő a francia, angol vagy német hármásából származik; a tananyagok pedig jelentős „európai” irodalmi műveket tartalmaznak – az „európai” azért idézőjeles, mert amit ezzel a névvel illetünk, az javarészt nem más, mint az említett három nyelven írt kanonizált művek, illetve más irodalmakból származó művek, melyeket gyakran fordításban olvasunk: ebben a szűk értelemben értjük az „európai”, amikor összehasonlító irodalomtudományról beszélünk. Ugyanakkor posztkoloniális perspektívából szemlélve az összehasonlító

⁵ Tulajdonképpen nem ezek jelentik az összehasonlító irodalomtudomány eredetét az Egyesült Államokban; a Cornell Egyetemen már 1871-ben létezett „általános és összehasonlító irodalomtudomány” kurzus, és a Harvardon 1890-ben professzori állást is alapítottak (BASSNETT, 1993, 22.). Ennek ellenére az Egyesült államokba a modern összehasonlító irodalomtudomány alapító alkalmának az európai tudósok beáramlását tekinthetjük a második világháborút követően: „Az összehasonlító irodalomtudomány korai története [...] Az emigráns alapító atyák – Leo Spitzer, Erich Auerbach, René Wellek, Wolfgang Kayser – megérkeztek az amerikai egyetemekre [...]”; „a korai komparatisták igyekeztek elfelejteni az ideológiailag terhelt múltat [...]”. APTER, EMILY: Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature. In: BERNHEIMER, CHARLES. (Szerk.) *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1995, 87. (Kiemelés tőlem – L. B.)

⁶ Az Egyesült Királyságban más a helyzet, az összehasonlító irodalomtudományi programok többségében erősen ajánlott, de nem kötelező a második idegen nyelv ismerete.

irodalomtudományt, a diszciplína európai eredete és identitása úgy tűnik fel, mint a gyarmatosítás, a kirekesztés kompromittálódott történelme és a bennszülött nyelvek elnyomása. Ebben az értelemben az, ami a tizenkilencedik századi Európában született mint „összehasonlító irodalomtudomány”, már kialakulásában tisztátalan.

Nem kívánom vitatni ezt a történelmet és e kapcsolatok indokoltságát; viszont a huszonegyedik század kezdetén szeretnék reflektálni azokra a problémákra és következményekre, amelyek abból adódnak, hogy Európát folyamatosan egyfelől *néhány* nyugat-európai országgal, másfelől a gyarmati múlttal rendelkező „Nyugattal” azonosítjuk – a leegyszerűsítésre, miszerint Európa nem más, mint néhány gyarmati múlttal rendelkező európai állam. A huszonegyedik századi Európa különbözik a tizenkilencedik századtól, ahogy különbözik a huszadik század középi Európától is, amelyből Erich Auerbach, Leo Spitzer, René Wellek és más komparatisták emigráltak, hogy (újra) megalapítsák vagy újra feltalálják a diszciplínát az Egyesült Államokban. Nyilvánvalóan az összehasonlító irodalomtudomány történetét nem szabad figyelmen kívül hagynunk; de azt a kontextust sem kerülhetjük meg, amelyben a diszciplína jelenleg létezik, hogy a posztkoloniális Európa immár nem a vasfüggöny által Kelet–Nyugat irányban megosztott terület, és az Európai Unió hatalmas szerepet játszik a határok lebontásában, valamint a kapcsolatok és cserék létrejöttében. Az új Európai Unióban, ami Portugáliától Lengyelorszáig, a balti államoktól Görögorszáig terjed, ami csatlakozási tárgyalásokat folytat Romániával, Törökországgal, Horvátországgal és Bulgáriával,⁷ új szellemi és politikai központok vannak kialakulóban. Persze az Európai Unió nem jelenti egész Európát, csupán egy (nagyon nagy) részét. Északon Izland, délen Albánia, keleten Oroszország és a közepén Svájc, nagyban hozzájárul az európai identitás kialakulásához, anélkül hogy az Európai Unióhoz tartoznának. Nagy Britannia (és ez az érem másik oldala) ragaszkodik az anglofón világhoz, volt gyarmataihoz fűződő kapcsolataihoz, hatalmi helyzetéhez, s mivel hiányzik belőle az idegen nyelvek iránti érdeklődés, inkább a „világirodalom” és a posztkoloniális mező angol fordításban is olvasható művei felé orientálódik, ám ezzel együtt az angol továbbra is a legnépszerűbb idegen nyelv az Európai Unióban, így az angol nyelven írott irodalmak maguktól értetődően szerepelnek a kontinens összehasonlító irodalomtudományi kurzusainak olvasmánylistáiban.

Így tehát Európa és az Egyesült Királyság komparatistáinak fontos kérdésekkel kell sürgősen szembenéznük.

A legtöbb európai országnak nincs birodalmi múltja, hacsak nem abban az értelemben, hogy elszenvédtek azt, pontosan ismerve, hogy milyen másik politikai hatalom által „gyarmatosított”, kiszolgáltatott és irányított helyzetben lenni. Szükség lenne az európai gondolkodás dekolonializációjára, nem csak a többi

⁷ Az eredeti szöveg megjelenése óta (2006) a fenti országok – Törökország kivételével – csatlakoztak az Európai Unióhoz. (A szerk.)

kontinens feletti egykori birodalmi dominanciája, hanem Európa egésze és a különböző földrajzi és geopolitikai területeinek történelmi kapcsolatai miatt. Ezt az eljárást alkalmazhatjuk az összehasonlító irodalomtudomány megértésében is, és arra, ahogy valójában a terület első- és másodrangú szereplőire tekintünk. Az összehasonlító irodalomtudomány új európai identitásának és Európa fogalmának „dekolonializációjában” fontos szerepet játszhat a nemrég alakult *European Network for Comparative Literary Studies / Réseau Européen d’Etudes Littéraires Comparées*⁸, mely a tanítási és kutatási gyakorlatok során szerzett tapasztalatok megosztása, a személyzet és a hallgatók mobilitása, és az intézmények közötti két- vagy többoldalú megállapodások révén új kapcsolatokat alakíthat ki és közös projekteket hozhat létre a hagyományosan elválasztott kulturális területek között, mint például Kelet és Nyugat; Észak és Dél; Mediterráneum és Baltikum; katolikus, protestáns és ortodox, vagy keresztény és muzulmán.

Emily Apter a közelmúltban az európai és az amerikai összehasonlító irodalomtudomány identitásának formálásában Isztambul *központiságára* emlékeztetett minket (az emlékeztetésre egyértelműen szükségünk van).⁹ Viszont, amikor 2005 novemberében ezt írom, nincs török képviselő az ENCLS-ben (remélem, mire 2006 elején megjelenik ez a cikk, a helyzet megváltozik) – ugyanakkor nincs még orosz, izlandi vagy ukrain képviselő sem. Megengedhetjük-e, hogy pusztán az intézményi háttér miatt kizárjuk az orosz irodalmat az európai irodalomból és a komparatív érdeklődési körünkéből? Emiatt úgy látom, az ENCLS sürgető feladata, hogy egész Európára kiterjedően reflektáljon arra, hogy kik vagyunk, kit fogadunk be és miért – és mivel minden befogadás egyben kizárás is, ahogy a mondás tartja –, modern befogadásunk milyen kizárást eredményez; szükségünk van Európa gyökeres újragondolására, egyfelől azért, hogy tudatosítsuk a régi történelmi észleléseket és előfeltevéseket – ám nem szabad leragadni itt –, másrészt ezáltal megragadjuk a kulturális, irodalmi és nyelvészeti örökség gazdagságát és változatosságát.

Vannak olyan modellek, amelyek segítségünkre lehetnek abban, hogy a komparatiztika európai tanulmányozását átalakítsuk (hogy Európát komparatív eszközökkel tanulmányozzuk, megértsük és újrafogalmazzuk). Például az irodalmi-történelmi komparatív modell, amelyet Linda Hutcheon és Mario J. Valdés dolgozott ki a *Rethinking Literary History* című könyvükben, melyben a „nemzet és a nacionalizmus fogalmaitól távol” gondolták újra az irodalomtörténetet, olyan különböző kultúrák találkozásának csomópontjait vizsgálva, ahonnan a különböző történelmi, művészeti, kulturális erők szétsugároznak. „Ilyen csomópontok le-

⁸ Az első találkozót 2001-ben Párizsban tartották. A második találkozót 2003-ban Brüsszelben rendezték meg, ahol elfogadták az alapító okiratot és megválasztották a vezetőséget; első elnöke [General Coordinator of the Network] Mario Domenichelli lett. Az első konferenciát 2005 szeptemberében szervezték Firenzében.

⁹ APTER, EMILY: *Global Translatio: The ‘Invention’ of Comparative Literature*, Istanbul, 1933. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, New York, Verso, 2004, 76–109.

hetnek városok, melyeknek nemzeti összetétele a háborúk és a határmódosítások következtében megváltozott (például Gdansk/Danzig); máskor emberek (például Kafka, aki prágai zsidóként németül írt); vagy földrajzi képződmények (például a Duna, amely lehetővé tette a kultúra valódi áramlását és a különböző csoportok közötti interakciót).¹⁰ Az időbeli csomópontokat a rájuk ható, az őket megelőző és követő események keresztteződésekként vizsgálják, és összehasonlítják, hogy ugyanaz a történelmi pillanat más-más helyeken hogyan érzékelhető, és milyen következményekkel jár.¹¹ Irodalomtörténeti munkájukban Hutcheon és Valdés a tizenkilencedik és a huszadik századi kelet-közép-európai folyamatokat tanulmányoznak, de a modell eredményesen kiterjeszhető más európai területre, vagy akár Európa egészére is. Az általunk tanulmányozandó csomópontok megválasztásának egyszerre lehet és kell kiszámíthatónak, mégis meglepőnek lennie: Szicília, Isztambul, Prága, Córdoba, Lisszabon, Trieszt, Kijev, Róma; a balti országok, a Balkán; a berlini fal és a vasfüggöny, az Oszmán Birodalom határa; a Csatorna, a Boszporusz, a Gibraltári-szoros; a változó európai államhatárok: Elzász, Tirol, Lengyelország nyugati és keleti határai, a Szovjetunió, azaz Oroszország keleti határai; Európa nagy folyói; az Északi-tenger, a Mediterráneum navigációs vonalai; Ciprus, Algéria, Damaszkusz, Jeruzsálem (bár ez utóbbiak nem európaiak, de érdemes megvizsgálni hogyan váltak Európa számára a mássággal való történelmi találkozás színhelyévé, amivel szemben és amin keresztül meghatározta önmagát); a középkor és annak ideológiai célokra történő felhasználása a későbbi korszakokban; 1789, 1848, 1989, 2005; roma és gitano történetek, dalok, költészet; migráns irodalom; a kultúrát megőrző és újraformáló nagy monasztikus könyvtárak, a modern könyvtárak és a kulturális termelés színhelyei.

Ezzel egy időben, az összehasonlító irodalomtudománynak szüksége van az őt megalapozó előfeltételek újragondolására – és erre a fentebb vázolt kiábrándító egyesült királysági tapasztalat alkalmat is ad erre a második vagy a harmadik idegennyelv ismerete kapcsán. Úgy tűnhet, hogy ez a probléma különösen az Egyesült Királyságra jellemző, de amennyiben a hagyományos összehasonlító irodalomtudomány tényleg „halott”, netán olyannyira győzedelmes, hogy abba belehal majd, akkor érdemes azt tágasabb körben megfogalmazni.

Az idegen nyelvek iránti érdeklődés csökkenése az Egyesült Királyságban azzal jár együtt (és ez a tendencia majd csak tovább romlik, amikor elkezdi az egyetememet az a nemzedék, amely számára a kormány eltörölte a 14 éves kor utáni kötelező idegennyelv tanulást¹²), hogy ha továbbra is ragaszkodunk a második,

¹⁰ HUTCHEON, LINDA: Rethinking the National Model. In: HUTCHEON, LINDA – VALDÉS, MARIO J. (Szerk.): *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2002, 8.

¹¹ VALDÉS, MARIO J.: Rethinking the History of Literature History. In: HUTCHEON – VALDÉS, 2002, 104.

¹² Ez a döntés ellentétes a lisszaboni stratégia (2000) szellemével, továbbá a 2002-es barcelonai Európai Tanács határozatával, amely kimondja, hogy „a célkitűzések között szerepel a nyelvtanulás fejlesztése az Európai Unióban, illetve annak ösztönzése, hogy az Unió valamennyi állampolgára használható nyelvtudással rendelkezzen az anyanyelvén kívül még legalább két nyelvből.” A dokumen-

vagy éppen csak az első idegen nyelv ismeretének követelményéhez, akkor kurzusaink a szülőföldjükön angolt tanuló külföldi hallgatók magánbirtokává válnak, akik kihasználják saját nyelvük és irodalmuk ismeretét, amikor az Egyesült Királyságba jönnek összehasonlító irodalomtudományt tanulni. Az ekként megfogalmazott probléma azonban – noha kétség sem fér hozzá, hogy a komparatiztikának szüksége van a nyelvi megosztottságra és még kevésbé kétséges, hogy minél több nyelven tud folyékonyan egy hallgató, annál eredményesebb a komparatív irodalmi elemzés – véleményem szerint, jórészt elhibázott problémafelvetés, amellyel jelenlegi helyzet miatt vagyunk kénytelenek szembenzárni. Tegyük fel a kérdéseket nyíltan és talán provokatíván: valóban szükséges egy vagy több idegen nyelv ismerete, ahhoz, hogy tanulmányozzuk, mi az összehasonlító irodalomtudomány, mivel foglalkozik, miféle módon? És egyáltalán, szükség van-e idegen nyelv ismeretre az összehasonlító irodalomtudomány műveléséhez a jelen pillanatban?

Ha azt állítjuk, hogy két vagy több idegen nyelv ismerete elengedhetetlenül szükséges az összehasonlító irodalomtudomány műveléséhez, mert a komparatiztika szigorúan nyelvi határokon átívelő kapcsolatokat teremt, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az angol (és például) az angolul írt nigériai irodalom (vagy az indián és kanadai stb.), nem tartozik a komparatív címkével ellátott vizsgálati körbe – mivel nem elég éles a nigériai angolt és a brit angolt elválasztó nyelvi határ (vagy a kanadai és az indián között stb.); így például Angus Wilson vagy Chinua Acheba regényeit (vagyis olyan írók műveit, akik körülbelül ugyanabban a korban, az 1950-es években írtak országaik történelmi és kulturális sajátosságairól) nem vizsgálhatók komparatív módon. Ez ugyanakkor azt is jelentené, hogy az alapvetően kétnyelvű, háromnyelvű, többnyelvű országok (Belgium, Svájc, Kanada, Nigéria, India, Algéria stb.) eredendően komparatívok. Mindez pedig ahhoz a paradoxonhoz vezetne, hogy legitimebb lenne a komparatív kritika tárgyául két nigériai művet választani, amelyek közül az egyik yoruba nyelven míg a másik angolul íródott, szemben például csak hogy folytassam a fent megkezdett sort – Acheba és Wilson, talán Defoe és Coetzee, vagy Rhys és Emily Brontë összehasonlító vizsgálatával (viszont Condé és Charlotte Brontë, esetleg Césaire és Shakespeare összehasonlítása továbbra is rendben volna). De fogalmazzunk meg más követelményt: nemzeti határokon keresztül is mozoghatunk – és ekkor vizsgálhatjuk (számomra ésszerűtlenül) a komparatív címke legitimitását nigériai művektől, amelyek angolul és yoruba nyelven íródtak, vagy a yoruba és igbo nyelven, vagy az indiai művektől, amelyek hindi vagy ordu nyelven íródtak, vagy a belga alkotásoktól, amelyek flamandul és franciául íródtak, azon az (ésszerű) alapon, hogy ezek mind egyazon „nemzeti” irodalomhoz tartoznak. Az összehasonlító irodalomtudomány efféle paradoxonai, sőt apóriái, bizonyára nem új ke-

letűek, csupán másodlagos következményei a nyelv és a nemzet közötti természetes kapcsolatot tételező, igencsak problematikus hagyományos elgondolásnak.

Egyenlőségjelet tenni a nyelv és a nemzet közé az összehasonlító irodalomtudomány történelmileg igazolható jellemzője, amennyiben a komparatiztika a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század elején öntudatra ébredő nemzeti irodalmak európai programjával egyidőben, és annak részeként jelent meg. Napjainkban azonban szükséges kritikusabb szemmel nézni ezekre az implicit kapcsolatokra. Tudósok, mint például Robert Crawford kimutatták, hogy a „kisebbségi” irodalom miként erősíti meg, vagy éppen hozza létre, a „többségi” irodalom identitását, amelyhez képest általában alárendeltek maradnak,¹³ gondolok továbbá arra, hogy a nemzeti irodalmakat ma is az összehasonlító irodalomtudomány építőelemeinek tekintjük; mindez pedig a különböző nyelvekkel való munka követelményével együtt, hogyan élte tovább a nemzet és a nyelv azonosítását, és hogyan viszi el a komparatív szemléletmódot olyan irányba, amit ma már aligha tarthatunk legitimnek. Bertrand Westphal az enyémhez hasonló álláspontot képvisel abban az írásában, amelyet 2005 szeptemberében Firenzében az első ENCLS konferencián olvasott fel, melyben a berlini fal leomlása, a délszláv háború és a Maastrichti szerződés megkötése utáni Európáról a következőt mondta: „L’Europa sta fra un territorio perduto e una riterritorializzazione che non è (ancora) avvenuta. L’Europa si è deterritorializzata; si è cioè spostata in un limbo che si situa fra un reale che si è indebolito e un immaginario, o forse un *immaginabile*, che potrebbe prefigurare il reale di domani.” (Európa az elvesztett territórium és a (még) meg nem történt re-territorializáció között helyezkedik el. Európa deterritorializált; vagyis a köztességbe ágyazott, ami a meggyengült valós és az imaginárius [imaginary], vagy talán a holnap valóságát sejtető *imaginális* [imaginal], között foglal helyet.)

Vegyük a zsidó irodalmat, a roma irodalmat, a vallásos irodalmat, és mindazokat az irodalmakat, amelyek az ország hivatalos nyelvétől eltérő nyelven íródtak (Olaszországban Carmine Abate arberes vagy Andrea Camilleri szicíliai nyelven írt; Skóciában Lewis Grassie Gibbon lallan vagy James Kelman glasgovi nyelven).¹⁴ De vehetjük az új bevándorló irodalmak bármelyikét Németországból, Franciaországból, Olaszországból, vagy más európai országból a gyarmatok függetlenségét követő évekből, vagy az 1989 utáni „dekolonializált” Európából. Mindezek az összehasonlító irodalomtudomány kitüntetett vizsgálati területei, de nem azért mert lehetővé teszik a művek összehasonlítását két nemzeti korpuszban, hanem éppen ellenkezőleg, mert szétfeszítik a nemzeti korpuszokat. Például a trinidadai író, Sam Selvon *The Lonely Londoners* című regényének nyelve (vegyünk egy pél-

¹³ CRAWFORD, ROBERT: *Devolving English Literature*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2002.

¹⁴ BERTRAND WESTPHAL tanulmánya az *Il ritorno del Moicano. Le minoranze dopo la caduta del Muro* több olyan kisebbségi irodalmi példát tárgyal, amelyek a berlini fal leomlását követő irodalmi megújulással találták szembe magukat.

dát és menjünk vissza 1956-ba, ami így ugyanahhoz a korszakhoz tartozik, amelyben Achebe megírja a *Széthulló világ* (*Things Fall Apart*, 1958) és Wilson *Angolszász furcsaságok* (*Anglo-Saxon Attitudes*, 1956) című regényét) a standard angol, az utcai angol és a kreol különös keveréke, mely arra kényszeríti az olvasót, hogy fokozott figyelmet fordítson a nyelvhasználat sokféleségére, a módra, ahogy ezáltal létrejön a (személyes, nemzeti, etnikai és közösségi) identitás, és megtestesíti az egy nemzethez és/vagy egy közösséghez való tartozás érzését, vagy inkább vágyát, és a másiktól való elidegenedést: mindezek az irodalom komparatív megközelítésében tipikusnak mondható szempontok.

Selvon karibi író, de a „karibi” elnevezés már önmagában is problematikus a nemzet és a nyelv azonosításának kontextusában. A helyesen feltett kérdés valahogy így hangzana: a történet színhelye London, nyelve az angol egy változata, témája a nagy-britanniai bevándorló társadalom? Vajon a *The Lonely Londoners* tanítható-e az angol irodalom részeként? Azt mondanám, hogy igen, a szükséges megszorításokkal. Természetesen nem támogatom, hogy Selvont „angolnak” nevezzük és ezzel gyarmatosítsuk a művét, de ez az a regénye, amely tanítható *úgy is*, mint az angol irodalom része, az angol irodalmi besorolásoknak pedig reflektálnia kell a saját multikulturális, nemzetközi természetére, egyrészt mert eddig ez nem történt meg,¹⁵ másrészt minden irodalomnak nyitottabb, rugalmasabb, változatosabb és elfogadóbb területté kellene válnia. Számos művet és szerzőt lehetne tanítani *úgy is*, mint az egyik vagy éppen a másik irodalom részét – például Beckett tanítható angol-ír vagy francia irodalomként is; Eliot egyaránt része az amerikai (ahonnan származott) és az angol (ahol élt és dolgozott) irodalomnak.

Az összehasonlító irodalomtudomány természetét firtató hagyományos kérdés, arra irányul, hogy vajon a diszciplínát tárgya vagy módszere határozza meg – sőt, van-e egyáltalán olyan tárgy vagy módszer, ami az összehasonlító irodalomtudomány sajátja? Az egyik válasz szerint az irodalomtörténész választja ki, hogy mit vizsgál egy ország irodalmi terméséből, melyik nyelven, melyik történetet vagy történeteket meséli el, tehát a komparatista választja meg, mit hasonlít össze mivel és hogyan. Ez a válasz nagyon banális és végtelenül leegyszerűsített. Az összehasonlító irodalomtudomány egyszerűen nem határozható meg a tárgyan keresztül (mi az összehasonlító irodalomtudomány korpusza?), sem egy sajátos, csak rá jellemző vizsgálati módszer alapján: miféle módszertani közössé-

¹⁵ Lásd például az Oxford English Literary History sorozat meglehetősen bátor 13. kötetét: KING, BRUCE: 1948–2000 – *The Internationalization of English Literature*. Oxford, Oxford University Press, 2004. E kötet hátlapján kérdezi a szerző: „A jövőben mit fog jelenteni az »angol irodalomtörténet«? [...] Ma az angliai irodalom magában foglalja a Srí Lanka-i, az egyiptomi és a brit-nigériai irodalmat, ez azt jelentené, hogy immár nem beszélhetünk az angol nemzet kulturális egységéről?” A válasz, az online ajánló szavaival, hogy „téves a feltételezés, hogy a nemzeti kultúráknak vége [...] Angliában az írásművek hatalmas, kiváló, társadalmilag jelentős része egy régebbi brit hagyomány és ennek változatos alváltozatai, az új nemzeti irodalmak, egy posztimperialista nemzetközösség tradíciója és egy kortárs globális irodalom között és ezekkel átfedésben helyezkedik el.”

get találunk az Ovidius életének utolsó évről szóló regények – Vintila Horia *Dieu est né en exil*, David Malouf *An Imaginary Life* és Christoph Ransmayr *Az utolsó világ (Die letzte Welt)* – összehasonlításában, illetve a spanyol és az angol nyelvű petrarcai szonetteket stilisztikai szempontú összevetésében? Mindkét megközelítés komparatisztika, de az elemzés módszertana szükségképpen eltérő, az utóbbi példának több köze van a középkori itáliai szonettek elemzéséhez, mint az Ovidius korát feldolgozó huszadik századi regények tanulmányozásához.

Sokkal hasznosabb lenne, ha úgy tekintenénk az összehasonlító irodalomtudományra, mint a kritika és az irodalomtudomány/irodalmi interpretáció egy sajátos felfogására: ebben az értelemben az összehasonlító irodalomtudomány szövegolvasási stratégia, ami megköveteli a határok azonosítását, kiemelését, tanulmányozását, lebontását; ez nyomást gyakorol az ilyen – a kritika által kiválasztott – határokra, amelyek nyelvi, történelmi, nemzeti, etnikai vagy tágabb értelemben vett kulturális természetűek; az összehasonlításon keresztül pedig megmutatkozik, hogy melyik mű (szerző, kor) hogyan teremt kapcsolatot a nyelvhasználat, a téma, az identitásfelfogás és a művészi kifejezés között. Fel kellene hívnunk hallgatóink figyelmét a művekből fordítás nélkül kiolvasható nyelvi és formális különbségekre, ugyanakkor elérni, hogy tudatosítsák, amikor fejben önkéntelenül is lefordítanak valamit; továbbá felhívni a figyelmet a *le-nem-fordítás* szükségességére, arra, hogy felismerjük és tiszteljük a nyelvet saját kulturális kontextusát kifejező sokféleségében és sajátosságában. Az összehasonlító irodalomtudomány feladata a határok tanulmányozásának és áthidalási módjainak meghatározása és felmutatása, ami számos műben inherensen, esetleg a művek között lévő kapcsolatokban észlelhető; gyakran éppen az író által bennfoglalt és sugallt határok (Césaire *Une Tempête* vagy Coetzee *Foe*), vagy még gyakrabban a kritika által választott komparatív olvasásmód fő szempontjai és alapvető forrásai.

A különbségek és hasonlóságok közötti feszültségnek konstitutív szerepe van az összehasonlító irodalomtudomány vizsgálati módszerei és saját természeté számára. Ez a szükségszerű feszültség a kutatási területre és a módszerre *egyaránt* vonatkozik; a komparatív szemlélet a vizsgálat tárgyait feszültségbe helyezi (azonosítja a feszültséget a tárgyak között), saját feladatát a tárgyak tanulmányozásában látja, kutatja a különbségek áthidalására szolgáló megoldásokat, nyilvánvaló hasonlóságokban is különbségeket keres. Ugyanakkor a komparatisztika egy olyan szemléletmódot is magában foglal, amely belső ellentmondásokat teremt: ha komparatistaként jelentéssel bíró határokat alkotunk, ha mi szabjuk meg, hogy a vizsgálat tárgya milyen feszültségek közé kerül, akkor komparatistaként azt vizsgáljuk, hogy milyen határok léteznek, valamint ezek történelmileg és saját gyakorlatunk során hogyan formálódnak, s mindez milyen következményekkel jár együtt. Olyan diszciplínáról beszélek, amely visszautasítja az egyértelműséget, amely öntudatos és folyamatosan megkérdőjelezi saját előfeltevéseit. Ez fontos a vita szempontjából az érem mindkét oldalán, az Egyesült Királyságban és Európában is.

Az érem egyik oldalán az áll, hogy az uralkodó angol nyelv homogenizáló hatását a nyelvi és kulturális színtereken ellensúlyozza az „angol” nyelvi egységének széttagolódása. Ez a széttagoltság pedig minduntalan arra hívja fel a figyelmünket, hogy az „angol” névvel felcímkézett nyelvek és irodalmak életében manapság milyen konstitutív szereppel bír az idegenség. A hallgatók (és a kutatók) figyelmének felkeltése a komparatív módon való olvasás szükségessége iránt – vagyis a különbségeket és hasonlóságokat feltáró olvasásmódokra történő összpontosítás, a szövegek kulturális, nyelvi, történelmi sajátosságainak elhelyezése saját kulturális kontextusukon belül –, egyszerűen a komparatív megközelítés elősegítheti az „angolon” belüli pluralitás és különbség tudatosítását, ezáltal támogatja, nem pedig tovább gyengíti, az irodalom kulturális kifejezőmódként való megértését, illetve a (nemzeti, etnikai, faji, közösségi, egyéni) identitást meghatározó és/vagy felfedező irodalom megértését. Habár mindez különösen az angolra igaz, van relevanciája más nyelvek számára is – elég a franciára vagy az oroszra gondolni. Ez a tudatosság lehetővé teszi az idegen nyelvek tanulmányozásához való visszatérést, amely ablakot nyit (vagy ajtót tár) más kultúrákra és azok szóbeli és művészi kifejezéseire.

Az érem másik oldala, az európai összehasonlító irodalomtudomány elkerülhetetlen újradefiniálása (összehasonlító irodalmi újra-gondolása annak, hogy mi Európa és mi az európai a huszonegyedik század kezdetén): jelen pillanatban diszciplínáknak az a feladata, hogy újragondolja Európa külső és belső határait, újragondolja, hogy történelmi szempontból hogyan válogattuk és határoztuk meg ezeket a határokat és hogyan folytatjuk mindezt ma.

Mindkét oldalon feladatunk továbbá újragondolni azt, hogy miként kívánjuk megérteni az általunk létrehozott és az általunk semmibe vett határokat, a feltételezett egyenértékeket; újragondolni, hogy miként kívánjuk Európát megnyitni a saját alkotóelemei és a rajta kívül lévők előtt, megnyitni olyan új erőknek, melyeket értelmetlen lenne manapság „másiknak” nevezni; és hogy miként akarunk szembenézni a nyelvek másságával, melyeket hagyományosan a sajátunknak gondoltunk.

Fordította: *Bús Natália*

(*Lucia Boldrini: Comparative Literature in the Twenty-First Century: A View from Europe and the UK. = Comparative Critical Studies, 2006, 3:1–2, 13–23.*)

IRODALOM

- APTER, EMILY: Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature. In: CHARLES BERNKHEIMER. (Szerk.) *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1995, 86–96.
- APTER, EMILY: *Global Translatio: The 'Invention' of Comparative Literature*, Istanbul, 1933. In: CRISTOPHER PRENDERGAST. (Ed.) *Debating World Literature*. London, New York, Verso, 2004, 76–109.
- BASSNETT, SUSAN: *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford, Blackwell, 1993.
- CRAWFORD, ROBERT: *Devolving English Literature*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000.
- HUTCHEON, LINDA: Rethinking the National Model. In: HUTCHEON, LINDA – VALDÉS, MARIO J. (Szerk.) *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2002, 3–49.
- KING, BRUCE: *The Internationalization of English Literature*. Oxford, Oxford University Press, 2004.
- SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore, London, John Hopkins University Press, 2006.
- VALDÉS, MARIO J.: Rethinking the History of Literature History. In: HUTCHEON, LINDA – VALDÉS, MARIO J. (Szerk.) *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2002, 63–115.
- WESTFAL, BERTRAND: *Il ritorno del Moicano. Le minoranze dopo la caduta del Muro*. (Kézirat, 2005)

JOHN NEUBAUER

A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik
Megjegyzések a Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története
című munkához¹

Tizenegy éves koromban a budapesti rádió gyakran szakította meg adását a következő figyelmeztetéssel: „Achtung, achtung, Lichtspiele, Krokodil Gross, Krokodil Gross, kommen Nelke, Strandbad, Eidechse”. A groteszk, rejtjelezett szöveg a szövetségesek bombázóinak érkezését adta hírül.² A fémesen visító szirénák – nem a homéroszi szirének – hangját becsapódások robaja követte a légtalmi pince környékén, ahol úgy ötven ember társaságában, hamis néven húztam meg magam.

Valamivel több mint ötven évvel később, 1996. május 23-án Mario Valdés a torontói egyetemről megkért, hogy vegyek részt egy hosszabb, közös munkában, Közép-Kelet Európa összehasonlító irodalomtörténetének megírásában. Mario meghívójában még három másik közreműködőről esett szó, illetve arról, hogy egyetlen kötet fog megjelenni 1999-ben. Boldogan tettem eleget a felkérésnek – főleg azért, hogy jobban értsem gyermekkorom fent említett háborús krokodiljait. Ekkor sejtésem sem volt arról, hogy a másik három szerkesztő hamarosan kiszáll a vállalkozásból, hogy az egyetlen kötet négyre duzzad, és hogy nem három, de tizennégy év szükségeltetik majd a vállalkozás tető alá hozásához. Szerencsére Marcel Cornis-Pope személyében ideális szerkesztőtársam akadt, s a krokodilokból elefántméretű könyvek lettek. Makacsul kitartottunk a vállalkozás mellett, mert hittünk benne, hogy Közép-Kelet Európa minden népének – függetlenül tagjaik etnikai, vallási, nyelvi és nemi szerep-meghatározottságától – hasonló traumatikus élményekben volt része, és hogy az irodalom hathatósan képes efféle emlékeket kezelni. Ugyan hol is bánhatna el az ember repülő krokodilokkal, ha nem filmen és az irodalomban?

Emlékezet és irodalom kapcsolata – divatos téma manapság. De mi irodalomtörténetet írtunk, ezt a némileg idejétmúlt, sokszor elhasznált irodalmi megközelítést alkalmaztuk. A nemzetek felett átívelő irodalomtörténet kapcsán vajon lehetséges-e komolyan átgondolni, mit is jelent az irodalomtörténet-írás? Hittük,

¹ Az itt olvasható magyar szöveg John Neubauer a *Central Europe* folyóirat 2011. évi 2. kötetében megjelent *Reflections on the History of the Literary Cultures of East-Central Europe* című angol nyelvű tanulmányának (melynek első változatát a szerző a kötetek bemutatójakor a Brit Akadémián adta elő) fordítása. A szöveget a szerző a magyar fordítás alkalmából két, először itt közölt alfejezettel bővítette. A tanulmány első változatának megjelenési helye: JOHN NEUBAUER: *Reflections on the History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. = *Central Europe* 9.2 (2011): 143–49. Köszönjük a szerző és a Maney Publishing szíves engedélyét és hozzájárulását a fordításhoz és a megjelenéshez! (A szerk.)

² Köszönöm gyerekkori barátomnak, John Gabornak, hogy segített felidézni a pontos szöveget.

hogy erre a kérdésre igenlő válasz adható, és a vállalkozás során a gyakorlatban is kipróbáltuk elképzeléseinket. Csak az idő dönti majd el, hogy ezeket az elképzeléseket mások is alkalmazzák-e munkájuk során. Most csupán néhányat ismeretek közülük, abban a reményben, hogy kedvet csinálók az olvasónak, hogy legalább egyes részekbe nézzen bele a *Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története* négy kötetének valamelyikében, s döntse el maga, megérte-e.³

A következőkben előbb vállalkozásunk tér- és időbeli koordinátáit ismertetem. Bár külön tárgyalom az időt és a teret, kötetünkben ezek összekapcsolódnak. Szándékunk az volt, hogy térbeliesítsük az időt, vagy még inkább, hogy a korábban a kronologikus nemzeti narratívák keretében tárgyalt irodalmi műveket tágabb, regionális kontextusban helyezzük el. Érvelésem végén majd összevetem a saját megközelítésünket a tizenkilencedik századra jellemző nemzeti irodalmi vállalkozásokkal. Bár ezekhez hasonlóan a mi vállalkozásunk is tekinthető olyan allegorikus utazásnak, mely megismétli az Euridikét visszahozni vágyó Orpheusz alászállását az alvilágba, ám míg a nemzeti mozgalmak azért akarták felidézni a múltat, hogy nemzeti identitást teremtsenek belőle, addig a mi nemzeteken átívelő vállalkozásunk pontosan azokat a hangokat idézi fel, melyeket a nemzeti öntudatra ébredés figyelmen kívül hagyott, vagy éppenséggel elhallgattatott.

TÉR

Mivel a régió irodalma javarészt ismeretlen a világban, így helyzete leginkább a gyarmati Afrika tizenkilencedik századi térképein található foltokra emlékeztet. Kevesen beszélnek a régiós nyelveket, és mivel fordítások alig léteznek, az itteni irodalmat gyakran nem tekintik a „Világirodalom” részének.⁴ Ugyan számos e térségben élt szerző műveinek – és néhány nemzeti irodalomtörténetnek is – létezik fordítása egyes világ nyelveken, a mi kötetünk próbálták elsőként átfogóan és egységesen bemutatni a régió irodalmát.

Igy elsődleges célunk a hiánypótlás volt: feltenni Közép-Kelet Európa irodalmát az európai és a globális olvasóközönség térképére. Második – és talán még az elsőnél is fontosabb – célkitűzésünk az volt, hogy irodalomtörténetet írjunk a régió olvasói számára, hiszen legtöbbször még mindig csupán saját nemzeti nyelvénél irodalmát ismeri, s azt is leginkább a nacionalizmus, a nácizmus, a kommu-

³ CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (Szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. 4 vols. Amsterdam, Benjamins, 2004, 2006, 2007, 2010. A kötetek az ICLA Koordinációs Bizottságának égisze alatt, a Bizottság „európai nyelveken írott irodalmak összehasonlító története” című programjának részeként jelentek meg.

⁴ A régió jelenléte siralmas az ICLA-n és bizottságain belül. Egy előkészületben lévő irodalmi világtörténet részeként nemrég napvilágot látott szinopszis még csak nem is említett lengyel, cseh, magyar, román irodalmi műveket, nem is beszélve az észt, albán és horvát hivatkozásokról.

nizmus, vagy más „izmus” torzító szemüvegén keresztül.⁵ Ha térképünk a nemzetileg orientált olvasók figyelmét a szomszédos országok irodalmára irányítja, akkor az így keletkező szélesebb horizont saját irodalmi hagyományuk átértékeléséhez is hozzá fog járulni. Számunkra tehát a regionális irodalom történetének megírása egyet jelentett a már létező nemzeti irodalomtörténetek átgondolásával és megkérdőjelezésével.

Sajnos manapság efféle transznacionális irodalomtörténetet csak a régió kívüli nyelven lehet megírni, méghozzá kereskedelmi és kommunikációs megfontolások alapján csakis angolul. Vajon nem rendeljük-e alá a régió irodalomtörténetét nyugat-európai vagy általában „nyugati” szempontoknak azáltal, hogy angolul írunk, és a régió kívüli élő szerzőket is felkérünk a munkára? Annyi energiát fektettünk abba, hogy elkerüljük az illetén részrehajlást, hogy kritikussaink jelentős része most azzal vádol bennünket, hogy a térség irodalmát voltaképpen el is vágtuk Európa többi részének literatúrájától. És mi valóban következetesen kizártuk azokat a német és orosz nyelvű szövegeket, melyek a régió határain kívül születtek, és gondosan ügyeltünk arra, hogy ne használjunk nyugat-európai terminológiát és leírásokat a helyi irányzatok és mozgalmak jellemzésekor. Inkább azt igyekeztünk kidomborítani, hogy mivel járult hozzá a térség az európai irodalmi kultúrához, például az irodalomelmélet és az avantgárd területén.

Hol húzódnak hát régióink határai, és miért hívjuk Közép-Kelet Európának? A kulturális határok nem tekinthetők „természetesnek”, az elnevezések pedig egyszerre kényesek és önkényesek. A jelenlegi (és gyakran kétségbe vont) nemzeti határokat éppúgy alakították a véletlenek, mint a külső és belső történelmi erőhatások. Ha máshol húztuk volna meg a régió határait, vagy más elnevezéseket használtunk volna, az teljesen eltérő irodalmi térképet eredményezett volna. Fontolóra vettük, majd elvetettük a „Közép-Európa” és a „Kelet-Európa” elnevezést, mert arra jutottunk, hogy elavult politikai elképzelésekre utalnak. Utóbbit a hidegháború idején járatták le, míg előbbi (és itt nyugalomra inteném a folyóirat alapítóit és szerkesztőit)⁶ túlságosan is a német kultúrkörhöz közelítette volna a régiót. Mi több, „Közép-Európa” az elmúlt néhány évtizedben megosztó terminussá nőtte ki magát: egyesek számára a Nyugathoz való csatlakozás vágyát fejezi ki, míg másoknak (és nem csak az oroszoknak) azt sugallja, hogy ez a fogalom kizárja a még keletibb és a dél-kelet európai régiók barbár, kulturális senkiföldjét.

„Közép-Kelet Európa” a mi fogalmaink szerint a Baltikumtól Macedóniáig húzódó keskeny területi sávot jelöli, melynek nyugati felét Németország és Ausztria, a keletit Oroszország, a délit pedig az Oszmán Birodalom uralta többször is a tör-

⁵ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a kommunista kormányok támogatták más kommunista országok szövegeinek fordítását, ám a szerzők között ideológiai alapon válogattak, a kiadványokat pedig gyakran „megtisztították” annak érdekében, hogy ne sértsék kommunista „barátaikat”.

⁶ A szöveg eredetileg a *Central Europe* című folyóiratban látott napvilágot, erre utal a szerző ki-
szólása. (A fordító)

ténelem folyamán. A huszadik században a nyugatról érkező náci inváziót a kelet-ről jövő kommunista elnyomás követte, s ez a folyamat határozta meg Közép-Kelet Európa történelmét. A hegemoniának való alárendeltség fenyegetése okozta létbizonytalanság így minden egyes régiós nemzet és etnikum közös tapasztalata. Mindazonáltal azt is el kell ismernünk, hogy a félelem is közös, mely éppúgy fakadt belső konfliktusokból és gyűlöletből, mint a külső fenyegetésekből.

A külső és belső fenyegetettségnek köszönhetően a régió irodalmának jó része száműzetésben és emigrációban íródott. A folytonosan változó etnikai és országhatárok következtében létrejövő belső migráció nem csak egyéni szenvedéstörténetek sorát okozta, de ami még szomorúbb, korábban virágzó többnemzetiségű irodalmak és kultúrák hanyatlását is. A kitelepítések – hogy ne is említsük most az „etnikai tisztogatásokat” – eredménye a provincializmus, az egynyelvűségben és a monokulturalizmusban megnyilvánuló kulturális elszegényedés lett. Ez a témája a *Híd a Drinán* című Ivo Andrić-regénynek (1945), melyért szerzője 1961-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Azóta nyolcan részesültek még Nobel-díjban a régióból, de sokat elmond, hogy közülük hatan – Isaac Bashevis Singer (1978), Czesław Miłosz (1980), Eli Wiesel (1986), Günter Grass (1990), Kertész Imre (2002) és Herta Müller (2009) – kénytelenek voltak elhagyni korábban virágzó, több kultúra együttélését biztosító hazájukat.

Az irodalomtörténetek nem csak földrajzi, de különböző kulturális helyeket is érintenek. Egyesek szövegekkel foglalkoznak csupán, mások életrajzokat, társadalomtörténetet, eszmék történetét, vagy éppen a feltételezett korszellemet vizsgálják. Mi jelentős lépést tettünk a kulturális história felé azzal, hogy az „irodalmi kultúra” fogalma révén irodalmi intézmények egész sorának vizsgálatára kerítettünk sort, de nem követtük azt a kortárs trendet, mely különböző, önkényesen kiválasztott művészeti ágakat vagy a kultúra egészét vizsgálja, mert akkor le kellett volna mondanunk a lokális és a globális közötti összefüggésekről a szélesebb perspektíva kedvéért. Ahogy azt később kifejtem majd, vitába szálltunk a teleologikus és organicista történetekkel, de nem voltunk hajlandóak lemondani arról a célkitűzésről, hogy történeti elbeszélést hozzunk létre.

Idő

Vállalkozásunk az irodalmi stúdiumok területéhez igyekezett hozzájárulni, elsősorban új típusú irodalomtörténet-írásként, másodsorban a regionális irodalomtörténetek problémáit és lehetőségeit próbálta feltérképezni, harmadrészt pedig Közép-Kelet Európa első transznacionális irodalomtörténete kívánt lenni.

A romantikus hagyomány organicista elbeszélései egységes, ellentmondásmentes történetet és megbízható elbeszélőket kívántak meg, olyan hangokat, melyeket hagyományos értelemben – bár némileg pontatlanul – „objektívnak” vagy „mindentudónak” neveztek. Az elbeszélői hang modern és posztmodern megtöbb-

szörződése és problematizálása nyomán sok huszadik századi irodalomtörténet tette le voksát a(z egymással dialógusban lévő) több hang alkalmazása és a perspektivikus megközelítés mellett; ennek oka részben az, hogy a feladat túlságosan nagyinak bizonyult ahhoz, hogy egyetlen szerző megbirkózhasson vele, részben pedig az, hogy megrendült a „nagy elbeszélésekbe” vetett bizalom. A Dennis Hollier-féle francia irodalomtörténet a nagyívű történeti elbeszélést úgy kétszáz, különböző szerzők tollából származó önmagában megálló esszével helyettesítette, melyek mindegyike egy adott évben bekövetkezett eseményre koncentrált. Hollier ezzel azt kívánta elérni, hogy olyan „heterogeneitás [jöjjön létre], mely mentes marad a hagyományos irodalomtörténeti elbeszélés linearitásától”.⁷ Az ő alapelveit alkalmazta aztán David Wellbery a német (2004) és Szegedy-Maszák Mihály a magyar irodalomtörténet (2007) létrehozásakor.⁸ A szerzői alak és az elbeszélés egységének ilyen több nézőpontú lebontása hasznos annak tekintetében, hogy megkérdőjelezi az organicista irodalomtörténetek kimondott vagy kimondatlan ideológiai előfeltevéseit, mindazonáltal nem képes a különböző szövegek közötti intertextuális utalásrendszerek és a recepción alapuló kapcsolatok megképzésére.

A marxista vagy egyéb társadalomtörténetekkel szemben mi nem az osztályharcot, hanem a nacionalizmust tekintjük a régiót 1800 és 1989 között leginkább meghatározó jelenségnek. 1800-ban nem létezett független állam a térségben, 1990-re viszont szuverén nemzetek egész hada népesíti be a régiót. Ez a meglehetősen elnagyolt állítás azonban pontosításra szorul, amennyiben az államok politikai formációi a legritkább esetben esnek egybe egy-egy népcsoport kultúrájával, és nem csupán azért, mert az államhatárok között jelentős etnikai kisebbségeket találni. Hiszen például a horvát nyelv a tizenkilencedik század során a szerb egy változatához képest került standardizálásra, míg a szlovák nyelvben éppen ezzel ellentétes folyamat játszódott le, hiszen eltávolodott a csehtől. Mindkét megoldás elégtelennek bizonyult az 1989-et követő időszakban, a két államalakulat felbomlott. Ez a regionális felaprózódás és az újabb és újabb nemzetek létrejötte ellenpontozza az európai integráció folyamatát.

A nacionalizmus mindig is jelentős szerepet játszott a régió irodalmi kultúrájában, az irodalom pedig meghatározó szerepet töltött be az egyes országot nemzeti mozgalmaiban. A nemzeti öntudatra ébredés megújította a helyi nyelveket és azok irodalmát. Egyetemeken és iskolákban, a nemzeti akadémiákon, nemzeti színházakban és könyvtárakban mozdították előre a nemzeti irodalom ügyét. Mindent egybevetve a nemzeti öntudatra ébredés intézményesítette a nemzeti irodalmakat.

⁷ HOLLIER, DENNIS (Szerk.): *A New History of French Literature*. Cambridge, Harvard University Press, 1989, XIX.

⁸ WELLBERY, DAVID ET AL. (Szerk.): *A New History of German Literature*. Cambridge, MA, London, Belknap Press of Harvard University Press, 2004; és SZEGEDY-MASZÁK, MIHÁLY ET AL. (Szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, Gondolat, 2007.

A nyugati korszakfogalmaktól eltérve irodalomtörténetünket három eklektikusan meghatározott és rugalmasan kezelt időszakra osztottuk: (1) nemzeti öntudatra ébredés, (2) modernizmus, (3) kommunizmus. Minden régiós nemzeti irodalom átesett ezen a három fázison, bár gyakran egymástól eltérő időszakokban. A balti államok vagy Bulgária nemzeti öntudatra ébredése például később következett be, mint mondjuk Csehorszáé vagy Magyarorszáé, bár 1918-ra mindegyikük létrehozta a saját nemzetállamát.

A második korszak, a modernizmus elnevezése természetesen nyugati irodalomtörténetekből származik, bár Közép-Kelet Európában más jelenségekre vonatkozik, mivel a modernizmus itt elsősorban a nemzeti mozgalmak befelé forduló nacionalizmusára adott válaszreakcióként jelentkezett. A régió modernizmusa újra ablakot nyitott a világra, s ennek az újonnan feltáruló látványnak a forradalmi Oroszország is része volt, bár a lengyel futuristák és a cseh poetisták lelkesedése gyorsan megcsappant a sztálini totalitarianizmus kialakulásával. Ez a csalódottság jellemzi az 1945 utáni időszakot, mikor is a sztálinista ideológia határozta meg az irodalmi élet minden szegmensét a régióban. Megpróbáltunk erről a korszakról differenciált képet alkotni, s jelezni az egyes országok különbözőségét 1956, 1968 és 1981 forradalmi fellángolásainak bemutatása révén.

Köteteink *nem* követik a fentebb felvázolt korszakok kronológiai sorrendjét: az időbeli felosztás csak a téma szerint tagolódó részekben jelenik meg. A négy kötetben öt ilyen téma jelenik meg. Az elsőben (2004) kettő: „A politikai idő irodalmi csomópontjai” és „Az irodalmi formák történetei”. Az első, politikailag orientált irodalomtörténet olyan jelentős dátumokra koncentrál, mint 1848, 1945 és 1989, ám fordított történeti sorrendben vizsgálja őket, elkerülve annak még a látzatát is, hogy a régió történelmi folyamatai szükségszerűek és előre jelezhetőek lettek volna. Ebben a részben szerepelnek mind a kulcsfontosságú nemzeti eseményekben szerepet vállaló írók, mind pedig ezen események irodalmi ábrázolásai. A nemzeti elbeszélések számai a csomópontokon találkoznak, kölcsönösen rávilágítanak egymásra, s egyben relativizálják a nemzeti nézőpontot. Az első kötet második része, „Az irodalmi formák történetei” azt gondolja át, hogy a nyugatról származó irodalomtörténeti és műfaji fogalmak hogyan hasznosíthatók a közép-kelet európai kontextusban. Szükség volt egy efféle áttekintésre, mivel a korszak- és műfajfogalmak általában leegyszerűsítik az irodalmi mező összetettségét. Ahogyan azt a „Változó korszakok és trendek”, illetve az „Átalakulóban lévő műfajok” fejezetcímei is sugallják, az időbeli változásra és a „határok áthágására” összpontosítunk, melyek olyan új műfajok kialakulását tették lehetővé, mint a riportázs, a lírai regény, a fiktív önéletrajz, a paródia, az irodalomelmélet és a kabaré.

Irodalomtörténetünk második kötete (2006) a régió térképének csomópontjai szerint szerveződik. A kortárs trendekkel ellentétben, melyek Európa és a világ térképének egyre nagyobb (transz)nacionális szeleteit vizsgálják, mi a tekintetünket egyes városok, határterületek, a Duna-folyosó, vagy az Erdélyhez hasonló

térségek vizsgálatára irányítottuk. Az ilyen történetek nemzetek felett átvélő mivolta a régió szinte minden egyes területének gazdag, soknemzetiségű múltjából következik, vagyis egy olyan adottságból, melyet a nemzeti elbeszélések általában elhallgattak annak érdekében, hogy „koherens” nemzeti identitással ruházzák fel az adott területet. Az egyes területekről szóló irodalomtörténeteink nyelvi határokon átnyúlóan vizsgálják az adott helyen és több nyelven létrehozott irodalmi alkotásokat.

Harmadik kötetünk, „Az irodalmi intézmények létrehozása és újraalkotása” (2007) azokra az intézményes struktúrákra összpontosít, melyek kölcsönhatásaiban az irodalom létrehozása, terjesztése és befogadása zajlik. Azokat az egymáshoz hasonló, régiós határokon átvélő nemzeti folyamatokat vesszük szemügyre, melyek gyakran egymástól időben elcsúszva figyelhetők meg. Ennek a kötetnek az a kiindulópontja, hogy – Közép-Kelet Európában – az irodalom intézményesülése kéz a kézben járt a nemzeti öntudatra ébredéssel. Az irodalmi intézményrendszer történetének négy területére összpontosítjuk figyelmünket: a könyvkiadásra és a cenzúrára, a színházra, a népköltészet felhasználására, illetve az irodalomtörténetekre.

A negyedik, egyben utolsó kötet, mely a „Típusok és sztereotípiák” (2010) címet viseli, a történeti és kitalált irodalmi alakok kölcsönhatását, a nyelvi értelemben vett alakzatok átfordítását és transzformációját írja le és értelmezi: azt, ahogyan a nemzet költői, politikai vezetők, a törvényen kívüliek, vagy az olyan alakok, mint Drakula vagy a gólem, átalakulnak a kollektív képzelet populáris, társadalmi és nemzeti színtereiben. Mint a harmadik kötet irodalmi és kulturális intézményei, ezek a típusok és sztereotípiák sem statikusak, hanem belépnek az irodalom régióiba, felnagyítódnak, elhalványulnak, majd eltűnnek onnan a kanonizáció, az elhallgatás és a mediális transzformációk eredményeképpen. A régió több helyszínén való jelenlétüknek köszönhetően gyakran területi és kulturális eltolásokon vagy áthelyeződéseken áteső „nomád” szubjektumok megképződéséhez járulnak hozzá.

EURIDIKÉ, AVAGY AZ ELVESZETT HANGOK VISSZASZERZÉSE

Gondoljuk át még egyszer megközelítésünket Közép-Kelet Európa irodalomtörténetéhez annak analógiájára, ahogy Orpheusz a mítosz szerint alászállt az alvilágba, hogy visszaszeresse elvesztett kedvesét, Euridikét. Mikor Orpheusz a tiltás ellenére hátranéz a visszaút során, Euridiké újra meghal.

Közép-Kelet Európában minden egyes öntudatra ébredt nemzet olyan nemzeti jövő vízióját dédelgette, mely alapvetően az elveszett hangok visszaszerzésétől függött: az orpheuszi alászállástól a nemzet feltételezett múltjának történelmi vagy éppen történelem előtti alvilágába. Közép-Kelet Európában a múlt iránt tanúsított érdeklődés középpontjában gyakran egy a középkort is megelőző,

homályos és távoli időszak állt, akár a német, francia és többi romantikus historicizmus esetében. Az ezirányú érdeklődés tehát Európa nyugati végéről származik, a Brit-szigetektől, ahol James Macpherson *Fragments of Ancient Poetry in the Scottish Highlands* [Ősi költemények töredékei a skót felföldről] (1760) és *Fingal, an Ancient Epic Poem* [Fingal, ősi epikus költemény] (1762), Thomas Percy pedig *Reliques of Ancient English Poetry* [Az ősi angol költészet relikvái] (1765) című gyűjteményei megjelentek. Ezek inspirálták Németországban és Oroszországban a népköltészet gyűjtését és rendszerezését. Közép-Kelet Európa tehát nem az egyetlen hely, ahol a népköltészeti gyűjtés fontos volt, de az eredmények itt egészen rendkívülinek bizonyultak. A harmadik kötet egyik hosszú szakasza, mely „Az ősi múlt kitalálása/kikalapálása”⁹ címet viseli (269–343) – s melynek jó része, a Google-nek hála, az interneten is elérhető – arról számol be, hogy Vuk Stefanović Karadžić szerb folklórgyűjtése és az eszt (a *Kalevala* mintájára létrehozott) *Kalavipoeg* megalkotása hogyan keltette fel minden országban és minden népcsoporton belül azt a vágyat, hogy szert tegyenek a lírai és epikus költészet nemzeti tárházára, s ezáltal egy történetileg mélyen gyökerező azonosságtudatra. Karadžić döntő hatással volt Jacob Grimmre, de ami még ennél is fontosabb, művei másokat is arra indítottak a régióban, hogy saját múltjuk „ősi relikváinak” felkutatására induljanak. A cseh Václav Hanka és társai számos kéziratot hamisítottak, melyek aztán cseh nemzeti kincsnek ünnepeltek, Smetana felhasználta az anyagot *Libuša* c. operájában és más formában is feldolgozták őket, mígnem végül Tomáš Garrigue Masaryk a folyóiratában 1880-ban minden kétséget kizáróan bebizonyította róluk, hogy hamisítványok. Vörösmarty Mihály magyar költő a nemzeti múlt fájdalmas hagyományhiányát azzal igyekezett kitölteni, hogy megírta a *Zalán futását* (1825), a Kárpát-medence magyar meghódításáról szóló „hiányzó” epikus költeményt. A nemzeti identitás tizenkilencedik századi konstrukciójának jellemző részét képezte az alászállás a szóbeliség költészetének alvilágába, hogy onnan nyerjék ki az eredetről szóló beszámolókat és a nemzet hősiess történetét. Sajnos a visszanyert hangok a legtöbb esetben manipuláltak vagy egyenesen hamisak voltak, s leginkább kövületekként szolgáltak alkotóelemként a nemzet emlékművének megalapozásához. Ahogy azt Albena Hranova és Alexander Kiossev oly meggyőzően igazolták a bolgár példa kapcsán: a „nemzeti érdek” erőszakkal hozta közös nevezőre a szóbeliség költészetének egymásnak ellentmondó hangjait, hogy aztán ideológiai célok érdekében hasznosítsa őket. A nemzeti folklórnak e hagyománya előtt tisztelegtek az állami megemlékezések, ezt idézték, ha más nemzetekkel kerültek konfliktusba és ki szerették volna nyilvánítani felsőbbrendűségüket. A jobboldali szélsőségesek pedig az így létrehozott önképeket sovíniszta és antiszemita célokra használták.

⁹ Az eredetiben szereplő „forging” kifejezés egyaránt jelent hamisítást/koholmányt és kovácsolást, vagyis valamely már létező, szilárd dolog megmunkálását. A kétértelműség a nemzeti hagyományokra nézve itt tudatos. (A ford.)

A nemzeti mozgalmaknak köszönhető néhány valódi irodalmi teljesítmény is, és transznacionális irodalomtörténetünk ezeket méltán ki is emeli; de azt is bemutatjuk, hogy ezek a mozgalmak figyelmen kívül hagyták, elnyomták és száműzték azokat az etnikai, vallási és más jellegű hangokat, melyek nem illettek az általuk elképzelt nemzeti harmóniába. A nemzeti irodalomtörténetek általában elhallgatják ezeket az elhajlásokat. Csak egy ténylegesen transznacionális perspektívából lehet azokat a károkat felmérni, melyeket a nemzeti mozgalmak – minden dicsőségük ellenére – a nemzeti határokon belül élő kisebbségeknek és a szomszédos országoknak okoztak. Az Orpheusz-legenda szemüvegén keresztül szemlélve vállalkozásunkat azt állítom, hogy mi is alászálltunk az alvilágba, hogy visszaszerezzük a hangokat – no nem azokat, melyek után a nacionalizmus kutatott, hanem amelyeket ignorált vagy elhallgattatott. Ezek közé a hangok közé tartoznak a kisebbségek, a zsidók, a nők, a száműzöttek és emigránsok, a számkivetettek, a romák, és – nem tévedés – az erőszakkal eltávolított, távozásra kényszerített, vagy, maradása esetén, elhallgattatott német és orosz kisebbségek irodalmi is. Természetesen nem a nacionalizmus volt az egyetlen erő, amely elhallgattatta ezeket a hangokat, ám az elsődleges felelősség mégis azt terheli.

Így transznacionális vállalkozásunk metaforikus értelemben tehát arra is kísérletet tesz, hogy visszahozza Euridikét az alvilágból, és ráossza a nemzet színpadán eddig tőle megtagadott szerepet. A transznacionális irodalomtörténeteknek nem kell feltétlenül hatalmas területeket átfogni Európa vagy a világ térképén. Mélyfúrásokat is végezhetnek egy-egy olyan város, mint Riga, Vilnius, Budapest vagy Plovdiv esetében, melyek felől aztán újraértelmezhető a régió egészének irodalma. Hasonló transznacionális irodalomtörténetek írhatók Párizsról vagy Londronról, ahol a világ minden tájáról élnek írók, és akik közül sokan nem is angolul vagy franciául alkotnak.

Kicsit zavarban vagyok, mikor irodalomtörténetünket „monumentálisnak” titulálják. Méretét tekintve valóban monumentális, de az alapvető elképzelés az volt, hogy megfosszuk monumentalitásuktól, hogy darabjaira szedjük a megkövesedett nemzeti mítoszokat, és hogy megkérdőjelezzük azokat a nemzeti emlékeket, melyek a nemzeteken átívelő megértés útjában állnak. Ezeknek a köteteknek a bemutatása még csak nem is hasonlítható egy emlékmű leleplezéséhez; csak törekeny, mulandó könyveket és gondolatokat bocsájtunk újtukra. Szavainkat nem véstük kőbe vagy fémbe, mert abban reménykedünk, hogy olyan új könyveket, digitális eszmecseréket és új elképzeléseket inspirálunk, melyekről talán – és tényleg csak talán – elképzelhető, hogy a régió irodalmának általános átértékeléséhez vezethetnek, és új életet lehelnek a megkövült irodalmi és nemzeti hagyományokba. És mint Gluck operájában, talán majd csak ekkor lesznek képesek az istenek megbocsátani azért, hogy oly sokáig szegeztük tekintetünket a mögöttünk elnyúló tartományba.

A GLOBALIZÁCIÓ KEZDETEI OTTHON ÉS A SZOMSZÉDOKNÁL

Végezetül néhány szót kell még szólnom, hogy Kelet-Közép Európa irodalomtörténetének e viszonylag autonóm megközelítése milyen Európán túllépő, annak korlátait meghaladó, globális jelentőségre tehet szert. Míg korábban általában olyan nyugat-európai korszakfogalmakat erőszakoltak rá Kelet-Közép Európa irodalmára és annak történetére, mint a romantika, a realizmus vagy a modernizmus, mi megpróbáltuk ezeket a régióhoz jobban illő terminusokkal helyettesíteni. Az, hogy elhagytuk ezt a hagyományos fogalmi hálót, bizonyos fókig hasonlatos azoknak a manapság divatos nemzeti irodalomtörténeteknek a törekvéseihez, melyek szövegét egy-egy évszámnak szentelt tanulmányok alkotják. Ezek az irodalomtörténetek teljes mértékben megszabadulnak a korszakfogalmaktól, mi azonban újak után néztünk. A „nagy elbeszélések” elkerülése túlságosan egyszerű válasz a történetírás kihívásaira. Hosszú távon és globális szempontból új történeti kategóriákat kell majd találnunk. Ami az irodalmat illeti, én magam – Thienemann Tivadarhoz hasonlóan – technológiai váltásokat jelző univerzális kategóriákat képzelek el, mint a kéziratosság, a könyvnyomtatás, vagy a digitális rögzítés.

Regionális irodalomtörténetünk mind Európa, mind pedig Európa irodalmának a fogalmát újragondolja, mégpedig olyan regionális irodalomra irányítva a figyelmet, mely nem csupán kevéssé ismert, de határpozíciót foglal el Európa és közvetlen szomszédjai között. Megelégedésünkre szolgált, hogy a mi regionalitás-fogalmunkat a Skandinávia és az Ibériai-félsziget irodalomtörténetét feldolgozó munkák is alkalmazzák. Fernando Cabo Aseguinolaza és munkatársai már közzé tették *Az Ibériai félsziget irodalmainak összehasonlító történetét (A Comparative History of Literatures of the Iberian Peninsula, 2010)*. A mi vállalkozásunk és ezek az északi és déli határterületekre összpontosító törekvések új képet rajzolnak Európáról, és új kapcsolatokat létesítenek a határain túli irodalmakkal. Remélem, hogy hamarosan hasonló regionális irodalomtörténet születik a Balkán-félszigetről is. A régiókra összpontosuló figyelemnek kell ellensúlyoznia a Nyugat- és Közép-Európát előnyben részesítő nézőpontot, s ezáltal meg kell hogy kérdőjeleződjene az irodalmi korszakok, műfajok és mozgalmak bevett, ám korlátozott érvényességű elképzelései. A nyugat-európai nézőpont ugyanis bizonyos értelemben koloniális funkciókat töltött be, mikor „a periféria” irodalmára vonatkozó szemléletként alkalmazták. Ugyanakkor a központi és perifériális európai irodalmi régiók egyensúlyának helyreállításához azt az eurocentrikusságot is semlegesíteni kell, mely az összehasonlító irodalomtudomány első évtizedeiben olyannyira nyilvánvaló volt. Az Európa liminális irodalmainak szentelt figyelem ezután közvetítő szerepet is betölthet az európai és az azzal szomszédos irodalmi tradíciók, így az arab, a török és a perzsa, vagy akár a korábbi Szovjetunióban kialakultak között.

A hagyományos európai periodizáció Európán kívül értelmét veszti. Mint azt Mario Valdés és Djelal Kadir *Literary Cultures in Latin America: A Comparative History (Latin-Amerika irodalmi kultúráinak összehasonlító irodalomtörténete, 2004)* című

munkájukban megjegyzik: „minden európai modellre épülő felosztás” csődöt mond a tizenhatodik-tizenhetedik századi Latin-Amerika esetében (1: xviii). Hasonló problémák merülnek fel a világ más tájain is, még akkor is, ha a fogalmak nem Nyugat-Európából származnak, mivel a perspektíva kitágulása szükségszerűen próbál különböző jelenségeket egyazon rendezőelv szerint láttatni. Így hát a regionális irodalomtörténetek révén újra polgárjogot nyernek a marginalizált vagy elnyomott csoportok irodalmi, maguk a régiók pedig kikerülnek a marginalizált pozícióból. Így kerül újra napvilágra Latin-Amerika indiánjainak irodalma, az Ibériai-félsziget arab, zsidó, katalán, galíciai, baszk irodalma, vagy Kelet-Közép Európa cigány, szintó, jiddis, örmény és más kisebbségi irodalmi. Azonban még ennél is tovább kell mennünk, és olyan kettős állampolgársággal rendelkező, kivándorolt vagy száműzetésben élő írókat és műveiket is ide kell sorolnunk, kiknek ott a helye mind nyelvük, mind pedig lakóhelyük irodalomtörténetében. A nemzeti irodalomtörténetek mind a mai napig hajlamosak arra, hogy figyelmen kívül hagyják azokat az irodalmi műveket, melyek nem az ország hivatalos nyelvén íródtak. Előfordul, hogy a nemzeti irodalomhoz sorolják az idegen származású szerzőket, de csak akkor, ha azok – mint Josep Conrad, Emil Cioran, Samuel Beckett, vagy Vladimir Nabokov – elsajátították új hazájuk nyelvét. A nyugat-európai országok mostanság már befogadóak a bevándorlók és a leszármazottaik által írott művekkel, de amennyire tudom, ezek csak úgy kerülhetnek be a nemzeti irodalomtörténetbe, ha az adott ország hivatalos nyelvén íródtak.

Először Wilhelm Pinder, a német művészettörténész beszélt a heterogenitás problémájáról, igaz, más kontextusban. Ő használta a „*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*” [„egyidejű egyidejűtlenség”] kifejezést *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas* [A generáció problémája az európai művészettörténetben] (1926) című művében, hogy érzékeltesse: a kortárs jelenségek és történetek gyakran aszinkronitásban vannak, s tartalmi szempontból nem harmonizálnak egymással. A fogalmat aztán Siegfried Kracauer hasznosította újra 1968-as, *General History* című írásában, amelyben meggyőzően érvelt amellett, hogy a kortárs jelenségek aszinkron jelentései a világtörténelem megírásának legfőbb buktatói. Az „általános történetírás” szerinte megvalósíthatatlan, mert „az idők zuhatagát” kívánná kimerevíteni (Kracauer, 127, 113). Kracauer általános történetírással kapcsolatos fejtegetései vonatkoztathatók az irodalomtörténet-írás globalizációjára is. A kisebbségi, vagy eddig figyelmen kívül hagyott irodalmak fokozatos integrációja még inkább megnehezíti, hogy szintetikus korszakfogalmakkal álljunk elő. Ez vajon azt jelenti, hogy fel kell adnunk az integrációs kísérleteket és egyszerű atomizált formában kell minden irodalmi jelenséget bemutatnunk? Nem hiszem, hogy ennek szükségszerűen így kell lennie. A földrajzi távlatok leszűkítése az egyik lehetőség arra, hogy kezelni tudjuk „az idő zuhatagát” az irodalomtörténetben, annak érdekében, hogy teret engedjünk a helyi sokszínűségeknek, de egyben meg is mutassuk összefüggéseiket.

HELYSPECIFIKUS IRODALOMTÖRTÉNETEK

És miként lássunk neki ilyen helyspecifikus irodalomtörténetek megírásának? A feladat hasonlatos a régészéhez, aki az ásatási helyszínen „vertikálisan” tár föl kronologikusan eltérő kulturális régiókból származó leleteket, melyek némelyike monokulturális szerveződésre utal, míg mások több kultúra együttéléséről tanúszkodnak. Az ilyen helyspecifikus, kultúrákőzi ásatások Olaszországban hun vagy etruszk tárgyakat, Angliában viking vagy kelta, Németországban szláv nyomokat viselő, míg Európa déli részein római eredetre utaló leleteket hozhatnak a felszínre. Ez az archeológiai modell megkívánja, hogy az irodalomtörténetek ne csupán az éppen hivatalos nemzeti nyelven, de a már kihalt, vagy a régióban csak kisebbségi státusban létező nyelven íródott műveket is figyelembe vegyék. Maga a hely lehet a nemzeté, de amit lefed, az mindig transznacionális. Az efféle helyspecifikus, többnyelvű irodalomtörténetek további folyománya, hogy a jelzős szerkezettel jelölt irodalmakból (például német, lengyel, francia, vagy kínai irodalom) egyszer csak földrajzi meghatározottságú irodalmak lesznek (a mostani Németország, Lengyelország, Franciaország vagy Kína határain belül íródott irodalmak).

E modell segítségével Párizs, London, Berlin, Sanghaj vagy más metropolisz etnikai, migráns és emigráns, több nyelven íródott irodalmának történetét is megírhatónak gondolom. A helyspecifikus irodalomtörténetek azzal egészíthetik ki a nemzeti, európai és globális megközelítéseket, hogy elkerülik az egynyelvűségben és a túlságosan optimista globalizációban rejlő csapdákat. Az efféle vállalkozások abban különböznenek a régészeti ásatásoktól, hogy a történész hermeneutikai reflexiója révén a puszta kronológia valódi történelemmé válik. A helyspecifikus történeti vállalkozások azzal, hogy tekintetük befelé és az időben visszafelé irányul, nyelvek és irodalmak színes és pezsgő kavalkádját, az *emlékezet helyeinek* (lieux de mémoire) transznacionális változatosságát képesek életre kelteni. Ellenpontként szolgálnak a nemzeti alapmítoszokkal szemben, mint amilyen Vergilius *Aeneasa*, melyek egy-egy konkrét helyre kizárólagos igényt jelentenek be.

Fordította: Sári B. László

IRODALOM

- CABO ASEGUINOLAZA, FERNANDO – ABUÍN GONZALEZ, ANXO – DOMÍNGUEZ, CÉSAR (Szerk.): *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*. Vol. 1. Amsterdam: Benjamins, 2010.
- CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (Szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. 4 vols. Amsterdam, Benjamins, 2004, 2006, 2007, 2010.

- HOLLIER, DENNIS (Szerk.): *A New History of French Literature*. Cambridge, Harvard University Press, 1989.
- KRACAUER, SIEGFRIED: General History and the Aesthetic Approach. In: JAUSS, HANS ROBERT (Szerk.): *Die nicht mehr schöne Künste*. München, Fink, 1968. 111–127 and 559–581.
- PINDER, WILHELM. *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas*. Berlin, Frankfurter Verlagsanstalt, 1926.
- SZEGEDY-MASZÁK, MIHÁLY ET AL (Szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, Gondolat, 2007.
- VALDÉS, MARIO – KADIR, DJELAL (Szerk.): *Literary Cultures of Latin America: a Comparative History*. 3 vols. Oxford, Oxford University Press, 2004.
- WELLBERY, DAVID ET AL (Eds.): *A New History of German Literature*. Cambridge, MA, London, Belknap Press of Harvard University Press, 2004.

T. SZABÓ LEVENTE

*A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai
és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok
többnyelvűségének korszerűsége*

A TÖBBNYELVŰSÉG IRÁNTI KORTÁRS KOMPARATISZTIKAI ÉRDEKLŐDÉS
NÉHÁNY IRÁNYA

A magyar irodalomtörténeti hagyományban kétségkívül nem ritka az alapos, érdekfeszítő, módszertanilag is széles látókörű értelmezés az irodalmi kétnyelvűség helyzetéről. Számos régi magyar irodalomhoz kapcsolódó kitűnő értelmezés, Fried István és egy sor klasszikus magyar irodalommal foglalkozó nagyszerű szakember nagyszabású magyar irodalmi és komparatiztikai tanulmányai¹, a magyarországi német nyelvű irodalom intézményesülésére és nyelvhasználati szokásaira irányuló kutatások, a magyar-román irodalmi kapcsolatok történetét firtató értelmezések között születtek jelentős és elgondolkodtató eredmények.²

¹ A teljesség igénye nélkül ld. például SZIKLAY LÁSZLÓ úttörő munkáját (*Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Az utószót írta Fried István, Gondolat, Budapest, 1987.), FRIED ISTVÁN számos, a XVIII–XIX. századi délkelet-európai és magyar irodalombeli többnyelvűséghez kapcsolódó munkáját (ezek szűk keresztmetszetét tartalmazza a *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba* /Lucidus Kiadó, Budapest, 2012/). Az irodalmi két/többnyelvűség korábbi, gyakran a történeti folklorisztikához, illetve a közköltészethez kapcsolódó kiemelkedő eredményeit is összefoglalja a kötetnek korábban a *Forrásban* közölt tanulmánya: *Az irodalmi két/többnyelvűség – komparatiztikai nézőpontból*, Dávidházi Péter értelmezését Toldy név-, nyelv- és identitásváltásáról (DÁVIDHÁZI PÉTER: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 2004, 57–224.), Rendkívül komoly és meggyőző hagyománya van a neolatin irodalom kapcsán is ennek a komparatiztikai logikájú perspektívának: ld. például SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Fasti Hungariae. Studi sulla filologia neolatina e sulle relazioni italo-ungheresi* /Róma, Lithos, 2008./ vagy magyar irodalomtörténeti környezetben: BALOGH PIROSKA: *Ars scientiae. Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* /Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007/. A régiség irodalma kapcsán hatalmas tradíciója van az ilyen jellegű kérdésfelvetésnek, nagyon sok érdekes és értékes, itt felsorolhatatlan elemzéssel, főként – de nem csupán – a latin és a magyar nyelv viszonyának, együttélésének, szerepmegosztásainak hagyományaival kapcsolatos kérdéskörben. A XX. század kapcsán mintaszerű kérdésfelvetésnek tekintem például: VÖRÖS ISTVÁN: *Mácha kísértetei. Avagy a többnyelvűség mint irodalmi kánon*. = *Lettre*, 2010. Tél, 79. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00063/voros.htm>

² A teljesség igénye nélkül l. például a *Deutschsprachige Texte aus Ungarn* címet viselő sorozat kőtetit, TARNÓI LÁSZLÓ számos fontos publikációját (példának okáért: *Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts* /Budapest, 1998./), ÚJVÁRI HERDVIC számos publikációját a XIX. századi magyarországi németiség irodalmi kultúrájáról és kultúrákövetítő szerepéről (például: *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie: Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* / Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012./), BALOGH

Ennek ellenére aligha állíthatjuk, hogy olyan, alapkutatásokra épülő, intézményszerűsített kérdésfelvetések jelentek volna meg volna a többnyelvűséggel kapcsolatban, mint amelyek sok tekintetben dominálják a kortárs összehasonlító irodalomtudomány számos területét, esetleg hivatkozási alapként szolgálnak egy sor komparatiztikai kérdésfelvetés számára. Nyilvánvaló, hogy ez nagyrészt strukturális probléma, hiszen a magyar irodalomtörténetet hosszú évtizedeken keresztül meghatározták azok a nemzetszemléleti és nemzeti irodalmi nézetek, amelyek szervezetlenként, némiképp „idegenként”, netán egyenesen fenyegetőként, károsként tekintettek a nem magyar nyelvű magyar irodalmi tradíciókra. Így kallódott el és szorult huzamosan háttérbe egy sor értékes szöveg, a teljes magyar irodalomtörténet szempontjából beszédes hagyomány. Különösen igaz ez a moderniségre, amely túl élénken őrizte a XIX. századnak a nemzeti irodalmat egyetlen nyelvel azonosító gesztusait: a migráció nem magyar nyelvű irodalmi teljesítményétől kezdve az épp ebben a tanulmányban is részletesen vizsgálandó első nemzetközi komparatiztikai folyóiratig, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokig*, hosszú lehetne a sora ezeknek a szerzőknek, szövegeknek, jelenségeknek.

Vannak látensebb és egészen egyértelmű útjelzői annak a fordulatnak, amelyben az nemzetközi komparatiztika kontextualizálóbbr és a társadalomtudományok szempontjaival dolgozó megoldásai felhívták a figyelmet a többnyelvűség történetére. Számomra ilyen látens hagyomány a francia-angol-amerikai – tehát több kultúra és nyelv *közöttiséget* megtapasztaló – George Steiner könyve. E mű napjainkra a fordítástudomány megkérdőjelezhetetlen klasszikusának számít, s kitűnő magyar fordításban is olvasható, de lassú kanonizációja beszédes abban a tekintetben, hogy az általa felvetett szempontok – beleértve a többnyelvűség alapvető irodalmi tapasztalatként való meghatározását – lassan válnak a komparatiztikai gondolkodás részévé. A *Bábel után* tartózkodó fogadtatását látván érthető Steiner pesszimizmusa, noha már a második kiadást követően voltak jelei, hogy a fordítás elméletében és történetében alapvető munkává válik a nagyszabású, a kiadások folyamán többször is jobbított vállalkozás. Ugyanakkor Steiner valószínűleg tudta, hogy számos probléma kutatása az *After Babel* nyomán indult el, s hozott létre igen tetemes szakirodalmat, miközben e munkák szerzői alig voltak tudatában, hogy ötleteik, meglátásaik, meggyőződések mennyit köszönhetnek Steinernek.³

F. ANDRÁS publikációit a német-magyar együttélés és többnyelvűség kérdéséről (például: *Német-magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében* /Argumentum, Budapest, 2009./), MISKOLCZY AMBRUS alapos és széles látókörű közleményeit (például *Románok a történelmi Magyarországon* /Lucidus, Budapest, 2005./), BERKI TÍMEA könyvét a magyar-román kapcsolatok némely XIX. századi szeletéről és néhány hibrid identitású korabeli alkotóról (*Magyar-román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében* / EME, Kolozsvár, 2013./).

³ STEINER, GEORGE: *Bábel után. Nyelv és fordítás* 1. Ford. Bart István. Budapest, Corvina, 2005. STEINER, GEORGE: *Bábel után. Nyelv és fordítás* 2. Ford. Bart István. Budapest, Corvina, 2009. Az általam idézett angol kiadás: GEORGE STEINER: *After Babel. Aspects of Language & Translation*. Oxford University

Steiner egyik alapvető állítása, hogy mindenfajta kommunikáció fordítást rejt magában, s így a fordítás – s ezzel együtt implicit módon valamifajta „többnyelvűség” – elengedhetetlen része a mindennapoknak, a beszédnek, az írásnak, a hétköznapiok vizualitásának. Így viszont az egynyelvűek világában is jelen van a folyamatos fordítás, másként fogalmazva: valójában mindannyian az egynyelvűségben belül is eltérő nyelvi világokat és logikákat tapasztalunk meg, s ezek között egyensúlyozunk. Innen nézve egy adott nyelv története korántsem a monoglosszia egyik formája, hanem épp a nyelvi változatok közötti folyamatos társadalmi egyensúly története. (Úgy is lehetne mondani, hogy egy adott nyelv – s ezen belül magának az irodalmi nyelvnek a – története is csupán többszámiban mondható el: egyazon időszakban is gyakran nagyon eltérő irodalmi nyelvi kódok között lehetséges a választás.) Steiner értelmezésében a többnyelvűség elveti az univerzális nyelv és a nyelvek uniformizmusának ideálját. Véleménye szerint tévedés azt gondolni, hogy az eltérő nyelvek csupán egyetlen nyelvnek a bonyolultabb, ám mélyszerkezetében ezzel azonos változatai volnának.⁴ Steiner könyve nem első-sorban az irodalmi többnyelvűségről szól, de fókusza megerősítette az akkortájt épp indulóban levő komparatiztikai perspektíva érvényességét. Jellemző módon épp annak a Leonard Forsternek a könyve keltette fel érdeklődését, akitől a kortárs komparatiztika az irodalmi többnyelvűség nemzetközi kutatásának evidensebb indulását, s egyben a többnyelvűség mint komparatiztikai problémakör legitimációját számítja.⁵

Forster 1968-ban, néhány kanadai egyetemen tartott előadássorozata nyomán írt, és 1970-ben megjelent könyve a többnyelvű költészet tendenciáit követi végig

Press, 1998. Noha Steiner egyáltalán nem volt ismeretlen a magyar közönség számára, a magyar fordítás viszonylag későn, 2005-ben látott napvilágot. Kelet-európai komparatiztikai környezetben az egyik legnagyobb meglepetés kétségkívül a könyv korai román fordítása volt, amelyet az Univers Kiadó igen színvonalas, ritkaságnak számító önálló irodalomtudományi sorozatában „már” 1983-ban kézbe lehetett venni. Egyébként innen is magyarázható, hogy a könyv későbbi kiadásaiban Steiner meglepetésszerűen a kelet-európai – főként a román (és magyar) – irodalomtudomány és nyelvészet felé fordult, s látványosan hivatkozni kezdett kelet-európai példákra. Nem véletlen, hogy mára az egyik legnagyobb romániai elit kiadó, a Humanitas portfóliójának része a Steiner-életmű is, s rendszeresen készülnek mostanság is új Steiner-fordítások, mostanság például a korábbi fordítások közül kimaradt *Grammars of Creation* fordítását ígéri a kiadó. Az *After Babel* eredeti román nyelvű kiadása: *După Babel*. Románra ford. Valentin Negoitza – Ștefan Avădanei. Bukarest, Ed. Univers, 1983.

⁴ STEINER 1998: 138. Kifejezetten provokatív éle is volt annak, ahogyan George Steiner a XIX. századi összehasonlító nyelvészet egykori eszményeire emlékeztette generatív grammatikával foglalkozó kollégáit.

⁵ Nem véletlen, hogy az igen lázadó és a teljes szakmájával (pontosabban több szakmával) szemben kritikus Steiner a teljes akkori többnyelvűség-kutatásra csupán azt mondja, hogy „until now, results are tentative”, miközben ugyanannak a jegyzetnek egy következő mondatában Forster könyvét az akkori kutatás élére helyezi: „introduces a large, unexplored field”- dicséri meg sokatmondóan az irodalomtudományi munkát. FORSTER, GEORGE: *The Poet's Tongues: Multilingualism in Literature. The de Carle Lectures at the University of Otago 1968*, Cambridge University Press – University of Otago Press, 1970.

a középkortól a megjelenés időpontjáig. A mű abban különbözik a korábbi hasonló témájú irodalmi értelmezésektől, hogy úgy látja, a többnyelvűség kérdése történetileg folyamatos jelenség, amely az irodalmi modernséget és a modernség előtti irodalmi korokat is meghatározza. E tézis mögött az, a munka előszavában is többszörösen nyomatékosított felismerés áll, hogy a kortárs világ lenyomata – Nyugat-Európától Afrikáig vagy éppen Indiáig – ugyanolyan jól megjeleníthető a nyelvi pluralitás rengeteg alakváltozata mentén, mint a nemzetállami logikákból általában fakadó egynyelvűséget tartva szem előtt.⁶ Forster tehát nem véletlenül emlékeztet arra az izgalmas geopolitikai paradoxonra, hogy a könyv megírásának idején harmincszor több nyelvet beszéltek a földön, mint ahány államot ismernek el akkortájt, s ebből értelemszerűen következik, hogy a világ népességének hatalmas része valamilyen formában kétnyelvű. E megfontolás fényében fogalmazta újra a többnyelvű költők és a költészeti többnyelvűség iránti érdeklődést, s vizsgálta felül a romantikából öröklött elképzelést a *saját*, „egyetlen” nyelv szakralitásáról. Forster az egyén által a különböző társadalmi helyzetekben használt nyelvek vagy nyelvváltozatok mintájára gondolta át a különböző költészeti helyzetekben, eltérő célokra használt eltérő nyelveknek, nyelvváltozatoknak a kérdését, a költészeti többnyelvűség izgalmasabbnál izgalmasabb helyzeteit és alakváltozatait. Munkájának egyik legtavolabbra mutató – az irodalmi nacionalizmus kutatását előrevetítő – fejezete a nyelvi lojalitás megjelenését, illetve ennek az irodalmi kultúrát és alkotási helyzeteket átalakító erejét szemléleti Stefan George és Rilke történetének szembeállításán keresztül. A nemzetiesítés új nyelvi lojalításának kontextusában a többnyelvűség nagyon gyakran tudatos lázadás: ezt történik Stefan George esetében is, akinek a nyelvválasztásait, illetve poétikai nyelvépítési kísérleteit (az ún. lingua romana és a „misztikus nyelv” konstrukciójának elveit) Forster úgy mutatja be, mint tudatos erőfeszítést az örökölt német poétikai hagyománytól való elrugaszkodásra.⁷ Forster kénytelen volt töredékekből, nyomokból rekonstruálni e zömmel rejtett „többnyelvű” költői világot, hiszen Stefan George az erről árulkodó szövegeit jórészt megsemmisítette, s a megmaradt írások is csak a költő halála után, az összegyűjtött versek között jelenhettek meg. Kutatásai George látszólag egynyelvű logika szerint működő német nyelvű költészetének egy tágasabb, jóval összetettebb, kozmopolitább háttérvilágát képesek megmutatni. Forster felidéz egy sokat mondó megjegyzést George összegyűjtött munkáinak harmadik, még halála előtt megjelent kötetéből, amely előrevetítette ezt a meglepetést. A megjegyzés védekező jellege egyszerre mutatta a többnyelvű költészet gyakran apologikus helyzetét a modern nemzetépítések időszakában, ugyanakkor a többnyelvűség költészetelméleti erejét is George meglátásban: „Das dichten in fremden sprachstoff, das der laie für spielerische laune nehmen kann, hat aber seine notwendigkeit. In der fremden sprache in der er frühlte sich bewegt

⁶ FORSTER 1970: 3–6.

⁷ FORSTER 1970: 56.

und denkt fügen sich dem Dichter die klänge ähnlich wie in der muttersprache.“ („A költészet művelését idegen nyelvi környezetben a laikus egyszerű játékos öncélúságnak tarthatja, noha megvan az igazi értelme. A Költő számára egy idegen nyelvben, amelyet érez, s amelyben mozog és gondolkodik, a hangok ugyanúgy illeszkednek össze, mint az anyanyelvén.”)⁸ A Stefan George- eset szép példája annak is, hogy a nyelvhöz és ezen túlmenően a költészet nyelvéhez való viszony bizony nem mindig követi azt az irodalmi nemzetépítésben annyira kedvelt logikát, miszerint az anyanyelvhez való érzelmi ragaszkodás kizárja a „többes anyanyelvet” vagy a más nyelvhez való érzelmi kötődést, netán az irodalmi nyelvcsere racionális döntését. Forster számos olyan esetre hívja fe a figyelmet – például George esetében – amikor az anyanyelv és költészet sorsszerűnek vélt kapcsolattal szemben a több nyelv használata nem kényszerhelyzetet jelez, hanem épp a poétikai kötöttségek tágítására tett korai modernista kísérletnek minősül.

A többnyelvűség lehetséges poétikai funkcióit tárgyalva Forster Rilke élete végén írt francia nyelvű verseit is megvizsgálja. Megállapítja, hogy Rilke kései németül írt verseinek poétikai megoldásai felől értelmezi újra a francia nyelv lehetőségeit. Épp az idegen nyelven való írás segíti hozzá az alulretorizáltság további mozgásterének kidolgozásához, s kései költeményei ebben különböznek korai francia, olasz vagy orosz verseitől is. Forster ezt a helyzetet életmű végi „relaxációként”, az újabb lehetőségek nyugodt szemléléseként, de alapvetően a saját korábbi poétikájának kiterjesztéseként értelmezi. Ez pedig távol áll attól, ahogyan George másként, egyfajta lázadásként, a németül írott addigi életművével szembe fordítva is használja az idegen nyelvet. De Rilke minden más, a Forster-könyvben korábban tárgyalt szerzőtől is különbözött abban, hogy igen nagy – csaknem 230 oldalnyi opust – hozott létre franciául, amelyet ráadásul a korabeli francia irodalmi élet olyan neves figurái fogadtak lelkesen és biztatóan, mint Paul Valéry.

A *Bábel után* kétségkívül újító erővel hatott a későbbi komparatistikákra, annak ellenére, hogy nem vaskos monográfiáról, hanem hosszabb történeti keretbe illesztett, folyamatokról és életművekről készített vázlatok sorozatáról beszélünk, ráadásul a mű elsősorban az idegen nyelv poétikai instrumentalizációját kívánta feltárni. Hatásához hozzájárult a perspektíva újdonsága, s a sok madártávlatból érintett életmű (Joseph Conradtól Conrad Ferdinand Meyeren keresztül egészen Joyce-ig), amely az alapgondolat érvényességét és kitágíthatóságát mutatta be.

Nem véletlen tehát, hogy egy sor olyan paradigmatisztikai értelmezés játszott rá az irodalmi többnyelvűség-kutatásokra, amely más problémák modellezésére használta – sikeresen és inspiratívan – a jelenséget. E kísérletek közül különösen emlékezetes Pascale Casanova *Az irodalom világköztársasága (La République mondiale des Lettres)*⁹ című könyve, amely a modern világirodalmi kultúra

⁸ Idézi FORSTER 1970: 57–58.

⁹ CASANOVA, PASCALE: *La République mondiale des Lettres*. Paris, Éditions de Seuil, 1999. A munkának nincsen magyar kiadása s magyar írásokban alig látni rá tett hivatkozást. A környező országok

Párizs-központúságának létrejöttét és ennek következményeit vette szemügyre: azt az ambivalens helyzetet, amelyet Párizs mintaként, vagy éppen ellenlábasként betölt a modern világirodalmi kánon kialakulásában, például a Párizs-központúság utáni többcentrumú irodalomban. Casanova munkája Bourdieu a nyelvi és kulturális egyenlőtlenségről, a dominanciáért való folyamatos küzdelemtől kifejtett nyelv- és kultúraszociológiai elképzeléseit¹⁰ használja mintaként, s a világirodalmi kánont egyfajta békés olvasztótégelyként vizionáló szemléletekkel szemben a globális irodalmi mozgások terét a folyamatos feltörekvés, mozgás, lázadás, kanonikus átrendeződés, verseny, a centrumhoz (azaz Casanovánál a XIX. század elejétől a XX. század közepéig gyakorlatilag Párizshoz) való igazodásnak vagy az ellene történő lázadás kísérleteként jellemzi. A folyamatos mozgás és érték-választás jele Casanovává az irodalmi lázadás (például az új irodalmi nyelvek és formák feltalálásának vágya, a láthatatlanságtól való félelem és a láthatóságra való maximális törekvés stb.), s ennek a jegyében a számára igazán fontos és értékes világirodalom is hasonló lázadások, szubverzív versengések nyomvonalai mentén írható le. Bibó Istvánnak a kelet-európai kisállamok nyomorúságát firtató munkájából kiindulva¹¹ modellezi ilyen logika mentén a „kis”, „elnyomott” irodalmak „nyomorúságát” és sajátos irodalmi szabadságának megteremtési kísérleteit is. Casanova a periférikus helyzet centrálissá alakításának, a hátrány tőkévé változtatásának egyik nagy mozgásterét az irodalmi modernségben a nyelv megtöbbszöröződésében látja: a Párizshoz képest periférikus irodalmi kulturákból érkezőknek abban a képességében, hogy olyan többes irodalmi nyelvet, megtöbbszörözött irodalmi világokat, illetve nyelvközöttiséget tudnak létrehozni, amely felrúgja a centrális nyelvi és poétikai játékszabályokat. Például egyik kedvencéről, Kafkáról szólva¹² a teljes életmű radikalizmusát egyannak speciális többnyelvűségében látja. Szerinte ugyanis Kafka teljes életművét paradox nyelvi helyzet jellemzi: első generációs értelmiségiként, az asszimilált és elnémetesedett zsidó közösség tagjaként nem ismeri a jiddist, s így németül mondja el az asszimilálódás tragikus tapasztalatát. Casanova értelmezésében a hiányzó nyelv felidézése, paradox megteremtése hozza elő az „elcsent”, elsajátított, de nem saját nyelv feszült, belső kétnyelvűségét.¹³

nyelvei közül románul 2006 óta olvasható, s rövid idő alatt két kiadást is megért a nagy hatású munka fordítása: CASANOVA, PASCALE: *Republica mondială a literelor*. Románra ford. Cristina Bîzu. Curtea Veche, Bukarest, 2006.

¹⁰ L. erre: BOURDIEU, PIERRE: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Budapest, General Press, 2008.; BOURDIEU, PIERRE: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, BKE, 2013.

¹¹ A Bibóra tett kiinduló hivatkozás: CASANOVA 2006: 228.

¹² Casanova önálló kötetet szentelt Kafkának, amelyben a prágai íróat „a társadalom legradikálisabb kritikusaként”, a társadalmi elnyomás minden alakváltozatát leleplező nyomozóként és etnológusként értelmezte. CASANOVA, PASCALE: *Kafka en colère*. Párizs, Éditions de Seuil, 2011.

¹³ CASANOVA 2006: 334–340. Hasonló jellegű és hasonlóan markáns, a többnyelvűség kapcsán is megfontolandó perspektívát épít viszonylag friss monográfiájában az ismert amerikai komparatista,

Ugyanilyen távlatosan kerül elő az irodalmi többnyelvűség Peter Burke-nek az újabban a komparatistikában is felkapott munkájában, amely a kulturális hibriditás jelenségét foglalja össze a társadalom- és kultúrtörténész nézőpontjából, többek közt rengeteg legegyszerűsített, ugyanakkor inspiratív irodalmi példa segítségével.¹⁴ A művelt nagyközönség számára készült módszertani összefoglaló valójában a kulturális globalizáció történetének egyik lehetséges módszertani narratíváját kínálja fel, amelyben vezető szerepet játszanak az irodalmi többnyelvűség különféle formái. A könyv tekintélyes része angolszász értelemben vett bibliográfiai esszé, amely módszeresen átgondolja a hibriditáshoz kötődő szakmai képzeteket, például magának a kulturális hibriditásnak a szakmai metaforáit, a más tudományágakból átvett vagy a különféle diszciplínák által ajánlott alternatív terminológiát. Az irodalmi többnyelvűség a *Kulturális hibriditás* számos pontján tűnik fel a kulturális jelenségek kreatív újraértésének, áthasonításának, átírásának példaként, amely revelatív erővel tud rámutatni a kultúraközi kapcsolatok természetére. A hibrid szövegekről beszélve Burke felidézi például, hogy – noha a mintakövetés, a kulturális átvétel nagyon gyakran egyszerű kölcsönzésnek, utánzásnak, sőt plágiumnak hat – a japán, az arab, az afrikai vagy a latin-amerikai regény története érzékletesen bemutatja, milyen fontos a narratív transzkulturáció bizonyos szövegek létrejöttében. Burke a brazil XIX. századi Machado de Assis, illetve a XX. század első felében alkotó José Lins do Rego példáját hozza arra, hogy – noha nyilvánvalóan ezer szálon át kötődnek Lawrence Sterne, illetve az utóbbi Thomas Hardy prózájához –, miként járul hozzá a helyi környezet, a helyi világkép és nyelvi világ az angolszász regény transzkulturalizálódásához, sajátos kulturális perspektívából való újrabeágyazódásához. Az új szövegeket ez a fajta sajátos (szocioligvisztikai és poétikai értelmében vett) kétnyelvűség, többes logika, hibrid poétika jellemzi, s épp ebben áll izgalmas egyediségük (hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a hibridizáció révén történő átértelmezés milyen irányba mozdul el, a különféle hibridizációs folyamatok a kiinduló szövegeknek más és más, egyébként láthatatlanul maradó aspektusára vethetnek fényt).¹⁵ Ebben a logikában az irodalmi nyelv hibriditása nem kivétel, hanem szabály: Burke nagyvonalú történeti okfejtése meggyőzően érvel amellett, hogy az irodalmi nyelvek hibriditása, s általában maga a kulturális hibriditás csak azért maradt történetileg

APTER, EMILY: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London, New York, Verso, 2013. A munkáról korábban részletesen írtam egy másik összefüggésben: T. SZABÓ LEVENTE: Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? Szempontok az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez. = *Literatura* 2014/2., 134–135.

¹⁴ BURKE, PETER: *Cultural Hybridity*. Cambridge, Polity Press, 2009. Burke e műve egy korábbi berlini előadása (BURKE, PETER: *Kultureller Austausch*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1999), majd egy valamivel később megjelent brazil nyelvű könyve (BURKE, PETER: *Hibridismo cultural*. Editora Unisinos, 2003.) alapján készült.

¹⁵ BURKE 2009: 18–19.

láthatatlan, mert nem volt perspektívánk hozzá, illetve másodlagos, jelentéktelen, értéktelen, veszélyes jelenségként tekintettünk rá. Burke érvelése visszamenőleg új perspektívába állította, jóval markánsabbnak s az összehasonlító irodalomtudomány felől is érdekfeszítőnek mutatja a nyelv társadalomtörténetével kapcsolatos korábbi kutatásait, amelyek az irodalmi többnyelvűség kutatását a nyelv történeti-társadalmi használatainak kontextusában helyezték el.¹⁶

Persze, ahhoz, hogy az irodalmi többnyelvűség feltűnjön a világirodalom vagy a komparatiztika új, divatos, sokat hivatkozott és olvasott modellezési kísérletei között, sok olyan izgalmas, szakszerű aprómunkára volt és van szükség, amelyek életben tartják, kibontják, elmélyítik a kutatási szempontokat, s így távlatosnak mutatják az eredeti kérdésfelvetést. Szerencsére az utóbbi két évtizedből bőven lehet válogatni efféle sikeres megoldásokból. Német környezetben például a bochumi egyetemhez kötődő kutatók több szakmai projektet is építettek az irodalmi többnyelvűség köré. A komparatiztika egyik vezető német művelője, Monika-Schmitz Emans, a szintén jól ismert komparatistával, Manfred Schmelinggel, a Saar-vidéki Egyetem tanárával együtt szervezte meg azt a kutatást, amelyből létrejött a közel-múltra koncentráló *Multilinguale Literatur im 20. Jahrhundert*.¹⁷ A kötet egyik nagy egysége a modernizmusok – s azon belül az avantgárd – többnyelvűségét vizsgálja, de tanulmányok különálló blokkja szól a regionalizmus, a migráció és száműzetés többnyelvűségének jellegzetességeiről, újabb tömb a posztkoloniális helyzeteknek a nyelvkeveredést – s ily módon sajátos esztétikát – eredményező irodalmáról, illetve a művészetköziségben előálló többnyelvűségről. Azért hozom szóba a kötet témaköreit, mivel az irodalmi többnyelvűség kutatásának gyakori hívószavait, kérdéseit is láthatóvá teszik: válhat-e a társadalmi többnyelvűség poétikai többszólamúsággá, s ezáltal része-e a modernista újításoknak, poétikai lázadásoknak? Hogyan jelennek meg az irodalomban a modern nemzetépítési folyamatokban háttérbe szorult nyelvváltozatok, milyen a státusuk, milyen szerepet töltenek be egy-egy irodalmi irányzatban vagy poétikában?¹⁸ Egyáltalában a különféle nyelvváltozatok viszonya egyetlen nyelv történetén belül milyen elbeszélhetőségét adja egy adott „nemzeti irodalomnak”? A kényszerű vagy vágyott elmozdulás, utazás, száműzetés folytán érintkezésbe kerülő nyelvek hogyan köszönnek vissza az iro-

¹⁶ Magyarul ennek fontos összefoglalása: BURKE, PETER: A nyelv társadalomtörténete. Ford. KISANTAL TAMÁS. = *Aetas* 2002/4, 108–131. Ld. még: BURKE, PETER – PORTER, ROY (Szerk.): *The Social History of the Language*. Cambridge University Press, 1987.; BURKE, PETER – PORTER, ROY (Szerk.): *Language, Self and Society: A Social History of Language*. Cambridge University Press, 1991.; BURKE, PETER: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2004.; BURKE, PETER: *Towards a Social History of Early Modern Dutch*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2005.

¹⁷ SCHMELING, MANFRED – SCHMITZ-EMANS, MONIKA: *Multilinguale Literatur im 20. Jahrhundert*. Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2002.

¹⁸ Például Josephine Donovan egy monográfia erejéig vette szemügyre a dialektusok poétikai-ideológiai státusát, működését a helyire koncentráló XIX. századi német, ír, skót és francia regionális (ún. local-colo/u/r) irodalmi mozgalmakban: DONOVAN, JOSEPHINE: *European Local-Color Literature*. *National Tales, Dorfgeschichten, Romans Champêtres*. New York, Continuum, 2010.

dalmi szövegekben? A gyarmati jellegű vagy bármilyen egyéb kiszolgáltatottság, a különféle hatalmi viszonyok hogyan írhatók le posztkoloniális perspektívából az ezekben a helyzetekben felbukkanó nyelvek felől? Hogyan beszéli el a nyelvek játéka az alávetettség, a kiszolgáltatottság, a trauma, az identitásváltás, a krízisek, az átmenetek tapasztalatát? És általában az irodalmi többnyelvűség hogyan járul hozzá összetett identitásbeszélések kimunkálásához? Mit mond el az irodalom-szemléletek változásairól, a nyelvhez, s azon belül az irodalmiság nyelvéhez/nyelveihez való viszonyulásokról?

Monika Schmitz-Emans és társai kötete azért is jól használható, tanulságos lenyomata az újabb irodalmi többnyelvűség-kutatásoknak, mert számos befolyásos, megkerülhetetlen modernista *oeuvre* (például Wedekind, Nietzsche, Celan, Conrad, Nabokov, Joyce, Lou Andreas-Salomé, Eliot, Pound, Haroldo de Campos, Danilo Kiš, Carlos Fuentes, Beckett életműve) esetében mutatja nagy felhajtóerővel bírónak a nyelvek köztiséget, s a többnyelvűséget, a nyelvválasztást számos esetben képes a szövegek világképének sajátosságaihoz, alapvető narratív megoldásaihoz kötni. Így a többnyelvűség már nem csupán rég letűnt korok irodalmának megkerülhetetlen felhajtóerejeként tűnik fel, hanem a modernség irodalmának konstitutív mozzanataként (noha Szegedy-Maszák Mihály joggal hívja fel épp ebben a kötetben a figyelmet arra, hogy a modernizmus számos kiemelkedő alkotójánál a többnyelvűség nem fajsúlyos probléma, s óvakodni kell a szempont túlzott általánosításától).¹⁹

A kötet jónéhány szerzője maga is publikált önálló munkákat az irodalmi többnyelvűség témakörében. Például a bochumi K. Alfons Knauth nemrégiben a többnyelvű irodalom fordításának és fordíthatóságának kérdését nyomatékosította az eleve kétnyelvű címmel megjelenő *Translation & Multilingual Literature / Traduction & Littérature Multilingue*²⁰ címet viselő vállalkozása révén. Ebben, a szerkesztett munkákhoz hasonlóan igen széttartó kötetben Alfred Knauth elsősorban a többnyelvű dél-amerikai irodalmak példáin keresztül veti fel azt a módszertani kérdést, hogy a fordítást lehet-e eleve többnyelvűségként felfogni, s a többnyelvűségre nem lehetne-e eleve bonyolult fordítási mechanizmusok összességéként tekintetni. Ugyanitt Manfred Schmeling izgalmas írása azokra a helyzetekre irányítja a figyelmet, amikor a szerzők maguk fordítják le egy-egy szövegüket, vagy akár a teljes életművüket, úgy mint az elzászi származású Yvan Goll. A második világháború alatt az Egyesült Államokba emigrált zsidó származású író ugyanis a francia és német anyanyelve és állampolgársága mellé angol állampolgárságot és nyelvet is „szerzett”, s saját maga többszörös fordítójává vált a három nyelv közti köztes térben. Schmeling meggyőzően mutatja meg, ahogyan a *Mathusalem*

¹⁹ SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Bilingualism and literary modernity. In: SCHMELING – SCHMITZ-EMANS 2002: 97.

²⁰ KNAUTH, K. ALFONS: *Translation & Multilingual Literature / Traduction & Littérature Multilingue*. Berlin, LIT Verlag, 2011.

oder der ewige Bürger című 1922-es darabjának a saját maga által a következő évben készített és megjelentetett francia fordítása (*Mathusalem ou l'Éternel Bourgeois*) csupán címében azonos, hiszen valójában eltérő kulturális környezetbe beágyazott alkotásról, tudatos és összetett kulturális transzformációról van szó. Ezt a kontextuális többnyelvűséget használta ki és fordította textuális többnyelvűséggé egy kései, 1983-as jubileumi, több francia és német helyszínen játszott előadás, amely a francia-német új megbékélési geopolitika mentén avatta visszamenőleg Gollt a német-francia kapcsolatok emblematisz interkulturális szerzőjévé.

A Knauth szerkesztette kötet egyébként egy másik izgalmas munka nyomvonalán indult el (és nem utolsósorban az általa nyitva hagyott kérdések nyomán jött létre): a számos fontos komparatiztikai kézikönyv szerzőjeként ismert Peter V. Zima és Johann Strutz szerkesztette *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*²¹ egyrészt bahtyniánus módon számos tanulmányban hívta fel a figyelmet a kontextuális többnyelvűségnek polifonikus szerkezetekké való átminősülésére irodalmi szövegben, ugyanakkor jó érzékkel tapintott rá olyan kontextusokra, intézményekre, amelyek az irodalmi többnyelvűség kutatásában elengedhetetlenek. A kötetben ezek közül az egyik legérdekesebb a bécsi Waltraud Kolb által feltárt folyamat. A bécsi kutató Gottfried Keller századfordulós angolszász és amerikai fordításait veszi szemügyre, amelyben izgalmas és fontos szerepet játszottak a migránsok, akik a nyelv váltás hátrányát a többnyelvűség előnyére fordították. Kolb lépésről lépésre követi végig a köztük is erősebb klasztert képező „deutschamerikanische” (németamerikai) fordítók családi karriertörténetét, s vázolja fel azt a folyamatot, amelyben kialakult a „little Germany” fordítási intézményrendszere, a németamerikai irodalmi élet, s ezáltal érthetőkké válnak a művek választási és fordítási mechanizmusai, beleértve ebbe az egyes nyelvi eljárások logikáját is.²² A száműzetés és az emigráció komparatiztikai kutatása kelet-európai, illetve magyar tekintetben is elgondolkodtató eredményekhez vezetett, s ezzel összefüggésben gyakran kerül elő központi problémaként a többnyelvűség kérdése.²³

Az összehasonlító irodalomtudomány első nemzetközi lapjáról – a Kolozsvá-

²¹ STRUTZ, JOHANN – ZIMA, PETER V. (Szerk.): *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1996.

²² KOLB, WALTRAUD: Deutsche Emigranten als Übersetzer um die Jahrhundertwende: Einige englische Übersetzungen Gottfried Kellers. In: STRUTZ – ZIMA 1996: 35–50.

²³ NEUBAUER, JOHN – BORBÁLA ZSUZSANNA, TÖRÖK (Szerk.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin, Walter de Gruyter, 2009.; GÁBOR TÜSKÉS (Szerk.): *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et interculturalité en exil: L'oeuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*. Peter Lang, Berlin, 2012.; Ám a speciálisan a többnyelvűségre fókuszáló, érdekesítő magyar értelmezés sem ritka ebben a témakörben, ld. SÁNDOR HITES: Variations on Mother Tongue. Language and Identity in Twentieth-Century Hungarian Literary Exile. = *Hungarian Historical Review*, 2012/ 3–4., 454–474.

rott (és egy ideig Londonban) 1877 és 1888 között kiadott *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokról / Acta Comparationis Litterarum*ról készülő monográfiám írása közben a többnyelvűség kérdése kapcsán leginkább az foglalkoztat, hogy milyen ereje lehet, mit tárhat fel e perspektíva a magyar irodalmi modernizáció történetének és az összehasonlító irodalomtudomány történetének a határterületéről.

A TÖBBNYELVŰSÉG ÉS A KORAI KOMPARATISZTIKA GEOPOLITIKÁJA:
AZ IRODALOM ETNOLÓGIAI SZEMLÉLETE ÉS A „KIS KULTÚRÁK” FELÉRTÉKELŐDÉSE
AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOKBAN

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* testvérsorozatában, a *Fontes* nevet viselő, a lap legjobb írásaiból válogató, s néhány önálló munkát is közlő kis kiadvány reklámja gyakran hozta szóba és értelmezte a teljes vállalkozás arcélét is jelző többnyelvűséget. A sorozat kéziratárban fellelhető nyomdai korrektúrapéldányában a negyedik kötet mögé bekötött reklám kissé sietősen megfogalmazott állítása nem csupán a legkorszerűbb szaktudományos megoldásként tekintett a többnyelvűsége, hanem geopolitikai megoldásként is az etnikai és nemzeti feszültségek feloldására. Igen beszédes, hogy az előfizetési felhívás a korszak magyar szóhasználatában oly jellemző és a század vége felé egyre súlyosabb „nemzetiségi problémá”-ról beszélt: „Az ACLU kizárólag csak a csekély számú tudós, illet[ve] felsőbb (polyglott) műveltségű közönséghez forduló testestől lelkestől magyar szaklap. Egyáltalában legelső, mely megoldotta a nemzetiségi problémát a tudomány terén – Europa leghivatottabb autoritásai: egy POTT, SCHOTT, SCHERR elismerő ítélete szerint, kik valamennyien az ACLU íróársai – tapintatosan elhúzáván egyrészt a nemzeti irodalmi monoglottizmus s másrészt a nemzetközi tudományos polyglottizmus elve értelmében fennálló és büntetlenül meg nem sérthető határvonalat.”²⁴ Izgalmas és sokatmondó, hogy a szerkesztők önértelmezése szerint a „testestől lelkestől magyar szaklap” magától értetődően többnyelvű, s vallják, hogy a nemzeti irodalmak monoglottizmusa és a nemzetközi tudomány többnyelvűsége közti határ óvatosan bár, de elmozdítható. Ez az állításuk is jól mutatja a lap által felvetett összehasonlító irodalomtudomány geopolitikáját: a nemzet és nemzetközi olyan újraértékelési kísérleteit, amely nem kívánja eltüntetni a nemzetet vagy a nemzetit, de tudatosítja azt, hogy a nemzetinek a transznacionális folyamatokba való beágyazása és a különféle nemzeti irodalmi jellegnek az eredeti nyelvi környezetet tekintetbe vevő összehasonlítása új esélyt adhat azoknak a politikai és társadalmi feszültségeknek – különösen az OIL egyetemi környezetében, Kolozsvárott az 1880-as évek közepén csúcson

²⁴ FONTES: Volumen IV. Jean-Jacques Ampere szellemének, 1881. A reklámszöveg a kötet végére bekötött nyomtatott sorrend alján található. Az általam idézett korrektúra-példányok teljes sorozata az ELTE Egyetemi Könyvtár Kéziratárában található meg.

etnikai feszültségeknek az oldására is, amelyek annyira nyomasztották, zavarták vagy bosszantották a lap szerkesztőit is.²⁵ A többnyelvűség tehát nem egyszerűen az olyan többes kötődésű értelemiségek számára jelentett proaktív, az identitásuk szerkezetét gyümölcsözően hasznosító megoldást, mint amilyen Hugo von Meltzl / Meltzl Hugó volt, hanem az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ban sajátos tudomány- és művészetpolitikai súlyt is kapott. Kifejezetten ilyen értelemben kezdte el Meltzl saját (és Brassai) működését fejtegetni, amikor az oktatásügyi miniszter beszámolóit kért az egyetem tanáraitól az alapítástól eltelt időszakban kifejtett oktatói, tudományos és közéleti tevékenységükről. Meltzl nem érte be azzal, hogy csupán sommásan összefoglalja az eltelt évtizedben oktatott tárgyait vagy egyszerű irodalomjegyzéket adjon. Részletesen kifejtette tudománypolitikai elveit is, s ezt vélhetően saját hivatástudata, nem pedig a miniszteri elvárás ösztönözte: „A szaktanár irodalmi működése tehát, *amennyire ő maga megítélheti*, két főelv szolgálatában állott (és fog állani ezentúl is): 1. philosophiai (azaz kritikai) módszer érvényesítése a tudomány összes ágaiban, 2. az összehasonlítás modern elvének minél komolyabb érvényesítése szintén a tudomány összes ágaiban. A másodikkal függ össze a külfölddel való érintkezés minél intenzívebb [...] módon való ápolása és miután ez a polyglottismus elvének alkalmazása nélkül éppen nem valósítható, a tudományok polyglottizmusának is az ápolása. Ezt a legutolsó mozzanatot nem szabad félreérteni, a szaktanár nem szól itten az úgynevezett nemzeti irodalomról, mint amelyben a szigorú monoglottismus nem csak jogosult, hanem melyre nézve talán valósággal életkérdés; de szól a *tisztán tudományos irodalomról*, melyben éppen az ellenkező elv életkérdés! A szaktanár jól tudja, hogy ezzel a mostanság országszerte (névleg Németországon) éppen dívó iránnyal elentétbe helyezi magát, de jól tudja egyszersmind azt is, hogy a jövő e részben legalább a mostanság dívó irányt el fogja ítélni és meg fogja siratni a tőle hamis tanok szolgálatába elfecsérelt drága időt és pénzt.”²⁶ Meltzl itt azonnal példát is adott a többnyelvűség új szempontú használatára a tudományosságban, s két recens német példa mellett azonnal jelezte is, hogy Brassaival élen jártak e modern tudományos elv kimunkálásában az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* elindításával: „Mindkettőt pedig megelőzte ennek a roppant fontos tudományos elvnek a gyökeresebb érvényesítésében az alólírt szaktanárnak Brassai nagy tudóssal és mélyen tisztelt kollégájának, a szanszkrit nyelv és összehasonlító nyelvtudomány magántanárának hathatós közreműködésével megalapított irodalomtörténelmi (elsősorban magyar) szaklapja: *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*.”²⁷ Legérde-

²⁵ Ennek általánosabb forrasanyagát ld. például KEMÉNY G. GÁBOR (Szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. (1867–1892)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952. Az egyetemen belüli ekkori etnikai konfliktusra ld. T. SZABÓ LEVENTE – ZABÁN MÁRTA (Szerk. és s.a.r.): *Dokumentumok a Kolozsvári Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892)*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2012, 220–230, 241–242, 251–254, 262.

²⁶ OSZK Kt An. Lit. 4083 Meltzl Hugó egyetemi tanári működésére vonatkozó adatok.

²⁷ Uo.

kesebb eszmefuttatásának lezárása, amelyben Meltzl visszatekint lapjuk többnyelvűségére s nem kis malíciával sugallja, hogy szerintük ez a fajta többnyelvűség a bécsi tudományos és nyelvi hegemonia megkerülésére is szolgált; nézetük szerint az ilyesfajta többnyelvű gyakorlat járulhat hozzá ahhoz, hogy a magyar tudományosság „Bécs és egyáltalán az osztrák országok úgysis secunder németiség[től] [...] emancipálja magát.”²⁸

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* többnyelvűsége tehát igen összetett, nagyon eltérő használati értékkel rendelkező jelenség. E képződmény különálló vonulatoként lehet szemügyre venni azokat a geopolitikai ideálokat, amelyek a lapban vagy a lap kapcsán megfogalmazódtak. Egy ilyen problémakört járok körül a továbbiakban, amely a védelem, a vindikatív gondolkodás logikájának és beszédmódjának keretei között használta a többnyelvűség ideálját a lapban. Ez a vízió az irodalmi többnyelvűséget a nyelvek, illetve az egyes nemzeti nyelvek különféle alakváltozatai által hordozott hatalmi viszonyok feloldási (vagy legalább enyhítési) lehetőségének és a nemzet / állam / területi hatalom nélküli nyelvek és irodalmak rehabilitációs projektjeként látta, az összehasonlító irodalomtudományt pedig pozitív értelemben vett „társadalmi mérnöki” szereppel ruházta fel. Az ÖIL többnyelvűség kérdésében képviselt erős álláspontja határozottan jelzi, hogy az első nemzetközi komparatistikai lap által működtetett többnyelvű gyakorlat mennyire erős és rétegzett, hiszen sokféle eltérő reflexióhoz, elvhez, gondolati rendszerhez kapcsolódott.

Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*nak, alapítói és munkatársai egy részének megkerülhetetlen, a korabeli kontextusban innovatív és különösen modern meggyőződése a nyelvek és irodalmak egyenlőségének hangoztatása, s ezen túlmenően a különféle nyelvvaltozatok (főként a dialektusok) teljes jogú elismerése. Manapság mindez nem tűnik rendkívüli dolognak, de a modern nemzetépítés klasszikus időszakában kétségkívül kivételnek számított. A nyelvi nacionalizmus ugyanis, mint a modern nemzetépítés egyik fontos ideológiai narratívája, nagyon hamar felszámolta a többnyelvűséget, s ugyanakkor azt sugallta, hogy az így elveszített nyelvekért nem kár, hiszen a toleránsabb viszonyulás hozzájuk azt is jelentheti, hogy ezek fogják szükségszerűen előbb-utóbb „felfalni”, megsemmisíteni a velük érintkező nyelveket.²⁹ Másrészt a félelem a nyelvkeveredéstől

²⁸ Uo.

²⁹ Erről ld. például: RINDLER SCHJERVE, ROSITA (Szerk.): *Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Berlin, Walter de Gruyter, 2003. KOTILAINEN, SOFIA: National language policy at the local level: the realisation of language legislation in late-19th-century Finland. In: HALONEN, MIA – IHALAINEN, PASI – SAARINEN, TAINA: *Language Policies in Finland and Sweden: Interdisciplinary and Multi-sided Comparisons*. 2015. (Multilingual Matters 157.). A nyelvi ideológiák történetéről, különösen a német nyelv státuszvesztéséről a XIX. század második felének Magyarországon a nyelvi nacionalizmus ideológiájának köszönhetően ld. MAITZ, PETER: The death of standard German in 19th-century Budapest. A case study on the role of linguistic ideologies in language shift. In: ELSPASS, STEPHAN – LANGER, NILS ET AL (Szerk.): *Germanic Language Histories 'from Below'*

abból fakadt, hogy a „tiszta anyanyelv” kontaminációja roncsolhatja a nemzeti karaktert. Az efféle narratívák főhőse a haldokló vagy (majdani) halott nyelv volt, amely a nemzet félelmetes végét is sugallta. S noha magyar tekintetben inkább a herderi jóslatokat szokás felidézni a magyar nyelv majdani eltűnéséről, a nyelvek halálának megjóslása a nyelvi nacionalizmus mint ideológia izgalmas, önálló, transznacionális fejezete (lehetne). Hasonló módon jósolták meg a XIX. században az ír, a welszi, a flamand, a fríz, a breton, az okszitán (provanszál) vagy épp a jiddis „halálát”, s ez komoly ellenállást váltott ki ezekben a szociolingvisztikai, illetve irodalmi környezetekben. A herderi jóslat magyar vonatkozása, a magyar nyelv és nemzet halálának víziója távolról sem kivétel, hanem erősíti a szabályt egy olyan kulturális rendszerben, amelyben az idegen nyelv és kultúra gyakran a sajátira vonatkoztatott veszélyforrásként jelenik meg. Ebben a környezetben teljességgel érthető és logikus, hogy a XIX. században miért vannak „nemzeti költőink”, „nemzeti irodalmunk”, „nemzeti történelmünk”, de miért nem vált bevetté a „nemzeti fordító” szókapcsolat. Érthető továbbá, hogy a modern nemzetépítésben a nyelvek halála elsősorban a *saját* nyelv kihalásától, eltűnésétől, erodálódásától, nem tökéletes „tisztaságától” való félelmet jelentette, s csak szórványosan, és főként később irányult más nyelvekre, nyelvcsaládokra, nyelvi formákra, kulturális közegekre.

A fenti kontextusban az egyik számottevő kivétel az etnológia önálló diszciplínává válása. Az etnológia létrejötte eredetileg a gyarmati logikára épült, ám az idők során egyre érzékenyebben hangsúlyozta a sajáttól eltérő kultúrák, nyelvek természetét, működését. Máig sokat hivatkozott, úttörő antropológia-történeti monográfiájában George W. Stocking hívja fel arra (is) a figyelmet, hogy a viktoriánus etnológia, s utóbb a kulturális antropológiai gondolkodás hogyan alapozta meg a kihalóféltben levő nyelvekről, veszélyeztetett kultúrákról való beszédet egy olyan Európában, amelyet erősen áthatott a saját kultúra és nyelv veszélyeztetettségének a tudata és az ebből fakadó vindikatív gondolkodás.³⁰ Ennek a folyamatnak beszédes epizódjait említi fel Stocking az etnológia és antropológia viktoriánus intézményesülése kapcsán, amikor olyan intézmények szerepét vázolja, mint az Aborigines Protection Society, amely ugyan már filantróp módon gondolkodott a gyarmati idegenségről, a „primitivekről”, de nem kívánta a gyarmatosítást megállítani, hanem csupán azt szerette volna, hogy jobban szembenézzenek annak a természetével, megváltoztassák jellegét. Ugyanígy hosszú út vezet el az „antropológiai” és a quaker, illetve anglikán filantrópiái célok szétválasztásáig az Ethnological Society megalakulásának éveiben. Nem csupán filantróp célok lassították a gyarmati idegenség természetéről való tudományos gondolkodás ki-

(1700–2000). Berlin, Walter de Gruyter, 2007, 405–421. Ismert történeti szociolingvisztikai áttekintés hasonló témakörben: CERQUIGLINI, BERNARD: *A francia nyelv születése*. Ford. Balogh Péter. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2003.

³⁰ STOCKING, GEORGE W.: *Victorian Anthropology*. New York, Macmillan, 1987.

alakulásának önállósodását, ezt tette a többi bevett tudományos diszciplína kételkedő álláspontja is az etnológia céljait, természetét, s ezáltal „igazi tudományos-ságát” illetően. 1844-ben a British Association for the Advancement of Science még nem ismerte el az etnológiát teljes jogú diszciplináris tagként, csupán a zoológia és a botanika mellé kerülhetett be az egyik szekcióba, s lassú emancipálódás nyomán innen került át egy másik alegységbe a földrajzzal együvé.³¹

Ebben az összefüggésben lesz rendkívül fontos, hogy az ÖIL a magyar nyelvi kodifikáció nagy fordulatát és hullámát – a nyelvújítást, az 1832-es helyesírási kodifikációt, a Czuczor-Fogarasi-féle nagyszótárt – s a normatív irodalmi nyelv kanonizálódását, illetve a dialektusok tekintélyes részének leminősülését követően elkezdte rehabilitálni a dialektusok nyelvészeti, kulturális és irodalmi értékét. Szilágyi Márton meggyőzően mutatta ki, hogy az 1850-es években Lisznyai Kálmánnak a palóc dialektusban írott költészete mekkora vitákat eredményezett részben azért, mert a dialektális megoldások kegyvesztett, leminősült, problematikus formákká váltak az új irodalmi nyelven belül.³² S noha ezekben az évtizedekben, épp az ÖIL 1877-es indulásáig történtek számottevő kísérletek a regionalitás felértékelésére,³³ mindazonáltal az ÖIL kiadványainak sorozata – amelyben szépirodalmi művek tömkelege, fordítások hosszú sora jelent meg dialektális formákban – egyértelműen másik paradigmát alkotott, amely a dialektust a nemzeti kultúra, a saját *belső másságaként* érzékelt. De érdemes szemügyre venni a német nyelvi sztenderdekhez való viszonyulást is Meltzl esetében, aki gyakran szembe megy e normákkal, nem is beszélve a dialektusban való szépirodalmi fordítás folyamatos szorgalmazásáról. Többször harciasan szóba hozza a lapban, hogy mennyire nem ért egyet a főnevek nagybetűs írásmódjával, s tudatosan keresi azokat a fordítókat, akik a német nyelv egy-egy távolabbi vagy helyi dialektusára fordítanak szövegeket. Meltzl maga is ezt a gyakorlatot követte, de általában is különösen érdekelte a dialektusban fordítás, illetve ennek elmélete (külön tanul-

³¹ I. m., 245. Nem céloim itt, hogy az etnológia, illetve kulturális antropológia korabeli európai történetébe részletesen beágyazzam az ÖIL-t, illetve az általa képviselt komparatizisztikai víziót. Mindazonáltal azt hiszem, hogy ezekből a töredékeiből is látható, mennyire fontos körülmény az első nemzetközi komparatizisztikai folyóirat kapcsán eddig nem vizsgált szakmai kérdést, miszerint mi a helyi értéke, milyen értelemben kerül bele a folklór, az etnológia, illetve a kulturális antropológia a lapba, illetve hogy az ÖIL által képviselt komparatizisztikai nézetek hogyan vezetnek át a korai munkatások, illetve tanítványok egy sajátos kis köre – Henrik / Heinrich von Wlislöcki és Herrmann Antal / Anton Herrmann révén – az összehasonlító etnológia és a kulturális antropológiai szemléletű cigánykutatás megjelenéséhez. Itt most csupán felvillantott, más munkámban részletesen kifejtendő etnológiai diszciplináris környezete van tehát annak, ahogyan az ÖIL felértékeli a saját nyelvben és kultúrában, illetve irodalomban az idegent, illetve elkezdti szorgalmazni a nyelvek, kultúrák és irodalmak egyenértékűségét (ill. a politikai / geopolitikai hierarchiákról való leválasztását).

³² SZILÁGYI MÁRTON: *Lisznyai Márton. Egy 19. századi írói életpályája társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2001.

³³ Ld. erre írásomat: T. SZABÓ LEVENTE: *A tér képei. Tanulmányok*. Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99.

mányt érdemel ebből a szempontból jól dokumentálható, elmélyült baráti-szakmai kapcsolata Henri-Frédéric Amiellel³⁴).

Már az ÖIL első félévének végén elindult – sőt a megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a terv a lap kezdeteivel egyidős – a Meltzl által javasolt, a lap teljes történetén tudatosan végighúzó Petőfi-fordítássorozat, amely az első, tervezetben maradt, komparatiztikai-fordítástudományi kézikönyv, a *Poetry of the World* alapjául és mintájaként szolgált volna a különféle irodalmi nyelvek és megoldások együttes, egyetlen közös környezetben való értelmezéséhez. Az első félév végén, rendkívüli melléklet formájában közzétett, Petőfi *Reszket a bokor, mert kezdetű verséről* dialektusban készített román, illetve olasz fordítást³⁵ egy kommentár követte, amelyből kiderült, hogy Meltzl a vers különféle német dialektusokban való fordításához is vállalkozókat keres: „Von dem vorantstehenden Petőfischen Gedichte bereitet unsere Redaktion schon seit Jahren eine Polyglotte vor. Doch ist ihr bislang nicht gelungen mehr Übersetzungen zu erhalten, als die vorantstehenden u[nd] ausserdem eine klass[ische] griechische u[nd] eine altnordische, sowie einige Übersetzungen in verschiedenen deutschen Dialekten.”³⁶

Könnyen összetéveszthetnénk a dialektusban – akár egy egészen kis közösség, például egy falu helyi nyelvjárásban – megszólaló szöveget a klasszikus, a nemzetépítésben fontos szerepet játszó kultúrnművelői típusú folklórgyűjtésekkel. Első látásra, formai szempontból tényleg kísértetiesen hasonlít némelyik szöveg ezekre, s a lap szerkesztői nemegyszer hivatkoznak is vagy vesznek át szövegeket efféle klasszikus gyűjtésekből vagy gyűjteményekből. Azonban a lap koncepciójának egészében más ezeknek a funkciója, más kulturális logika és korai komparatiztikai eszmény hordozói: miközben az előbbieket egy-egy nemzet, nyelv, kultúra ősi jellegét és eredetiségét kívánják hangsúlyozni (más kultúrák hasonló szövegeivel szemben, azokhoz képest), az ÖIL dialektusban megjelenő folklórszövegei, illetve nyelvjárásban közölt fordításai az egyes dialektusok és a hozzájuk kötődő közösségek vagy egyének sajátos, akár a nemzetin belül is értékes teljesítményének, világképének a hangoztatásaként olvashatók. Hiszen például ezekben a szövegekben a nyelvjárás olyasfajta többnyelvűségnek a lenyomata, amelyet a lap minden egyes nemzetre jellemzőnek tételez, s ahol a normatív irodalmi nyelv csak egyike a fontos, értékes nyelvváltozatoknak, de mellette ugyanolyan izgalmas és értékteremtő erejű nyelvváltozatok képesek megmutatkozni. Ez a logika különösen érzékeny

³⁴ A svájci író és az ÖIL-nek a többnyelvűséget és az alternatív nyelvi megoldásokat szóba hozó kapcsolatára ld. SZIGETHY VILMA: *Henri-Frédéric Amiel traducteur. Son européanisme littéraire, ses relations avec la Hongrie. Amiel H. F. Mint műfordító. Irodalmi európaisága, kapcsolata Magyarországgal*, 1929. Amiel gyakran felemlíti a kapcsolatot és az ÖIL-hez való viszonyát a személyes irodalom történetének kutatásában elhíresült monumentális naplójában. Ennek újrakiadása: AMIEL, HENRI-FRÉDÉRIC: *Journal intime*. Lausanne, Editions l'Age d'Homme.

³⁵ G[RIGORIU], SZILASI: Termura rugulu, cà... = ÖIL, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet, 249–250. CASSONE, G.: Il ramoscella tremula... = ÖIL, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet, 250.

³⁶ Petőfi-Polyglotte. = ÖIL, 1877. június XII. sz., rendkívüli melléklet, 250–251.

volt a nemzeti nyelv belső rétegzettségében létrejövő és működtetett hierarchiákra, a nyelvi egyenlőtlenségekre, s az ebből következő irodalmi egyenlőtlenségekre is. Ezért számított kifejezetten provokatívnak, amikor a lap olyan fordítás-sorozatot készített el, amelyben Goethe egyik emblematisz szövegének – többek között – dialektusokban készített fordításával emlékezett az író halálának félszázados évfordulójára. Az 1882. március 22-re datált gyűjtemény jellemző módon az *Észak-erdélyi poliglott gyűjtemény* címet viselte, s a nemzeti kultúrák szokványos ünneplési kontextusában a lehető legszokatlanabban, de az ÖIL elveihez és gyakorlatához teljesen híven, a *Gleich und gleich* című remek Goethe-költemény helyi dialektusokban történi fordításával adózott a világirodalom goethe-i eszménye előtt. A gyűjtemény által képviselt eszmény maga már kevésbé Goethe, inkább a lap alapítójának szellemiségét, a többnyelvűséghez való viszonyát, a nyelvek egyenlőségének radikális szemléletét képviselte, hiszen Szolnok-Doboka megyei népnyelven, Kolozsvár környéki román dialektuson, beszercei szász nyelven, magyar átírás szerinti erdélyi örményen, helyi jellegű jiddisen, s végül, de nem utolsósorban Kolozsvár környéki cigány tájszóláson szólaltatott meg egy kanonikus, világirodalminak tekintett remekművet.³⁷ Ráadásul a dialektusban fordítás efféle gesztusában az irodalmi nyelv azt a szemléletét képviseli, amely az irodalmiság, az irodalmi érték, a világirodalmi súly zálogát nem kizárólag a modern nemzeti nyelvekben látja. Eszerint a nemzet nélküli, illetve a nemzeti nyelv „alatti” nyelvváltozatok ugyanolyan eséllyel hozhatnak létre esztétikai értéket, mint a bevett nemzeti nyelvek. Ugyanezért üdvözölte a lap a dialektusban író Ernst Lindner Petőfi-fordítását: „einer der bedeutendsten dialektdichter der neuzeit”, írják róla a többek között több Petőfi-fordítást is tartalmazó 1879-es kötetét kommentálva.³⁸ De hasonló okból rendel Meltzl egy épp „elnyomott”, kismennyiségű, betiltott nyelven, ukránul íródó folklórszövegeket csernovici (csernyivci) barátjától, a XIX. század végi bukovinai közösség egyik legfontosabb német nyelvű költőjétől és műfordítójától, L.A. Staufe-Simiginowicz-tól.³⁹ A lap szerkesztői ugyanis, beszédes módon, összehasonlító irodalomtörténeti problémaként is jellemezték az ukrán nyelv betiltását, s ez érzékenyen mutatja a komparatiztika olyan etnológiai ihletettséggű geopolitikai vízióját, amelyben minden nyelv és irodalom esélyhátránya húsba vágó kérdésnek minősült számukra: „Az orosz belügyi minisztérium sajtó-főigazgatóságának 1876. május 30-án kelt ukasa [!] eltiltja a rutén nyelv irodalmi használatát, névleg ily nyelven keletkezhető énekek eldanolását nyilvános helyeken, sat. Ruthen nyelven beszélő – és éneklő ember körülbelül 15 millió van Orosz-, Osztrák- és Magyarországon. Erre az érdekes tényre visszatérünk még, amennyiben

³⁷ Nordtransilvanische Polyglotte zur Semisaecularfeier des Todestages Goethe's. = *ÖIL*, 1882. március 15., vol. XI., CV. sz., 1944–1946.

³⁸ Petőfi im Zipser-Deutsch. = *ÖIL*, 1879. január 15., vol. V., XLI., 929.

³⁹ Például: STAUFESIMIGINOWICZ, L. A.: Kleinrussische Volkslieder. = *ÖIL*, 1879. január 15., vol. V., XLI. sz., 934–935.

ti. nem politikai, hanem összehasonlító irodalomtörténelmi ügy. Egyik közelebbi számunkban az Ukraine Petőfijét fogjuk bemutatni (Taras Szewczenkot)⁴⁰ Kétségtelen, a komparatiztika elveit programszerűen tárgyaló tanulmányának a többnyelvűségről szóló részében Meltzl erre a hírre hivatkozva eleveníti fel újra ezt a döntést, amelyet barbár intézkedésnek lát összehasonlító irodalomtudományi perspektívából s amely szerinte sérti a lapban képviselt többnyelvűség-víziót: „Aus diesem vergleichend-polyglotten Gesichtspunkt müsste uns z. B. such der bereits an a. Stelle – S. 30 – erwähnte Ukas der Censurbehörde des russischen Ministeriums des inneren vom 16. Mai 1876, welcher den litterarischen Gebrauch der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache verbietet, auch dann noch als die grösste Versündigung wider den heiligen Geist erscheinen“⁴¹

A „kis” és „nagy”, „irodalmi” és „nem irodalmi”, „világirodalmi” és „nem világirodalmi” nyelvek közti különbség radikális felszámolásában valószínűleg a legnagyobb elvi lépés az ÖIL részéről az volt, amikor a komparatiztika számára egy olyan nyelvet választott visszatérő mintaként, amely mögött nem állt modern értelemben vett nemzet, állam, illetve nem létezett normatív, sztenderdesített változata. Az ÖIL számára a különféle helyi, környékbeli cigány nyelvjárások jó közegnek tűntek az összehasonlító nyelvészeti, illetve „irodalmi” vizsgálatokhoz, s a lap szerkesztői számára épp a „nemzetiben” meglévő a nyelvi, kulturális rétegzettségét mutatták, azt az egyazon nemzet mögött megbúvó nyelvi-kulturális változatosságot, amelyet Meltzl a birodalmi patriotizmus felújított szellemi örökségének jegyében gyakran hangsúlyozott. Így került szóba már szinte a lap indulásakor a cigány kultúra, amelyről az ÖIL úgy vélte, hogy elit irodalom híján pártolandó folklórszövegei lesznek a majdani világirodalmi emancipáció lépcsőfokai. A fenti tervhez kapcsolódó egyik legkorábbi publikációt a lap az *Ellenőr*ből vette át József főherceg lelkes kommentárjával együtt, németre fordította s az eredeti cigány nyelvjárású szövegekkel együtt közölte. „Mit allergrössten Interesse habe ich Ihr anziehendes Werk studiert, nach dem auch ich selber an einer vergleichender Grammatik u[nd] Wörterbuch arbeite”⁴² – idézték a főherceget, s azért is voltak különösen lelkesek, mivel a különféle dialektusok összehasonlítása – a normatív nyelv hiányában is – a cigány nyelvi és irodalmi kultúra gazdagságát és rétegzettségét mutatta számukra. Nem véletlen, hogy a lap meglepően gyakran idézett fel olyan helyzeteket, amelyek azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a nemzeti kultúra és a nemzeti nyelv – többek közt – kanonizációs és hatalmi tényezők eredménye: a többnyelvűségnek ez a korai szociolingvisztikai szemlélete a nyelvek viszonyát hatalmi erőterben volt képes elhelyezni.

Egy másik, most már saját gyűjtésből származó publikáció mellett Meltzl

⁴⁰ Oroszország. = *ÖIL* 1877. január 15., vol. I., I. sz., 30.

⁴¹ MELTZL, HUGO VON: Vorläufige Aufgaben der vergleichenden Litteratur. II. Das Prinzip des Polyglottismus. = *ÖIL*, 1877. október 15., XV. sz., 311.

⁴² MELTZL: Volkslieder der Zigenauer. = *ÖIL*, 1877. június XII. szám, rendkívüli melléklet 259–260.

büszkén idézte fel a szövegek gyűjtésének összetett etnológiai-antropológiai helyzetét. Tudatosan rehabilitáló, az irodalommal egyenjogúsító céllal „természeti költőnek” nevezte szerzőit, s a kultúrnemzeti logikában szokásos megszépített, stilizált, az irodalmi nyelv logikájára vagy egyszerűen valamiféle normatív dialektikus formára alakított folklórkiadásokra is célozva hangsúlyozta, hogy bizony ezek a szövegek olyan dialektusos jellegzetességeket tartalmaztak, amelyeket egy purista hajlamú költő nem fog örömmel venni: „Was die voranstehenden Texte anbelangt, so wurde die Vorsicht geübt, sie wiederholt, Im Laufe eines Jahres, den verschiedenen Zigeunern laut und langsam vorzulesen; schliesslich sind sie sogar durch den hochbegabten, leider inzwischen verstorbenen Naturdichter *Joseph Boldizsár den Älteren* in Klausenburg durchgesehen worden. Einige dialektische Eigentümlichkeiten, die der etwas so puristisch gesinnte Dichter nicht dulden wollte, sind stehen geblieben. Sämtliche Texte wurden mir ursprünglich von einer Frau, Theresia Tini, vorgesungen, die selbst zu dichten pflegt.”⁴³ A nemzet nélküli nyelvek rehabilitációjának, megmentésének, feltárásának és megőrzésének, a világirodalmi folyamatokba való átmentésének eme etnológiai ihletettségű problémája a nemzeti kultúrák olyan reflexív szemléletéhez vezette el az ÖIL-t, amelyben a világirodalom nyilvánvalóan már nem csupán a nemzetek vagy azon belül is a „nagy” nemzetek irodalmának egyszerű összeillesztéséből állt össze. A kultúrák, nyelvek és irodalmak egyenlőtlensége, ennek az egyenlőtlenségnek az okai, illetve ezen egyenlőtlenségek felszámolása, megszelidítése így kerülhetett a többnyelvűség problémájának kontextusában az ÖIL homlokterébe.

A többnyelvűség tehát nem volt egyszerű, szokványos, áttetsző és esetleges megoldás az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi szaklap számára. Számos olyan sajátos helyi értéke van, amely feltárásra vár, s a lap nagyobb, elvi cikkein túlmenően rengeteg kérdés merül fel azzal kapcsolatban, hogy a többnyelvűség miképpen működött a gyakorlatban és milyen értelmezéseket rendeltek hozzá, illetve hogy az egyes nyelvek specifikus használatának van-e valamiféle sajátos vagy többletértéke a folyóiratban. A korai komparatistikának az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* által szorgalmazott, a többnyelvűség demokratikus víziójára és újszerű, meghökkentő geopolitikájára épülő szemlélet sokáig azért is maradhatott láthatatlan a magyar irodalomban és a nemzetközi komparatistikában is, mivel magához a többnyelvűséghez sokféle félelem kötődött: a nemzeti irodalmak erodálódásának, a nyelv- és nemzethalálnak, az irodalmi nyelv korrumpálódásának a félelmei. S nem utolsósorban akkor lehet újra meglátni az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* igazi értékeit, amikor mostanság a többnyelvűséget nem csupán a nemzeti kultúrák, hanem a komparatistika új elképzelései is újra *saját* hagyományként, lehetséges értékteremtőként, izgalmas problémaként fedezik fel.

⁴³ Symmikta. Volkslieder der Transsilvan. Zigeneuer (Inedita). Originaltexte nebst Verdeutschungen XV, XVI. = ÖIL, 1878. szeptember 30., XXXIV. sz., 90.

HITES SÁNDOR

Komparatisztika és emigráció¹

Több XX. századi kelet-európai emigráns regényíró művében visszatérő figura a hazáját elhagyó tudós. Nabokov 1957-es, *Pnin* című regényében a jelentéktelen amerikai egyetemen orosz irodalmat tanító Tyimofej Pnyin hiába központi alak, tudata, személyisége végső soron megközelíthetetlen marad, s az olvasó legfeljebb olyan karikatúráként ismerkedhet meg vele, melyet a regény maga is hamisként jellemez. Josef Škvorecký 1977-es regénye, *Az emberi lélek mérnöke*, egy kanadai egyetemen angol irodalmat tanító cseh emigráns író szerepeltet, valamelyest a szerző alteregóját. A mű két távoli idősíkot fon össze, a főhős emlékezéseit a német megszállás időszakáról és a kanadai cseh emigránsok körében zajló jelen idejű eseményeket. A *San Gennaro vére*, amelyet Márai Sándor előbb németül, majd 1965-ben (jóval hosszabb változatban) New Yorkban magyarul jelentetett meg, ugyancsak kelet-európai emigráns tudóst szerepeltet, akinek rögeszméjévé lesz, hogy az elidegenedett modern világban a szülőhelyükről kivetettek (displaced persons) őrzik a megváltás lehetőségét. Itt az emigráció szinte szakrális élménnyé lesz: a nápolyiak úgy várokoznak a csodára, ahogy a Nápolyban ragadt száműzött a beutazási engedélyre. A tudós, akiről csak mások emlékezései révén lesznek ismereteink, öngyilkossága rejtélyes jelentésű jelkép marad: egyaránt értelmezhető a megváltás tetteként, vagy a megváltás lehetetlenségének belátásaként.

Mindhárom regényt átszövik önéletrajzi vonatkozások. Hangvételük egyszerre tragikus és komikus, hősüket valamely megragadhatatlan „közöttiség” állapotában mutatják be, amely megragadhatatlanságot a felbomló idősíkok, az eseménytér töredezettsége és a kiforgatott narratív kronológia is nyomatékosít. Míg Nabokov és Škvorecký elsősorban ironia, addig Márai inkább az elégia révén ruházza föl hősét egyidejűen a fenségesség és a szánalmasság, a hősiesség és az esendőség jegyeivel. Az emigráns tudós mindhárom esetben a földrajzi, nyelvi, kulturális és narratív-poétikai otthontalanság emblémájává lesz.

Vagyis mindhárom regény azt a figurát mintázza meg, akit George Steiner 1969-es esszéje, az *Extraterritorial* a modern irodalom reprezentatív alakjának nevezett, vagyis a „területen kívülit”. Steiner a nyelvi hibriditást és a többirányú belső fordítások szerepét emelve ki Heine, Oscar Wilde, Borges, Beckett és Nabokov életművében amellettt érvelt, hogy akik „művészi szövegeket hoznak létre”

¹ A szöveg még publikálatlan angol nyelvű tanulmány rövidített változata, és a *Komparatisztikai kutatások Kelet-Európában: regionalizmus, intertextualitás, történelmi tapasztalat* című OTKA-kutatás (112415) keretében készült. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. (A szerk.)

(create art) abban a világban, amely „olyan sokakat tett hontalanná, s gyökeresen forgatott ki népeket és nyelveket a helyükből, maguk sem lehetnek mások, mint otthontalan és nyelvek közt vándorló költők”.² Steiner e tanulmánya – amely akár későbbi főműve, az *After Babel* (1975) bevezetőjének is tekinthető – tehát költőkkel és prózáírókkal foglalkozik ugyan, de okfejtése azokra az ugyancsak „otthontalan és nyelvek közt vándorló” tudósokra is vonatkozik, akik közé (hasonlatosan a fent föl idézett regényhősökhöz) Steiner maga is tartozott. 1929-ben bécsi zsidó szülők gyermekeként Párizsban látta meg a napvilágot, litván születésű New York-i nőtt vett feleségül, pályája során egyaránt tanított amerikai, brit és olasz egyetemeken: Steiner érzékenysége a világ és az irodalom bábelisége iránt személyes sorsából is fakadhatott.

A MIGRÁCIÓ HATÁSA A XX. SZÁZADI IRODALOMTUDOMÁNYRA

Steiner úttörő esszéje nyomán az emigráció-kutatás (*exile studies*) mára az irodalomtudomány önálló, egyre szélesedő ágává vált. Az a folyamat, melynek során egyének, csoportok, tömegek „fizikailag elválasztódtak a maguk születési kultúrájától, mint menekültek, emigránsok, száműzöttek vagy kitelepülők”,³ a XX. század politika-, társadalom- és kultúrtörténetének egyik meghatározó jelensége. Az elidegenedés, az otthontalanság, a nyugtalanság és az elvagyódás érzületei révén az emigráció a modern tudat metaforája is, az emigráns író alakja pedig a poszt-romantikus irodalmiság egészét is jelképezheti. Tovább terjesztve a képzet körét, az emigráció a nyugati gondolkodást meghatározó ellentétpárokat is föl idézi: a *ki-helyeződés*, a *perem*, a *különbség*, a *távollét*, a *heterogeneitás* szöveg- és értelemalakzatai (a *rögizettség*, a *középpont*, az *önazonosság*, a *jelenlét*, az *egyneműség* ellenpólusaiként) látványosan átfordíthatóak az emigráció egzisztenciális viszonyaira.⁴ Miközben az emlékezet, az idő, a tér, a nemzet és az identitás kérdései szintén sajátos jelentést kaphatnak az emigráció mint létállapot tapasztalatai felől, újabban a *világirodalom* képzetében is sokan hangsúlyozzák a migrációs jellegzetességeket. Migráló szövegek, műfajok, alakok dinamikus hálózataként a világirodalom tekinthető úgy, mint ami nem lista vagy értékrend, hanem 'mozgási-körforgási mód' (a mode of circulation).⁵ Az irodalmi formák, motívumok,

² „made so many homeless, torn up tongues and people by the root, should themselves be poets unhouseed and wanderers across language”. STEINER, GEORGE: *Extraterritorial. Papers on Literature and Language Revolution*. Harmondsworth, Penguin Books, 1975, 14–21.

³ „separation of people from their native culture through physical dislocation (as refugees, immigrants, exiles, or expatriates)”, ANGELIKA BAMMER: 'Introduction,' in *Displacements: Cultural Identities in Question*, ed. A. Bammer, Bloomington: Indiana University Press, 1994, XI.

⁴ SOPHIA MCCLENNEN: *The Dialectics of Exile. Nation, Time, Language, and Space in Hispanic Literatures*, West Lafayette: Purdue University Press, 2004, 20.

⁵ DAVID DAMROSCH: *What Is World Literature?*, Princeton: Princeton University Press, 2003, 4–5.

cselekmény-fajták és stílusok folyamatos kulturális és földrajzi áthelyeződése révén „minden egyes szöveg sokféle eredet hibrid terméke és mindig úton van valahová máshová”.⁶

A számos szövegértelmező vagy intézményes vonatkozásból, melyet az irodalmi emigráció-kutatás előtérbe hozott, itt egyetlen aspektusról, a hazájától távol élő irodalomtudósról lesz szó. Alakja eddig kevesebb figyelmet kapott, mint az emigráns íróé,⁷ ám már többen fölhívták a figyelmet arra a hatásra, melyet egyes művelőinek emigrációja játszott a XX. századi irodalomtudományban, sok tekintetben megfordítva a tudásáramlásnak a modernítésre jellemzőnek vélt irányát (Nyugatról Keletre – Keletről Nyugatra). A tudósi életművek, értelmezői módszertanok és életutak ilyen jellegű összefonódása különösen két vonatkozásban látványos, az *irodalomelmélet* és az *összehasonlító irodalomtörténet* esetében. Galin Tihanov hívta föl a figyelmet arra, hogy a modern irodalomelmélet létrejöttében és alakulásában több kelet-közép-európai emigráns hullám is meghatározó szerepet játszott: az első, az 1920-as és az 1940-es évek közötti hullám tagjai többek között *Sklovszkij* (Moszkva, Perzsia, Berlin), *Jakobson* (Moszkva, Prága, Koppenhága, Stockholm, Boston), *Lukács* (Budapest, Berlin, Heidelberg, Bécs, Moszkva), *Wellek* (Bécs, Prága, London, New Haven), *Greimas* (Tula, Kaunas, Grenoble, Párizs, Kairó, Isztambul, Ankara); a második, 1960-as évekbeli hullám legismertebb tagjai *Todorov* és *Kristeva* (Szófia, Párizs). [Zárójelben e tudósok vándorútjának főbb állomásait jelzem.] Mint Tihanov rámutat, az emigrációban élő tudósok számára a kihelyeződés traumája, illetve a *heterotópia* és a *poliglosszia* tapasztalata olyan „termékeny bizonytalanságot eredményezett, amelyben egyidejűen több nyelv és kultúra jellegzetességeivel kellett szembenéznüik”, s ebből fakadt arra vonatkozó törekvésük, hogy túllépjenek a kultúra nemzeti beágyazottságán és megkíséreljék föltárni az irodalom elvont-általános törvényeit, föltéve ezzel a modern irodalomelmélet alapkérdéseit.⁸

⁶ DAVID POTTER: 'The Crisis of Comparison and the World Literature Debates' = *Profession* 2011, 253.

⁷ A tudományos emigráció (intellectual migration) kutatása eddig főleg a náci Németországból menekülő zsidó tudósokkal foglalkozott. Néhány példa: FLEMING and BAILYN (Szerk.): *The intellectual migration*, Harvard University Press, 1969.; LAURA FERMI: *Illustrious Emigrants. The Intellectual Migration from Europe, 1930–1941*, Chicago: Chicago University Press, 1971.; MARTIN JAY: *Permanent exiles. Essays on the intellectual migration from Germany to America*, Columbia University Press, New York, 1985.; EDWARD TIMMS, JON HUGHES (Szerk.): *Intellectual migration and cultural transformation: refugees from national socialism in the English-speaking world*, Springer, 2003.

⁸ VÖ. TIHANOV, GALIN: The birth of modern literary theory in East-Central Europe. In: NEUBAUER J. – CORNIS-POPE, M. (Szerk.): *History of Literary Cultures in East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Vol. 1. Amsterdam, John Benjamins, 2004, 416–24. Esettanulmány Lukácsról: TIHANOV: Cosmopolitans without a Polis: Towards a Hermeneutics of the East-East Exilic Experience (1929–1945). In: NEUBAUER J. – B. Zs. TÖRÖK (Szerk.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009, 123–143. Esettanulmány Sklovszkij berlini emigrációjáról: BOYM, SVETLANA: Estrangement as a Lifestyle: Shklovsky and Brodsky. = *Poetics Today*, Vol. 17, No. 4, Winter, 1996, 511–530.

A heterotópia és poliglosszia hasonló tapasztalatai játszottak szerepet a modern komparatiztika nézőpontjának kialakulásában is, már a diszciplína XIX. századi kezdeteikor.⁹ A személyes élethelyzet itt is módszertani előfeltevésé alakult: az emigráció életkörülményei mintegy modellezik az összehasonlító megközelítés alapelveit. Edward Said megállapítása felől, miszerint miközben legalább két különböző világot tekint egyszerre, a száműzetés a „nézőpontok sokszerűségét” (plurality of vision) hozza létre,¹⁰ úgy is fogalmazhatunk, hogy a komparatisták képzésük során szerezhetik meg azt a szemléleti érzékenységet, amellyel az emigránsok sorsszerűen rendelkeznek. A születési környezetből való fizikai-földrajzi kihelyeződés és a „nézőpontok” ezzel járó „sokszerűsége” messze ható módszertani következményekhez vezethet: a száműzetés körülményei között, a saját kulturális örökségtől elidegenedvén, vagy azt más nyelven, más kultúrák felől szemlélve, a komparatiztika kritikai távlatot adhat a nemzeti nézőpontú (vagy nemzeti elfogultságú) filológia számára. A látkörök szélesedése mellett ugyanakkor az emigráció másfelől az összehasonlító kutatás nehézségeit is modellezi. Amit Charles Bernheimer az „összehasonlítóssal járó szorongásnak” (anxiety of comparison) nevezett, vagyis a biztos talaj hiánya és a hozzáértés korlátozottságának érzete,¹¹ szintén olyan módszertani sajátosság, amely az emigráció létkörülményeinek is sajátja.

A XX. század második felének amerikai irodalomtudományát áttekintve, Emily Apter arra a következtetésre jut, hogy az emigráció adja a komparatiztika „korszakokon átívelő történeti paradigmáját” (overarching historical paradigm). Az emigráció jelensége meghatározó mind az 1940–50-es években Európából menekült vagy áttelepült tudósok (az amerikai komparatiztika „alapító atyái”: Leo Spitzer, Erich Auerbach, René Wellek), mind az 1980–90-es évek posztkolonialista fordulatának kezdeményezői (Bhabha, Spivak, Said) körében.¹² Mint Apter kifejti,

⁹ Az 1870–80-as években a többnemzetiségű és többkultúrájú Kolozsváron élő százsz-magyar Meltzl Hugó, illetve az Új Zélandra kivándorolt ír születésű irodalmár Hutcheson Macaulay Posnett egymástól függetlenül keresték az irodalmi-kulturális komparatiztika lehetőségeit mind a nemzeti, mind a kozmopolita megközelítésekkel szemben: vö. DAMROSCH, DAVID: Rebirth of a Discipline: The Global Origins of Comparative Studies. = *Comparative Critical Studies*, Volume 3, Issue 1–2, 2006, 99–112. Meltzlről és viszonyáról kora nemzeti filológiájához: LEVENTE T. SZABÓ: Negotiating the borders of Hungarian national literature: the beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the rise of Hungarian studies. = *Transylvanian Review* 2013/1. Supplement (*Mapping Literature*), 47–61.

¹⁰ SAID, EDWARD W.: *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000, 173–86.

¹¹ BERNHEIMER, CHARLES: Introduction: The Anxieties of Comparison. In: BERNHEIMER, CHARLES (Szerk.): *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore – London, The Johns Hopkins University Press, 1995, 1–20.

¹² APTER, EMILY: Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature. In: *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, 86–96. Arról a sokéves kitérőről, amit Spitzer és Auerbach (útban Amerika felé) az 1930-as években Isztambulban tett, illetve arról, hogy ott végzett munkájuk mennyiben vetítette előre a komparatiztika későbbi „globalizációját”: APTER: *Global*

az első hullám németes vonásokkal oltotta be az amerikai irodalomtudományt, alapvetően határozva meg többek közt Fredric Jameson, J. Hillis Miller vagy Neil Hertz irodalomszemléletét, akik aztán a maguk befolyásával meg is hosszabbították ennek az európai örökségnek a hatóerejét az amerikai komparatisták későbbi nemzedékeiben.¹³ A posztkolonialista nemzedék hasonló horderejű hatást fejtett ki: ők a hibriditás, a benső-különbség (difference-within), a közöttiség (in-betweenness) képzeiteinek előtérbe állításakor szintén a maguk sajátos kulturális, politikai és földrajzi helyzetéből indultak ki, és igyekeztek az általuk eurocentrikusnak és elitistának látott komparatiztikai hagyományt a *cultural studies* identitáspolitikai elkötelezettségével leváltani.¹⁴ Apter érdekes párhuzamot von ezen feszültségek, melyek legismertebb példája Spivak manifesztuma a „diszciplína haláláról”, illetve az emigrációs hullámok közt szokásosan fellépő, a társadalomtörténetből ismert ellenségesség között.¹⁵ Emellett ugyanakkor arra is emlékeztet, hogy mikor a posztkolonialis nemzedék elítéli európai emigráns elődeik tudományfelfogását, akkor ez a gesztus ugyancsak a kulturális ambivalencia, a széttöredezett személyiség és az elvesztett eredet melankolikus tudatából fakad, mint amely melankólia a korábbi tudósi emigrációk pozícióját is meghatározta. Vagyis a komparatiztika nem elveszít valamely diszciplináris önazonosságát, hanem, folytatólagosan valamely emigráns tudatba beágyazódván, újra és újra „összehasonlító száműzetésként” (comparative exile) alkotja újra magát, s otthonát rendre a kihelyeződés (dislocation) anyagi és szellemi örökségében leli föl: „a *Heimlosigkeit* elmélete, mint kritika, paradox módon az összehasonlító irodalomtudomány hazájának bizonyul. Mint afféle szülőföld-helyettesítő, hely nélküli hely, amely a maga otthonatlanságában marad otthonos, a komparatiztika az ott-nem-létnek (not-being-there) az intézményi és pedagógiai terévé lesz”.¹⁶

Translatio: The „Invention” of Comparative Literature, Istanbul, 1933. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER: *Debating World Literature*. Verso, London – New York, 2004, 76–109.

¹³ APTER: *Comparative Exile*, 89.

¹⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az „alapító atyák” is felfigyeltek a kulturális hibridizálódás jelenségére. Leo Spitzer már Amerikában írott, 1949-es tanulmányában – miközben a maga végtelen szellemi erejének (és fölényének) biztos tudatában (az angol, az amerikai és a német nyelvszemlélet különbségeitől a középkori egyházi ablakművészet és a barokk költészet jellegzetességein át a kapitalizmus és a vallás viszonyáig mozgósítva szempontokat) vág neki egy *narancslé-reklám* elemzésének, kimutatva, hogy még a haszonelvű alkotások is a művészet ősi törvényeihez igazodnak – a *Sunkist* márkanévben (amely játékos szóferdítés eredménye: *sun-kissed, kissed by the sun*) fedezi föl az „otthonatlan hibriditás” teremtő erejét: „our hybrid word, which is without roots in normal speech, is doomed to a homeless existence: sunkist is possible only in that No Man’s Land where the prosaic is shunned – but the poetic is taken not quite seriously”. SPITZER, LEO: *American Advertising Explained as Popular Art*. In: SPITZER, LEO: *Representative Essays*. Szerk. Alban K. Forcione et al., Stanford, Stanford University Press, 1988, 342.

¹⁵ APTER: *Comparative Exile*, 94–95.

¹⁶ APTER: *Comparative Exile*, 93.

KETTŐS ÉLETEK

Köszönhetően a térséget a XX. században sújtó történeti-politikai katalizmák sorozatának, Kelet-Közép Európa a nemzetközi emigráció-kutatás egyik kulcsterülete. A következőkben ehhez csatlakozva igyekszem jellemezni néhány magyarországi születésű, hazáját elhagyó irodalmár életútját és tudományos pályáját.

A tudományos emigráció a XX. században végigkísérte Magyarország történetét, jóllehet az egyes emigrációs hullámok eltérő vonásokat mutatnak stratégia és irányultság tekintetében. Az 1920-as és az 1940-es évek közti időszakban a Polányi testvérek, Kerényi Károly, Mannheim Károly, Lukács György, Balázs Béla, Fejtő Ferenc, Mikes György emigrációjukat követően meghatározó szerepet játszottak a maguk területén, nemzetközileg is rendkívül sikeressé váltak, s legfeljebb laza kapcsolatokat tartottak fenn szülőhelyük szellemi életével.¹⁷ Azok ugyanakkor, mint Cs. Szabó László, Szabó Zoltán vagy Kovács Imre, akik a második világháborút követően menekültek el, nem váltak nemzetközileg ismertté (Márai művei csak halála után arattak világsikert). Ez nem is tartozott céljaik közé: számukra még a befogadó ország szellemi életébe való integrációnak is csak korlátozott vonzereje volt. Különböző megfontolásból és eltérő mértékben, de mindannyian osztották a meggyőződést, hogy emigrációjuk történelmi küldetése abban áll, hogy *helyettesítsék* az otthon elnyomott vagy politikailag eltorzított magyar kultúrát. Ebből adódóan figyelmük jórészt továbbra is a hazai eseményekhez kötődött, s legtöbbjük az emigrációs fórumokra korlátozódó, szellemileg elzárt életet élt.

A harmadik hullámhoz, az 1956-ban emigrált, fiatalabb nemzedékekhez tartozók ugyanakkor igyekeztek elkerülni mind a teljes beolvadást, mind a nosztalgikus kötődést. Jónéhányuk nyugati intézményekben folytatta vagy kezdte újra tanulmányait, így műveltségük nem-anyanyelvi jelleget is kapott, különösen mivel sok esetben többkultúrájú közegben éltek. Az emigráns irodalmár számára legkézenfekvőbbben adódó két lehetőség, vagyis az irodalomelmélet és a komparatiztika, közül legtöbbjük az utóbbi mellett kötelezte el magát. Ezt az is ösztönözhetette, hogy Nyugaton az 1960-as évek a komparatiztika jelentős felfutását hozták, s legtöbbjük karrierjét segítette az összehasonlító tanszékek ekkori nyugat-európai és észak-amerikai megszorodása. A tudományos élet különböző szintjein elhelyezkedve (egyetemek, kutatóintézetek, könyvtárak) legtöbbjük többnyelvű szellemi életvitelre rendezkedett be, s mind anyanyelvén, mind valamely második vagy harmadik nyelven publikált. Többen közülük tudományos működésük mellett szépíróként is tevékenykedtek: jellemző, hogy ez utóbbit inkább anyanyelvükön művelték.

¹⁷ Erről a hullámról nyújt áttekintést LEE CONGDON két könyve: *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton, Princeton University Press, 1991., illetve *Seeing Red: Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. De Kalb, IL, Northern Illinois University Press, 2001.

Köszönhetően talán annak is, hogy abban a magyarországi irodalomtudományi világban, melyből érkeztek, a modern irodalomelmélet alig vert gyökereket, még az emigránsok közül is csak néhányan fordultak kifejezetten teoretikus vizsgálódások felé. Két jelentékeny kivétel Kibédi Varga Áron (1930) és Bisztray György (1938–2012). Kibédi Varga 1944-ben kamaszként hagyta el Magyarországot, strukturalista poétikai értekezéssel szerzett fokozatot, s legtöbb művét a vizuális ábrázolás elmélete, a retorika és a francia klasszicizmus körében alkotta.¹⁸ Bisztray, aki az 1960-as években nem tért vissza egy norvégiai ösztöndíjról, az Egyesült Államokban szerzett fokozatot összehasonlító irodalomtörténetből.¹⁹ Míg később széles körben publikált a romantikus dráma és a skandináv irodalmak tárgykörében, s fontos szereplője lett a kanadai-magyar szellemi életnek, első könyve, a *Marxist Models of Literary Realism* (1978) átfogó bemutatását nyújtotta a kelet-európai marxizmus esztétikai ideológiáinak. Jelentékeny módon hozzájárulva a kelet-európai irodalomelmélet nyugati megismertetéséhez, Bisztray a realizmus ideológiájának felemelkedését a maga eredeti kulturális, tudományos és politikai kontextusaiban mutatta be, amelyek akkor jobbra ismeretlenek voltak még a marxizmus nyugati hívei számára is. Az 1980-as években ugyanakkor, mikor Bisztray „módszertani szétesését” (methodological disintegration) észrevételezett a nyugati komparatiztikában, egy tanulmányában visszatezésre szólított föl e tudományág „szilárd”, „koherens és konzisztens” meghatározásához. Ezzel a konzervatív kiállással, amellyel nyilván nem állt egyedül nyugati pályatársai közt, hallgatólagosan is a diszciplína azon értékeinek a megőrzését sürgette, amelyet az európai emigráns irodalmárok klasszikus hullámának tagjai képviseltek. Igyekezvén megóvni a komparatiztika „szilárd magját” a cultural studies kihívásaival szemben, Bisztray azt hangsúlyozta, hogy a komparatiztikai vizsgálódások lényegének továbbra is magának az „irodalmi műnek” kell maradnia.²⁰

Azok a fiatal 56-osok, akik összehasonlító stúdiumokra adták a fejüket, mint többek közt Gömöri György (1934) és Czigány Lóránt (1935–2008), miközben kelet-európai nyelveket tanítottak nyugati egyetemeken, legfőképp az angol-magyar kulturális kapcsolatok történetével foglalkoztak.²¹ Legfontosabb teljesítmé-

¹⁸ KIBÉDI VARGA ÁRON arabot és franciát tanult a leideni, párizsi és amszterdami egyetemen, majd az utóbbin lett a francia irodalom professzora. Legfontosabb könyvei: *Les constantes du poème: À la recherche d'une poétique dialectique* (Hága, 1963); *De Dichter en de Dingen* (Hága, Brüsszel, 1967); *Rhétorique et littérature. Études de structures classiques* (Párizs, Brüsszel, 1970); *De wetenschappelijkheid van literatuurwetenschap* (Amsterdam, 1974); *Théorie de la littérature* (ed.) (Párizs, 1981); *Discourt, récit, image* (Brüsszel, 1989); *Lés poétiques du classicisme* (Párizs, 1990); *Le classicisme* (Párizs, 1998).

¹⁹ BISZTRAY GYÖRGY a minnesota-i egyetemen szerzett doktorátust, s 1978-tól ő lett a torontói egyetem magyar tanszékének vezetője. Fontosabb könyvei: *Marxist Models of Literary Realism*. New York, Columbia University Press, 1978; *Hungarian Cultural Presence in North America* (ed.) (Toronto, 1981); *Hungarian-Canadian Literature* (Toronto, 1987).

²⁰ BISZTRAY, GEORGE: A Theoretical Model of Comparative Literature. = *arcadia* 21.3 (1986), 226–32.

²¹ GÖMÖRI GYÖRGY Oxfordban végzett, majd lengyel nyelvet és irodalmat tanított Cambridge-ben 1969-től 2001-ig. Verseskötetei és fordításai mellett fontosabb könyvei: *The Hungarian literary scene 1957–*

nyeik az ezeket a kapcsolatokat dokumentáló források filológiai feltárása során születtek, olyan levéltári és könyvtári anyagokhoz nyilván hozzáférésük, amelyhez Magyarországon élő tudósok nem. Munkáik jórészt egyes hazai irodalomtörténeti kutatásokhoz járultak hozzá vagy ösztönözték azok megindulását. Ebbéli törekvéseik fontos részét képezték annak a szellemi programnak, amelyet az 1970-es évekre emigráns nemzedékük legtöbb tagja osztott: a „kétirányú közvetítés” programját Kibédi Varga Áron 1975-ben a hollandiai Driebergenben tartott *Nyugati magyar irodalom* című előadása fogalmazta meg. Kibédi Varga nemzedéke emigrációjának történeti feladatát abban határozta meg, hogy segítsen megőrizni a magyar kultúra nyugatias tájékozódását, illetve fenntartani a kapcsolatot a nyugati és a magyar szellemi élet között.²² Mint hangsúlyozta, nemzedéke emigránsai helyzetüknél fogva a nyugati világ részei lettek, ezért *közvetítőként* (és nem, mint az 1940-es években emigráltak vélték, *helyettesítőként*) szolgálhatják a magyar művelődést: egyrészt a magyar kultúra hatékony nyugati megjelenítésével, másrészt a nyugati intellektuális fejlemények otthoni megismertetésével.

A magyar irodalom nyugati megismertetésére – nemzedékek rögeszméje a romantika kora óta – jó lehetőséget ígértek a nem-magyar tudományosság közegeiben készült és nem-magyar környezetnek címzett komparatistikai művek. Az 1956 utáni magyar irodalmár emigráció legjobb munkáiban ugyanakkor ez a komparatistikai közvetítés éppen a közvetítendő saját irodalmi örökség átértelmezésével járt együtt. Ennek érdekes példáit nyújtják Karátson Endre (1933) munkái.²³ Első könyve, *Le symbolisme en Hongrie* (1969), minden korábbi nem-magyar nyelvű tárgyalást meghaladó terjedelmű áttekintést adott a modern magyar költészetről, s emellett a XX. század eleji magyar verset meghatározó francia költészeti hatások kimerítő elemzésével szolgált.²⁴ A francia poétika nézőpontjából úgy ítélte, amit a magyar irodalomtörténet a „magyar” „modernség” „újításaként” tart számon, az jórészt XIX. századi francia posztromantikus eljárások újraalkalmazása. Másfelől Karátson arra is rámutatott, hogy abban a kulturális importban, melyre a magyar költészeti modernizmus épült, a francia szimbolizmus módosult formában adaptálódott: a századelő magyarországi társadalmi modernizációjának nemzeti

1959 (Oxford, 1959); *Polish and Hungarian poetry 1945–1956* (Oxford, 1966); *Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében* (Budapest, 1980); *Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században* (Budapest, 1989); *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok* (Budapest, 1991); *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737* (Szerk.) Budapest, 1994; Czigány a British Museum könyvtárosa-ként dolgozott, majd 1969 és 1973 között magyar nyelvet és irodalmat tanított a Berkeley Egyetemen. Legfontosabb kötetei: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914* (Budapest, 1976); *The Oxford History of Hungarian Literature from the Earliest Times to the Present* (Oxford, 1984).

²² KIBÉDI VARGA: *Nyugati magyar irodalom*. In: *Nyugati magyar irodalom*. Amsterdam, 1976, 5–10.

²³ Karátson 1954-ben végzett francia szakon az Idegen Nyelvek Főiskoláján. 1956-os emigrálása után Párizsban telepedett le, az École Normale Supérieure diákja lett, majd a Lille-i egyetemen dolgozott az összehasonlító tanszék vezetőjeként.

²⁴ KARÁTSON, ANDRÉ: *Le symbolisme en Hongrie. L'influence des poétiques françaises sur la poésie hongroise dans le premier quart du XXe siècle*. Párizs, Presses Universitaires de France, 1969.

törekvéseiben jutva szerephez olyan politikai jelentőséggel ruházódott föl, amelylyel eredeti kontextusában nem rendelkezett. Karátson komparatív megközelítésében tehát nem pusztán a kor magyar marxista irodalomtudományának, hanem általában a nemzeti irodalomtörténet-írásnak az elfogultságai is bíráló alá estek, kiegészülve annak bemutatásával, hogy kulturális termékek idegen környezetbe kerülve milyen mélyreható változásokon mehetnek át. Szintén a *saját és az idegen* dinamikáját emelte ki második, Poe magyarországi recepciójáról szóló, 1971-ben megjelent könyvében. Itt az összehasonlítás háttérét Poe-nak a francia modernistákra tett hatása szolgáltatja, s Karátson ennek előterében mutatja meg, hogy Poe költészetének és prózájának radikális mássága miként szelődött meg a magyar fordításokban. Összességében amellet érvel, hogy Poe „házasítása” azért ment így végbe, mert a magyar irodalomban fogyatékos a csodás, a rettenetes és a természetfölötti ábrázolásának a hagyománya.²⁵

Karátson komparatiztikájában tehát a saját irodalmi örökség bemutatása egyszermind annak bírálóival, korlátainak felmutatásával járt együtt. Könnyen lehet, hogy hasonló vállalkozások az emigráció adta külső rátekinvés révén könnyebben elvégezhetőek, mint a nemzeti filológiai tradíción belül állva. Ebben a tekintetben viszont az is megállapítható, hogy az a „kétirányú közvetítés”, melyet az 1956 utáni nyugati magyar emigráció önmaga számára előirányzott, éppen a közvetíteni kívánt elemeket nem hagyhatja módosíthatlanul, hanem jó esetben éppen a nemzeti irodalomtörténet-írás által fel nem ismert vonásait kell megmutatnia: a kulturális transzfer ugyanis olyan dinamikus cserefolyamat, amelyben a kicserélt dolgok éppen a transzfer okán nem maradhatnak önmaguk. Karátson érdeklődése a saját és az idegen dinamikus feszültségei iránt legáltalánosabb megfogalmazását 1982-ben megjelent harmadik könyvében, a Jean Bessière-vel közösen írt *Déracinement et littérature*-ben nyerte el.²⁶ Kafka, Beckett, Gombrowicz és Nabokov prózájának értelmezésével Karátson a száműzetés („gyökértelenség”) mint írásmód általános poétikáját kívánta megadni. Eszerint az a kulturális és nyelvi heterogenitás, amelyben ezek az írók éltek és alkottak, hozta létre műveik ön-referenciális jellegét, előszeretetüket a logikai következetlenségek és a történetmondás abszurd felforgatása iránt, valamint azt az elbeszélői sémát, melyben a sorsüldözött szereplők sikertelenül igyekeznek beilleszkedni saját történetükbe. Karátson számára ezek a vonások, a képtelenség vagy vonakodás, hogy elérkezzen valamiféle ábrázoláshoz vagy megjelenítéshez, adja a modern irodalom lényegét, amelynek antropológiai léptékű „gyökértelensége” a száműzetésben válik nyilvánvalóvá.

²⁵ KARÁTSON, ANDRÉ: *Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du 'Nyugat' en Hongrie*. Párizs, Presses Universitaires de France, 1971.

²⁶ KARÁTSON, ANDRÉ – BESSIÈRE, JEAN: *Déracinement et littérature*. Lille, Presses Universitaires de Lille, 1982.

A KULTURÁLIS HIBRIDITÁS ESETEI

Az eddig szóba került irodalmárok, akár kritikai éllel is, de még emigrációban is megőriztek valamennyit magyar kulturális orientációjukból. A következőkben olyan tudományos pályákról lesz szó, amelyeket inkább jellemez szándékos elfordulás valamely eredendően problematikus magyar örökségtől. Esetükben talán jogosult a *hibriditás* fogalmának a használata, hiszen műveik eredendően többelémű vagy kevert kulturális identitásokból nőttek ki.²⁷ Míg az eddigi esetekben a szülőföld és az új haza irodalmi egy összetett csereviszony többé-kevésbé elkülöníthető elemeinek számítottak, addig a most következőkben a játékba lépő identitások nyelvi, irodalmi és kulturális elemei kevésbé tisztán hierarchizáltak vagy esszenciálisak, s az ezekből fölépülő értekező művek eredendő, belső különbségek kifejeződésének felületeivé lettek. Az előző eseteket ezért lehetséges kulturális vagy szellemi *kétlakíságg*ként, az utóbbiakat pedig hibriditásként jellemezni.

Ebben a tekintetben Thienemann Tivadar (1890–1985) pályája azért különösen érdekes, mert a kulturális és nyelvi közöttiséghez nála még mély diszciplináris váltás is társult.²⁸ A XIX. század végén Magyarországra bevándorló német család sarjaként Thienemann nem követte a bevett asszimilációs stratégiákat. Eltérően például a magyar irodalomtörténet-írás „atyjaként” is aposztrofált Toldy Ferenc-től (Franz Schedel), akinek származása elfedését célzó gesztusai áthatották tudományos módszertanát is,²⁹ Thienemann valamiféle *hungarus*-tudattal jellemezhető, vagyis magyar identitása a modern nemzetfogalom XIX. századi megjelenése előtti idők szellemében az etnikai hovatarozástól független földrajzi-állami honosság meghatározásához kötődött. Thienemann tudatosan viszonyult a maga identitásának hibriditásához, és igyekezett kiegyensúlyozni annak különemű diszciplináris és etno-kulturális elemeit. Annak a visszatérő dilemmájának a fényében, hogy a német egyetemi világ kedvéért elhagyja-e a magyar tudományos életet (amelyben, legalábbis időskori visszaemlékezései szerint, rendre éreztették vele idegenségét), Thienemann a Magyarországra a középkor óta betelepülő németek örökösének tekintette magát. Tudományos műveiben gyakran méltatta ezen választott ősök hozzájárulását a magyar kultúrához, és saját teljesítményét a magyar szellemi életben előszeretettel hasonlította a magyar szókincset gazdagító német jövevényszavak szerepéhez. A kulturális fejlődést saját eredendő kettőssége alapján modellezve, Thienemann a nemzeti kultúrák történetét pár-

²⁷ Jó áttekintést nyújt a hibriditás fogalmáról a komparatistikában: KUORTTI, JOEL – NYMAN, JOPI (Szerk.): *Reconstructing Hybridity: Post-colonial Studies in Transition*. Rodopi, 2007.

²⁸ A terebélyesedő újabb Thienemann-szakirodalomból itt csak arra a műre utalhatok, amely elsősorban emigrációjáról és identitás-kérdéseiről adott mélyreható elemzést: DÁVIDHÁZI PÉTER: *Menj vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*. Pro Pannonia Könyvek, Pécs, 2009. (Thienemann-előadások)

²⁹ Erről lásd: DÁVIDHÁZI PÉTER: *Egy nemzeti tudomány születése*. Budapest, Akadémiai – Universitas, 2004.

huzamokban látta, s a magyar szellemi élet számára a német követését tekintette üdvösnek. A nyelvi és kulturális vegyesség mellett Thienemann diszciplináris spektruma is eredendően hibrid jelleget mutat. Az 1920–30-as években németül és magyarul is publikált szellemtörténeti, komparatistikai, irodalomelméleti és klasszika-filológiai műveket egyaránt.

A XX. századi magyar szellemi emigráció történetében az teszi Thienemann esetét sajátossá, hogy az országot 1948-ban, már nem fiatalon, elhagyva, képes volt diszciplína-váltásra. Az Egyesült Államokban pszicho-terapeutaként dolgozott, illetve pszichológiát tanított a bostoni Emerson College-ban, s az 1960-as évektől bontakoztak nyelvpszichológiai kutatásai. A nyelvtörténetet átható tudattalan elemekre, a szavak szubliminálisan megőrződött jelentésrétegeire vonatkozó nézeteit saját korai összehasonlító nyelvészeti kutatásaira is alapozhatta. Azzal ugyanakkor, hogy indoeurópai nyelveket választott kutatásai tárgyául, mintha saját nyelvi identitásai között is választott volna, visszatérően ősei nyelvéhez, jóllehet példái között találni magyar szavakat és etimologizálásokat is.³⁰ A nyelvek tudattalan jelentéstana iránti érdeklődés azonban jelezheti általában a nemzeti keretektől való teljes eloldódás igényét is: eszerint minden személyes nyelv szükségképp valamely közösségi, de nem szűken nemzeti tudattalan jelentéseinek hordozója. A tudatos szinttől való elválás igénye utalhat az identitások közötti választás pszichológiai szükségletének elhárítására is. Ha, ahogy azt 1967-es, *The Subconscious of Language* című munkája sugallja, az egyén nyelvi identitását a tudatos választástól függetlenül jóelőre meghatározza a nyelvtörténetben megőrzött jelentéstani rétegek diverzitása, akkor az ennek a nyelvnek a jegyében létrejövő önazonosság eredendően csak sokelemű lehet.

Thienemann német-magyar identitás-vegyülékével némileg rokonítható társadalmi, kulturális és diszciplináris hibriditás mutatható ki Susan Rubin Suleiman (1939) és John Neubauer (1933) esetében is. Eltérően azoktól a már tárgyalt 56-os emigránsoktól, akik számára a maguk magyar kulturális öröksége irodalomtörténeti hivatásukban valamely „használatba vehető másságot” is jelentett, az ő számukra ez elsősorban traumát képviselt, melyet legfeljebb tudatosan elnyomni vagy „organikusan” elfelejteni igyekeztek. Ahogy Suleiman visszaemlékezett: „Számomra, ahogy bizonyára minden európai zsidó számára, maga az a kifejezés, hogy 'nemzeti örökség', súlyos ellentmondásokkal terhelt. (...) Mintha a múltam sohasem létezett volna”.³¹ Mind Suleiman, mind Neubauer Budapesten született magyar zsidó családban, de míg előbbi ortodox vallási környezetben nőtt fel, addig utóbbi kikeresztelkedett nagypolgári miliőben. Ahogy Neubauer egy interjúbán felidézte, gyermekkorában, a faszori evangélikus gimnázium nő-

³⁰ A kései nyelvválasztásra nézve ugyanakkor fontos mozzanat, hogy emlékiratait magyarul írta: THIENEMANN TIVADAR: *Az utókor címére. Hátrahagyott életrajzi feljegyzések*. Pécs, Pro Pannonia, 2010.

³¹ SULEIMAN, SUSAN RUBIN: *Budapest Diary. In Search of the Motherbook*. University of Nebraska Press, 1996, 9.

vendékeként alig voltak ismeretei a szülővárosában élő vallásos zsidó közösségről.³² Suleiman 1949-ben szüleivel hagyta el az országot, Neubauer 1956-ban sorakatonai szolgálatából szökött el, s mindketten az Egyesült Államokba kerültek: Suleiman a Harvard professzora, Neubauer pedig a Princeton és a pittsburghi egyetem után az amszterdami komparatisztika tanszék vezetője lett. Mindketten távolságot tartottak a magyar emigráns közösségektől és szervezeteiktől, személyes alkalmakon túl nem használták a magyar nyelvet. Neubauer első magyarul írott cikke csak 2010-ben jelent meg.

Suleiman komparatista pályája francia prózatörténeti témákkal kezdődött, figyelve az 1990-es évektől fordult a holokauszt irodalma és az emlékezet-kutatás felé.³³ A vészkorszakot túlélte hétköznapi emberek memoárjainak vizsgálata fokozatosan vezette el saját történetéhez: ennek eredménye lett önéletrajzi könyve, a szülővárosába való visszatérését dokumentáló *Budapest Diary. In Search of the Motherbook*. Az 1996-ban megjelent mű egyszerre mutatja az úti beszámoló, a valomásszerű önelemzés, az emlékirat és a napló műfajjegyeit. Részint Suleiman ugyanekkor folytatott tudományos kutatásának mellékterméke, részint pedig annak a személyes emlékezet-munkának a folyománya, amelyhez a tudományos kutatás csak az alkalmat szolgáltatta. A *Budapest Diary* szerzője mintegy beleírta magát saját tudományos tárgyába (amatőr holokauszt-emlékiratok) és nyitott meta-perspektívát is azokra.³⁴ A könyvben megszólaló hang helyenként ahhoz a hanghoz áll közel, amelyen azok a túlélők beszélnek, akik szövegeit Suleiman másutt maga is elemezte, helyenként pedig ezen elemző művek értekező hangvételéhez: az ön-elidegenítés és az ön-felfedezés kölcsönösségében a tudósi és a magánszemélyiség rendre áttűnik egymásba.

Az 1993-ban Budapesten töltött kutatóút során Suleiman olyan helyszínen dolgozott mások emlékein, amely helyszín egyszerismind saját földidzésre váró emlékeinek helyszíne is volt. A *Budapest Diary*ban ezért annyira fontos az emlékezet térbelisége: a városban sétálva egymásra vetül a turista ártatlan tekintete és a történelmi nézőpont, s a jelenbeli helyszínek áttűnnek régiek emlékébe. A „nyomok kutatása” ugyanakkor textuális jellegű is: „hivatalos okmányok, halotti bizonyítványok vadászata. A dokumentumok emlékezetformák, múltbeli létezők

³² Taxival az emigrációba. Interjú Neubauer Jánossal. = *Hungaricum*, 2008. 2., 163–67.

³³ SULEIMAN, SUSAN RUBIN legfontosabb könyvei: *Authoritarian Fictions: The Ideological Novel as a Literary Genre* (1983), *Subversive Intent: Gender, Politics, and the Avant-Garde* (1990), *Risking Who One Is: Encounters with Contemporary Art and Literature* (1994), *Crises of Memory and the Second World War* (2006).

³⁴ A *Budapest Diary* megjelenésének évében Suleiman szerkesztette a *Poetics Today* emigrációval foglalkozó duplaszámát (*Creativity and Exile: European/American Perspectives*), amely később könyvként is megjelent: SULEIMAN, SUSAN RUBIN (Szerk.): *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*. Duke University Press, 1998. Itt közölt tanulmánya (Monuments in a Foreign Tongue: On Reading Holocaust Memoirs by Emigrants) jelöletlenül át is emel néhány bekezdést a *Budapest Diary*ből.

jelei; hiányuk a törlés igyekezetét, a gyökértelenítést jelezhetik.”³⁵ A saját identitás jelenbeli megtalálásához és a múlt kibetűzéséhez egyaránt szükséges dokumentumok az eredet szövegnymoi, s ezek értelmezéséhez éppolyan filológiai munkára van szükség, mint amelyet egy irodalomtudós egyébként is végez. Az egyik ilyen dokumentum elnevezése adja a könyv alcímét, angol fordításban hibridizálva egy magyar adminisztratív kifejezést: a magyarul szárazon hangzó *anyakönyvi kivonat* angolul (excerpt from the motherbook) poétikus távlatokat nyit. A születés jelölőjeként olyan forrássá lesz, amelyből kiolvashatóak az eredet nyomai, s melybe (a *Budapest Diary* formájában) bele is írható a saját élet.

John Neubauer pályáját a személyes emlékezet és a tudományos kutatás ennél kevésbé látványos önreferenciái jellemzik. Szembeszökő ugyanakkor az eredendő dualitás, amely tevékenysége szinte minden formáját áthatotta valamiként. Neubauer a vészkorszakot Budapesten élte túl, az 1950-es években családjával együtt egy borsodi faluba internáltak, csak hosszas huzavona után érettségizhetett, egyetemre nem járhatott. Emigrálása után az Egyesült Államokban előbb fizikából diplomázott, majd német irodalomból szerzett doktori fokozatot. Ez a többirányú tájékozódás tette lehetővé, hogy első könyvében, a Novalisról szóló, beszédes című (*Bifocal Vision*) munkában természettudományi, irodalmi és filozófiai vonatkozásokat hasonló elmélyültséggel tárgyaljon.³⁶ A német költő tudomány és mágia, orvoslás és költészet iránti szenvedélyét megragadva Neubauer mintegy önmagának tartott tükröt, saját, irodalom és fizika iránti „kétfókuszú nézetét” tükrözthette. A kétfókuszúság alapvető módszertani jellegzetességnek is tekinthető: két gyújtópont ellipszist rajzol ki, amely alakzat minden komparatív vizsgálat ideálformája.³⁷ A természet- és humántudományi kétfókuszúság határozta meg későbbi munkáit is, mint az 1978-ban megjelent *Symbolismus und symbolistische Logik: die Idee der 'Ars combinatoria' in der Entwicklung der modernen Dichtung*-ot, s fontos művészettörténeti dualitást jár körül 1986-ban megjelent alapműve is a zene és az irodalom, a hangjegy és a szöveg XVIII. századi szétválásáról.³⁸

Tovább tágítva az ellipszist, ritkán megkísértett többfókuszúság jellemzi nemrég befejezett hatalmas vállalkozását, a négykötetes kelet-közép európai irodalomtörténetet, amelyet Neubauer egy másik térségbeli emigránssal, a romániai

³⁵ „hunt for copies of official documents, death certificates. Documents are a sign of past existence, a form of memory; their absence may signal an attempt to eradicate, to pull up by the roots.” SULEIMAN, 14.

³⁶ NEUBAUER, JOHN: *Bifocal Vision. Novalis's philosophy of nature and disease*. Univ. of North Carolina Press, 1971.

³⁷ Arról, hogy az összehasonlító szemlélet mindig eredendően ellipszis-formájú, vagyis nem középpont és perem viszonyában, hanem két fókuszpont által rajzolódik elő: DAMROSCH, DAVID: *Literary Study in an Elliptical Age*. In: *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, 128.

³⁸ NEUBAUER, JOHN: *The Emancipation of Music from Language; Departure from Mimesis in Eighteenth-Century Aesthetics*. New Haven, Yale University Press, 1986.

születésű Marcel Cornis-Pope-pal közösen szerkesztett.³⁹ A *History of Literary Cultures of East-Central Europe* 2004 és 2010 között megjelent kötetei műfajok, dátumok, helyszínek, intézmények, jellemző irodalmi alakok tárgyalása köré szerveződik, és alapintenciója az volt, hogy a feldolgozás során leválassza a német és orosz birodalmi alávetettség kulturális hatását, s a régió saját belső összefüggéseire fókuszáljon. Ez a megközelítés inkább tekinthető „nemzetek felettinek” (transnational) mint szorosan véve „komparatívznak”, mivel a térség közös történeti mechanizmusainak és párhuzamos kulturális folyamatainak a feltárására törekszik. Az *area studies* módszertanára is támaszkodó vállalkozás azért rendkívül megvilágító, mert megmutatja azokat az összefüggő mintázatokat, amelyeket a régió egyes nemzeti művelődései szisztematikusan kitöröltek a maguk kulturális emlékezetéből. A nemzeti művelődés megalkotásának a folyamatai a térségben hasonlóan zajlottak, ám ez a közösség a nemzeti irodalomtörténetekben jobbra láthatatlan maradt. Ennek feltárása kettős politikai üzenetet hordoz. Egyfelől megmutatja, hogy az irodalomtörténet-írás jó bevezetést nyújthat Kelet-Közép Európa pszichopatológiájába, másfelől pedig azt sugallja, hogy a komparatiztika hozzájárulhat a térség kulturális és politikai *újrakitalálásához*: „nem csupán az irodalom, de a politikai kultúrának is javára szolgálhat, ha újragondoljuk a nemzetek fölötti kölcsönhatásokat. (...) Ahogy a nemzeti irodalomtörténet-írás részt vett a nemzetek kitalálásában, úgy Kelet-Közép Európa történetének megírása hozzájárulhat a régió nemzetek feletti képének megalkotásához”.⁴⁰

Túl a maga tudományos jelentőségén, a *History of Literary Cultures of East-Central Europe* a saját kulturális hagyományával (vagy annak kérdésességével) is szembe-síthette szerkesztőjét. A Neubauer által írott fejezetek érzékenyen mutatják meg, hogy a nemzeti kultúrák miként erőszakolták ki a maguk homogeneitását. Az ebben rejlő politikai bírálatot személyes, emigrációjához vezető tapasztalatai is ösztönözhatték. Másrészt, mint egy interjúban felidézte, a kutatás előtt a magyar irodalomról való ismeretei a középiskolás diák szintjén álltak.⁴¹ A *History* számára készített fejezetek és az ezt követően írott magyar tárgyú tanulmányok mintha azt a folyamatot mutatnák, amelynek során Neubauer (újra)tanult valamely egzotikus, mégis ismerős világot. A magyar nemzeti irodalomtörténet-írás beidegződéseitől szabadon fogalmazva, vagy éppen olyan témákat választva, mellyel magyar irodalmárok addig ritkán foglalkoztak (ilyen volt cikke Wass Albertről,

³⁹ CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (Szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctions and disjunctions in the 19th and 20th centuries*. 1–4. vols. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 2004–2010.

⁴⁰ CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN: General introduction. In: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, Vol. 1., 1, 14.

⁴¹ „Taxival az emigrációba,” 167. A kulturális örökség ifjúkori elsajátításának a kérdése (illetve az irodalomoktatásban súlykolt szövegek megőrződése a tudattalan emlékezetben) Suleiman számára is lényeges mozzanat: a *Budapest Diary* több helyen is szóba hozza, milyen könnyen volt képes felidézni *A Pál utcai fiúk* egyes részleteit vagy Petőfi Sándor bizonyos költeményeit.

illetve tanulmánya Petőfi 1848-as, „világszabadságot” hirdető költészetének paradox nacionalizmusáról), okfejtései mindig ismeretlen fénytörésben láttatnak ismertnek hitt összefüggéseket.⁴² (Ebből következik is valamilyen kényelmetlenség írásai olvasásakor; vélhetően ezért sem keltettek visszhangot a magyarországi tudományosságban.)

Neubauer új keletű érdeklődésében a kelet-közép európai irodalmi emigráció iránt szintén van személyesség. Az általa szerkesztett, *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe* című, 2009-ben megjelent tanulmánykötet, a XX. század emigráns hullámaival foglalkozik, feltérképezve szervezeteiket és kiadóikat, sajtós műfajaikat, végigkövetve egyes fontosabb egyéni életutakat, áttekintve a jelenség 1989-et követő utóéletét.⁴³ Ehhez a témához fordulva Neubauer egy korábbi kiváló tanulmányához nyúlt vissza, amelyben azzal a szereppel foglalkozott, amelyet a száműzetés fogalma és valósága játszott Lukács és Bahtyin regényelméletében.⁴⁴ Nem azt kívánta bizonyítani, hogy okfejtéseik közvetlenül „a száműzetés tapasztalatából fakadtak volna” (532), hanem arra hívta föl a figyelmet, hogy Lukács és Bahtyin migrációs útvonalai (Budapesttől Berlinig és Heidelbergig, Bécsen át Moszkváig, illetve Moszkvából Kazahsztánba és vissza) olyan hátteret adnak, amely előtt Lukács „örökös *Heimweh*-re” és Bahtyin „örökös száműzetésre” vonatkozó fogalmi sajátos értelmet kapnak. A „hontalanság bevésséje” (inscription of homelessness), ami Neubauer szerint Lukács kulturális, társadalmi és módszertani tájékozódását formálta, valamely „óvó közösség” (sheltering community) iránti vágyból fakadt, amelyet végül a marxizmusban remélt megtalálni. (531) Lukács „transzcendentális otthontalanságával” (transzendente Obdachlosigkeit) szemben, Neubauer inkább Bahtyin „nyelvi hontalanságával” (linguistic homelessness) látszik rokonszenvezni, amely Lukács elméletét „karnevalizálva” a „szellemi szabadság feltételeit” ígéri megadni. Mindazonáltal Neubauer ezt éppannyira romantikus illúzióknak tekinti, mint Lukács *Heimweh*-jét, mivel, ahogy tanulmánya zárásában nyomatékosítja, ez a „liberális utópia” „mindig újra és újra zátonyra fut azoknak köszönhetően, akik nem képesek *Heimat* nélkül élni”.⁴⁵ Aligha lehet eltéveszteni a személyes élt a tanulmány e zárómondatában. Azt kívánhatta sugallni, hogy az otthon képzetének, mivel az több földrajzi helyhez és több nyelvhez is kötődhet, mentesnek kellene lennie attól az ideológiai tehertől, amelyet a *Heimat* kifejezés ráhelyez.

⁴² NEUBAUER, JOHN: Petofi: Self-Fashioning, Consecration, Dismantling. = *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, Vol. 4., 40–55.; NEUBAUER, JOHN: Albert Wass: Rebirth and Apotheosis of a Transylvanian-Hungarian Writer. In: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe...*, 2009, 538–575.

⁴³ NEUBAUER, JOHN – BORBÁLA ZSUZSANNA TÖRÖK (Szerk.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2009.

⁴⁴ NEUBAUER, JOHN: Bakhtin versus Lukács: Inscriptions of Homelessness in Theories of the Novel. = *Poetics Today*, Vol. 17, No. 4, (Winter, 1996), 531–546.

⁴⁵ „[this] liberal utopia [is] time and again subverted by those who cannot live without a *Heimat*”. (545)

A két kelet-közép európai tárgyú könyv, a *History* és az *Exile* összefonódik, amennyiben mindkettőben tükröződik valamennyi Neubauer azon törekvéseiből, hogy a nemzetet túli identitásmintákat találjon. Amikor egyik tanulmányában az '56-os emigráció egyik legfontosabb orgánusát, az *Irodalmi Újságot* elmarasztalja abban, hogy nem kereste az együttműködés lehetőségét más kelet-európai emigráns fórumokkal,⁴⁶ akkor azokat a szempontokat kéri számon, melyeket a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet szerkesztésekor is érvényesített: mindkét esetben azt helyteleníti, hogy a kelet-közép európai népek egymással versengve vagy egymás kárára törekcszenek a Nyugat figyelmére. Ezzel ugyanakkor, ha akaratlanul is, de felújítja a „kétirányú közvetítés” fentebb tárgyalt programját, méghozzá úgy, hogy azt a nemzeti aspirációkon túl regionálissá szélesíti. Vagyis ironikus módon azon emigráns szellemi körök ideológiáját értelmezi újra, amelyekről évtizedeken át tudatosan távol tartotta magát.

Jóllehet Neubauer hangsúlyozta, hogy pályájának legutóbbi szakaszában nem szándékosan kereste azokat a témákat, amelyek kötődnek szülőföldjéhez,⁴⁷ de valamelyest talán nála is szó lehet arról a Suleiman-nál megfigyelt intellektuális és érzelmi folyamatról, amelyben a tudományos munka személyes eredetkérdések feltételéhez vezethet. Persze egyikőjük sem törekedhetett arra, hogy *rekonstruáljon* valami elveszettet. Amit rekonstruálhattak, az maga a veszteség.

A KOMPARATISZTIKA MINT OTTHON

Napjaink nemzetközi tudományos élete egyre inkább afféle „szellemi nomadizmus” változik.⁴⁸ Ennek az állapotnak a korai képviselőiként a XX. század emigráns irodalomtudósai legalább annyira tanulságos szerepet játszottak, mint az emigráns írók. Olyan identitásformákkal szembesülvén, amelyek kevésbé kötődtek földrajzi helyhez, etnikai vagy nyelvi önazonossághoz, a műveikben megmutatott nyelvi, kulturális, ideológiai különbözőségek személyes sorsukkal is összefüggésben álltak. Hazájuktól távol élvén különös élességgel figyelhettek föl a kulturális transzferek fontosságára az irodalomtörténetben: akár úgy, mint Gömöri és Czigány, hogy ezen transzferek forrásait tárták föl; akár, mint Karátson, azt hangsúlyozva, hogy maga a transzfer mennyiben módosítja magának az áthelyeződő entitásoknak a mibenlétét; akár, mint Neubauer, azt mutatva meg, hogy maguk a transzferek résztvevői vagy lebonyolítói miként nem veszik tudomásul e transzferek létét.

⁴⁶ NEUBAUER: *Irodalmi Újság in Exile: 1957–1989*. In: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*, 204–229.

⁴⁷ „Taxival az emigrációba,” 167.

⁴⁸ A kifejezést Török Zsuzsanna Borbála következő tanulmányából kölcsönöztem: *Instead of Conclusion: East Central Literary Exile and its Representation*. In: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*, 583.

Élhető identitás kimunkálása fáradtságos szellemi és érzelmi munka. Karátson vagy Kibédi Varga „kétlakisága” különböző kulturális elköteleződések közti finom egyensúlyozás révén állhatott elő. Azoknak, akiket hibriditással jellemeztem, olyan eredendő töréseket kellett áthidalniuk, vélt vagy tényleges kizárást valamely (szakmai vagy nemzeti) közösségből, amelyre a trauma-feldolgozás érzelmi és szellemi munkájával válaszolhattak, vagy éppen diszciplína-váltással, mint Thienemann. Az ezekre a kihívásokra született ideológiai válaszaik sokfélék lehettek, a kozmopolitanizmustól az antiglobalizmuson vagy a lokális védelmén át⁴⁹ az identitás térségi kiterjesztéséig, aszerint hogy milyen kulturális, nyelvi vagy diszciplináris hasadásokat kellett átboltozniuk. Ám abban talán mindannyian osztoznak, hogy valamiként a komparatistikában találtak szellemi otthonra. Ahogy Karátson önéletrajzában megvallotta, az összehasonlító irodalomtudomány, mint az ambivalencia közege és az önelemzés eszköze, számára mindig is a szellemi és érzelmi kétlakóság legtekélyesebb formájának bizonyult.⁵⁰

⁴⁹ Kötetben is közzétett naplójegyzeteiben Kibédi Varga elvetette a hibrid személyiség lehetőségét, és amellet érvelt, hogy különálló identitással rendelkezik, amikor magyarul, s megint másokkal, amikor hollandul, franciául vagy németül beszél. A kérdésről bővebben: HITES, SÁNDOR: Variations on Mother Tongue. Language and identity in 20th century Hungarian literary exile. = *Hungarian Historical Review*, 2012/3–4, 454–474.

⁵⁰ KARÁTSON ENDRE: *Otthonok I–II*. Jelenkor, Pécs, 2007. II, 200–207, 230–231.

THOMKA BEÁTA

*Germanofónia és a posztmigráns irodalom*¹

1. A modern kori nemzeti irodalmak némelyike gazdag belső átítatódásról tanúskodik. A frankofón irodalmak annak a franciául megszólaló sokféleségnek a termékei, amit az Európában, Kanadában, Észak-Afrikában működő alkotók létrehoznak. A gyarmatok kultúrája beírta magát az angol és a holland irodalom történetébe is, míg a XX. századi német irodalmat a bevándorlók gazdagítják idegen tradíttummal, új szellemiséggel, témákkal, történelmi tapasztalattal és művészi fogékonysággal. A nyelvek és tradíciók kulturális átszövődései a kortárs regényfikcióban a kritikai szempontokat és az olvasási stratégiát is próbára teszik. A mostani vizsgálódáshoz két lista kínál fel kiindulópontot:

A tágas és látszólag üres Kanada idővel leválik Angliáról és az Egyesült Államokról. Írói, akik rendszerint máshonnan származnak, saját hiteles azonosságtudatuk megalkotásán fáradoznak. Torontói találkozás Michael Ondaatje, M. G. Vassangi, Rohinton Mistry, Vladimir Tasic, Alberto Manguel, David Albahari, Douglas Coupland részvételével, akik Srí Lankából, Indiából, Argentínából, Szerbiából, az Egyesült Államokból érkeztek. Valamennyien kanadaiak. Többségük angolul ír. A kanadai irodalom ékességei, kiknek műveit világszerte fordítják. (Martine Laval: *Le monde est leur pays*²)

*A hetvenes évek elsődlegesen nyugat-németországi irodalmi trendjében, a Väterliteraturban az írók nemzedéke apáik 2. világháborús örökségének megismerésére törekszik és arra, hogy utat találjon a saját válaszok megformálásához. Jelentős számú jelenkori német nyelvű szöveg háttérben a balkáni háborúk elleni fellépés áll és a nyílt szembenézés a bűnös apai alakkal a háború utáni kontextusban. Hatásos apafigurákkal találkozunk például Melinda Nadj Abonji *Schaufenster im Frühling* (2004), Terézia Mora *Alle Tage* (2004), Julya Rabinowich *Tagfinsternis* (2007), Nicol Ljubic *Meeresstille* (2010), Marica Bodrožić *Das Gedächtnis der Libellen* (2010) című műveiben. (Maria Mayr: *The Impossible Return: A New Germanophone 'Väterliteratur'*)³*

¹ Orcid ID 0000-0001-6906-8378. A kortárs európai regénnyel foglalkozó munka fejezete.

² Télérama n° 2957 http://www.telerama.fr/livre/15921-le_monde_est_leur_pays.php. (Le 16/09/2006 – Mis à jour le 10.10.2013. à 13h 10)

³ <http://mun.academia.edu/MariaMayr> (Letöltés dátuma: 2013. 11. 13.)

Kanada a betelepülők országa, az azonban feltűnő, hogy a német tárgyú felsorolásban szinte elő sem fordul német vezetőknév. Mindkét „névsor” jeles szerzőkből áll, a művek többsége azonban nem az öröklött nyelvet, hanem annak a kultúrának a nyelvét „beszéli”, amely befogadta alkotóikat. Helyzetük Salmon Rushdie-éhoz hasonló, kinek visszatérő témája a migránsok, helyváltoztatók elsődleges és másodlagos tradíciója, a befogadó társadalmakon belüli közösségek kettős helyzete, minthogy tagjai *kinnlevők* és *bennlevők* egyidőben (*Imaginary Homelands*, 1991).

A trinidadai születésű, hindu származású, angol Nobel-díjas író, V. S. Naipaul sorstörténete és opusa is elválaszthatatlan a gyarmati kortól s lezárulásától. A kontinensek, kultúrák, hagyományok között közlekedő idős írók kritikai álláspontja, történelmi tapasztalata, a nyelvi és a kulturális azonosságról vallott nézeteik értékes forrásokat jelentenek értelmezésre váró jelenkori kérdéseink megválaszolásához.

Közösségünk ázsiai bevándorlókból állt, az Újvilágban, egy kis szigeten. Számomra India nagyon távolinak tűnt, mitikusnak, noha nagy családunk legrégebben bevándorolt tagja is alig negyven vagy ötven éve került csak ide Indiából. Még mindig a Gangesz síkságáról való emberek ösztönvilága élt bennünk, noha a gyarmati élet igyekezett belőlünk kiirtani. (...) A régi India (a nagyon régi, vagyis a XIX. századi falvak Indiája, mely a korábbi századok Indiáját idézte) összetört darabjai még velem voltak, nemcsak szűkebb és tágabb családunk életébe zárva, hanem időnkénti közösségi élményeinkben is. (...) A mi kicsiny vidéki Indiánkat, vagyis az emlékekben élő, széthullófélben levő Indiánkat magunk mögött hagytuk. Soha nem tértem vissza; megszakadt kapcsolatom a nyelvvel...⁴

2. Ha a figyelmet az európai kontextusra, ezen belül pedig a német irodalomra összpontosítjuk, a „sok kultúra, egy nyelv” (*Viele Kulturen, eine Sprache*), illetve az „áttekinthetetlen kultúraközi sokféleség” (*Eine unübersichtbare interkulturelle Vielfalt*) jelenségegyüttesével találkozunk. Az örökölt azonosságformák, a *nyelvi, nemzeti, vallási* identitást meghatározó szellemi hagyaték nem biztosít kielégítő magyarázatot annak a sajátos helyzetnek a megértéséhez, amikor e tényezőkből a *kulturális azonosság* új viszonyrendszert alkot. Márpedig a regényekben formát nyerő *virtuális identitásformák* új hovatartozástudatot artikulálnak.

A Németországban élő és publikáló magyar, szerb, horvát, török vagy más etnikumhoz tartozó író nem mond le anyanyelvéről, nem is felejt el, ha egyáltalán megtanították rá, ám irodalmi munkásságát nem anyanyelvén, hanem a választott nyelven folytatja. A hivatkozott szerzők mindegyike saját anyanyelvi műveltséget, tudást, történelmi, életrajzi és személyes tapasztalatot hozott magával,

⁴ V. S. NAIPAUL: *Olvadás és írás*. <http://www.inaplo.hu/nv/200112/16.html> (Letöltés dátuma: 2012. 02. 10.)

irodalmi nyelvi hovatarozását illetően mégis kulturális identitása döntött. A kreatív szellemi attitűd nem kizárólag nyelvi kérdés, hanem a szerzett tudástól elválaszthatatlan alkotó hajlammal, célkitűzéssel és tevékenységgel áll összefüggésben. Egyes alkotók kétnyelvűek maradnak (Zafer Šenocak), mások a tudományos munkásságot a befogadó közeg nyelvén, míg szépirodalmi működésüket anyanyelvükön folytatják. Vladimir Tasić például angol, illetve szerb nyelven Kanadában, Igor Štiks pedig angol, francia, illetve horvát nyelven Angliában. Az 1965 óta Németországban élő Franco Biondi olaszról, mások törökről németre váltottak.

A tavalyi Der Deutsche Buchpreis-díjas Terézia Mora és az egyik idei jelölt, Saša Stanišić német regényeikkel szereztek elismerést. Mora származása szerint kétnyelvű, Stanišić azonban nem: szülővárosát, a boszniai Višegradot gyermekként hagyta el, az új környezetbe menekültként érkezett, és művelődése, szocializációja német prózáiróvá tette. Mindkét esetben megszakad a folyamatosság a művek és a születés régiójának nyelve között, a művekben artikulált virtuális identitás azonban szorosra fonja a szálakat az eredeti és az új kultúra között. A létélmény és látásmód, historikus és kulturális hagyatékuk, biografikus tapasztalataik és tevékenységük alkotói többlete az utóbbit gazdagítja, idegen nyelvű fordításaik által pedig lényegében világirodalmi közvetítéssel a magyar és a boszniai szerb kultúrát is.

3. *Beköltözés a nyelvbe, megérkezés az irodalomba*, ezzel a címmel járta körül a problémát egy 2008-as darmstadti akadémiai tanácskozás a bevándorló/befogadó ország perspektívájából. A német irodalom belső rendszerének és mai összképének mindenképpen meghatározó eleme, sőt feltétele a befogadók és a befogadottak közötti elfogadó, afirmatív, kreatív szellemi viszony és együttműködés. A kulturális jelen történeti előzményei és társadalmi körülményei ezért nem véletlenül visszatérő témái a kutatásoknak, konferenciáknak. Kéziratom előkészítésével egyidőben folyik Berlinben a *Sprache. Mobilität. Deutschland. Die Arbeitswelt im Wandel* elnevezésű rendezvény a Goethe Intézet szervezésében. Az alábbi összefoglaló címek pedig a történelmi és az irodalmi fél múlt együttes tárgyalásáról tanúskodnak: *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte; Migrationsliteratur. Eine neue deutsche Literatur; „Goodbye, Germany?“ Migration, Culture, and the Nation-Stat.*⁵ Bármely perspektívából szemlélődnék is, konszenzusra jutnánk a kérdésben, hogy a fél évszázados intenzív népességmozgás következményeként a mai német kultúra *kevert civilizációjú társadalommá* (Kapuśiński),⁶ több kulturális hagyományból táplálkozó tranzitirodalommá és a korábbi koroknál nemzetközibbé vált.

A figyelmet érdemlő irodalmi opusok olyan polifonikus közegben keletkez-

⁵ *Transit*, Univ. of California Press, Berkeley, <http://transit.berkeley.edu/archives/volume-9-1/> (Letöltés dátuma: 2014. 01. 03.)

⁶ KAPUŚIŃSKI, RYSZARD: A migráció mint életstratégia. = *Magyar Lettre International* 1999. nyár 33. sz.

nek, melynek kutatásához a germanisztikánál alkalmasabbnak tűnik az átfogóbb *germanofónia* kategóriája. E terminológiai kérdésnél is lényegesebb az, hogy a történetileg kialakult *nemzeti* kategória és értékrend jelentősége módosul: a nemzeti kultúrákban, így a németben is erősödő *posztacionális* jegyek transzformációk következményei. Tekintettel arra, hogy arculata alakításának a németen kívül más anyanyelvűek is tevékeny részesei, mindkét oldalon megfogalmazódik a nemzeti hovatartozás jelentőségének másodlagossága. Susanne Gaensheimer, a frankfurti Modern Művészeti Múzeum igazgatója szerint „*Nincs már nemzeti kultúra*”:

Németország az utóbbi tíz-húsz évben a nemzetköziség felé fejlődött, mégpedig sokkal erőteljesebben, mint a legtöbb ország Európában. Ez az az ország, ahol a legtöbb nemzetközi művész él és dolgozik. Dayanita Singh minden könyvét egy német kiadó adja ki, Santu Mofofeng minden munkáját egy berlini műhelyben nyomtatja ki, és Ai Wei Wei úgy véli, hogy művészi karrierjében Németország játszotta a legfontosabb szerepet.

A kérdésre, hogy mi lehet mindennek az oka, így válaszolt:

Az okokat a német kulturális politika ama törekvésében kell keresnünk, hogy nyitottá tegye az országot a kultúra, mégpedig elsősorban a képzőművészet területén. Számos projekt munkálkodik ezen, például a DAAD-ösztöndíj Berlinben, melynek során művészek jönnek hozzánk, és aztán itt is maradnak, gyerekeik itt járnak iskolába, és így tovább. Másrészt a német kulturális politika úgy is pozicionálni igyekszik magát, hogy nálunk menedékre találnak a politikai üldöztetést szenvedő művészek, mint például Ai Wei Wei. (...) Tehát Németország egyértelműen arra törekszik, hogy a kulturális politika területén nemzetközivé legyen. Ez bizonyára azzal is magyarázható, hogy Németországban a náci idők után szükségét látták a radikális szakításnak, az újrakezdsnek, és hogy ezt mindenki számára világossá tegyék. És ez a kultúra területén elég jól sikerül.

4. *Migráns, posztmigráns irodalom.* A szemléletváltás kiváltó okai tehát csak részben kereshetők a világméretű globalizációban, és nem korlátozhatók a szellemiek terepére, noha éppen a kultúrában, a képzetek világában, a művészetben, a gondolkodásban nyernek explicit formát. A német társadalomban mindez elválaszthatatlan a történelmi múlttól, valamint attól, hogy Nyugat-Németország, majd az újraegyesült Németország⁷ is befogadó országgá vált. A társadalmi és kulturális átalakulás a hivatalos német fogalomhasználatban is megmutatkozik,

⁷ Tanulással jár a majdnem két évtizeddel ezelőtt megjelent *Helikon*-szám (Újraegyesült Németország – egységes irodalom?, 1996. 3. sz.) szempontjainak egybevetése azokkal a hangsúlyokkal, amik az időszzerű germanofon kutatásokat jellemzik.

ami az újraegyesítés előtti és utáni államnak a bevándorlók iránti viszonyulását tükrözi.

A gazdasági és a különféle háborús vagy politikai migrációs hullámok idővel kulturális tényezővé válnak. A korai hatvanas évektől átmeneti munkavállalásra invitált jugoszláv és török vendégmunkások helyzete társadalmi és polgárjogi státusuk változásaival együtt módosult az évtizedek során, az átmenetiségből tartós állapot lett, az ideiglenes tartózkodásból letelepedés.⁸ A nyolcvanas évek migráns műveit az *érintettség* jellemezte, melyekben nem elsődlegesen az esztétikai célkitűzés, hanem a megélt tapasztalat, a biografikum, az idegenségérzet és a kitaszítottság artikulálódott, ami szorosra fűzte kapcsolatukat a marginalizáltak, peremre szorult társadalmi csoportok (nők, rabok, homoszexuálisok) irodalmával. Franco Biondi és Rafik Schami Betroffenheit-fogalma a dokumentum- vagy tényirodalom közelében jelölte ki az akkori vendégmunkás-literatúra helyét.

A generációváltás nyomán a migráns irodalom helyett ma már annak a *poszt-migráns* nemzedéknek a tevékenysége került előtérbe, amelyik beleszületett a német kultúrába, vagy ebben művelődött, illetve ezt jelölte ki saját szellemi, művészi közegéül. A trákiai származású Ilja Trojanow, „a többnyelvűség egyik ügynöke”, kitörésként és megmenekülésként értékeli a lehetőséget, hogy a homogén, egykultúrájú, egynyelvű közegből olyan plurális világba érkezhessen, amelyből az előbbit elviselhetetlenül torznak látja.⁹

5. *Kutatási beállítottságok.* A kilencvenes években az Exil-kutatásokat a XX. századi német és kelet-európai kivándorlási hullámok és a kitelepítések foglalkoztatták (a két világháború közötti, valamint a háborús időszak alatti német értelmiségi kivándorlás Amerikába; a Kelet-Németországból Nyugat-Németországba irányuló emigráció; a 2. világháború utáni kelet-európai kivándorlók irodalomtörténete). A német irodalom önképének és történetének alakulásában a figyelem fokozatosan áttevődött a német újraegyesítés, valamint annak megvitatására, hogy egységes-e az újraegyesült ország német irodalma. Értékes komparatív munkák születtek az ún. *Interferenzräume*, a határ menti érintkezési zónák kulturalközi kapcsolatairól is. Az ezredfordulás történelmi és irodalmi összegezések más orientációt követnek.

Az 1999-ben kiadott áttekintés már nem a kifelé, hanem a befelé irányuló migrációval együtt tárgyalja a BRD fél évszázadát. A történeti távlatba állított

⁸ A kelet-európai változások, gazdasági krízisek, az ex-jugoszláviai polgárháború, valamint az ázsiai háborús körülmények újabb menekültáradatai folyamatosan szaporítják az immigránsok és a németországi diaszpórák lélekszámát. Az összlakosság 20%-t ma a nem német származásúak alkotják. Az Eurostat 2011-es felmérése szerint 13 millió európai polgár hagyta el szülőföldjét, a tendencia pedig fokozódó ütemet mutat.

⁹ TROJANOW, ILJA: *Migration als Heimat. Von den literarischen Früchten der Entwurzelung und den Agenten der Mehrsprachigkeit.* <http://www.nzz.ch/aktuell/feuilleton/uebersicht/migration-als-heimat-1.4081973>. (Letöltés dátuma: 2014. 08. 15.)

kérdés nem ellensúlyozza a tényt, hogy eredetileg átmenetinek gondolták a vendégmunkások jelenlétét az országban. A Gastarbeiterek elnevezései cserélődtek (idegenek, külföldiek, vendégmunkások, bevándorlók, migránsok), évtizedek múltán pedig a bevándorlók második, harmadik nemzedékének állampolgári státusa is megváltozott.¹⁰ Minthogy az új nemzedékek német kultúrájává, vagy előbb-utóbb német anyanyelvűvé válnak, részben asszimilálódnak, fokozatosan csökken a származás és etnikum hangsúlyozásának fontossága. A biculturalitás is fogalomhasználati korrekciókat igényelt, így gazdagodott a kis-ázsiai és a balkáni bevándorlók irodalmának „szótára” (vendégmunkás-, majd migráns irodalom, *Brückenliteratur*, híd-irodalom). Fél évszázad elteltével azonban meghaladottá váltak az alkotók származás szerinti differenciálásából kiinduló korábbi megjelölések. Az elismert, nemzetközi sikereket elérő alkotók közül sokan terhesnek érzik a társadalmi és szakmai nyilvánosságuknak a megkülönböztetésre irányuló igyekezetét, és joggal utasítják azt vissza.

A XXI. évszázad elejére Nyugat-Európa kulturális nomádok gyűjtőhelyévé, a német nyelvű irodalom pedig a gyarmati múltú országokhoz hasonlóan hibriddé vált. Míg a komparatiztika korábban a nemzeti irodalmak kapcsolat- és hatástörténetére, az interferenciákra, a regionális és térségi összefonódásokra összpontosított, az interkulturális germanofóniát alapvetően a diszciplínaköziség és a társadalomelméleti szempontok jellemzik. Művelői között rendszerint két vagy több nemzeti filológiában jártas komparatisták és kultúrakutatók vannak, mint például az italianista, germanista Immacolata Amodéo.¹¹ Egyik migrációs tanulmányában rövid összefoglalót készít a jól ismert és kissé elhasznált kultúra- és irodalomelméleti fogalomkészletből, majd mint a jelenségnek megfelelő kategóriánál, a Deleuze-Guattari-féle rizómánál köt ki. A migráns kulturális jelenség bonyolultságától és belső sokrétűségétől idegen a hierarchikus szerkezet, tehát pontosabban leírható és kutatható, ha a középpont nélküli alakzat módjára viszonyulunk hozzá.

A bevándorlás kulturális következményeit elemző kutatások körében figyelemre méltó Leslie A. Adelson¹² egyesült államokbeli tevékenysége is. Turkológusként és a kortárs német-török irodalom szakértőjeként történet- és irodalomelméleti fogalmi hálójával próbál a migráció értelmezésére alkalmas „kritikai grammatikát” kialakítani.

The touching tales discussed here bespeak historical and cultural entanglements to which the transnational labor migration of the 1950s and 1960s

¹⁰ 2011-ben a bevándoroltak lélekszáma elérte a 15 milliót, ami nagyjából az összlakosság 20 százalékának felel meg.

¹¹ AMODEO, IMMACOLATA: Betroffenheit und Rhizom, Literatur und Literaturwissenschaft. In: *Migrationsliteratur. Eine neue deutsche Literatur*. Berlin, Dossier. Heinrich Böll Stiftung, 2009, 6–8.

¹² ADELSON, LESLIE A.: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a Critical Grammar of Migration*. New York, Palgrave, 2005.; *Atlas of a Tropical Germany: Essays on Politics and Culture, 1990–1998*. Angolra ford. Leslie Adelson. Lincoln, NE, London, University of Nebraska P., 2000.

has given rise in Germany. But the historical *Gestalt* of these literary tales cannot be captured by systematic accounts of historical causation or even sequence. The combined effects of figural reference and narrative structures in the literature of migration have more to do with cultural matters of orientation that are no less significant for being intangible or irregular. The sustained combination of story lines about Turkish migration and twentieth-century German history is still a relative novum in German literature. While some scholars speak of intercultural „intersections” (Durzak 1993; Petersen 1995; Özönuz 2001) or even „new narrative alliances” (Gerstenberger 236) in this regard, the concept and phenomena of touching tales are elucidated here in an effort to refine the critical vocabulary available to studies of literature and migration.¹³

Nyelvváltók. Harald Weinrich komparatista, romanista irodalomtudós, az Adalbert-von-Chamisso-díj megalapításának kezdeményezője *Sprachwandlernek* nevezi a német kultúrát gazdagító, nem német anyanyelvű alkotókat. Weinrich az *Um eine deutsche Literatur von außen bittend* című emlékezetes előadásban foglalta össze tapasztalatait a német irodalom nagy belső átalakulásával kapcsolatban. 2001-es *Chamisso, die Chamisso-Autoren und die Globalisierung* című előadásában¹⁴ pedig már áthidaló kategóriaként javasolja a Chamisso-szerzők fogalmát, amivel kísérletet tesz a „nem csak német irodalom” jelenségének megragadására és azon terminológiai hiányosságoknak a megszüntetésére, amelyek a Gastarbeiterliteratúrtól az Ausländerliteraturig sok átmeneti érvényességű elnevezéssel próbálták ellátni a nemzeti irodalmat belülről átértelmező, idegen eredetű szellemi tevékenységet. Weinrichnak kivétele érdemei vannak az új német irodalmi konstelláció elfogadtatásában, a migráns szerzők felkarolásában. Áthidaló elnevezési javaslatait ennek ellenére kritikusan fogadták az írók, akiknek munkássága immár történetileg is szerves része a XX. század második fele német irodalmának. Egy

¹³ ADELSON 2005: 21. A hivatkozott művek: DURZAK, MANFRED (1993). *Schnittpunkte interkultureller Erfahrung: Am Beispiel deutsch-türkischer Begegnung in Sten Nadolnys Roman „Selim oder Die Gabe der Rede.”* In: THUM, BERND – FINK, GONTHIER-LOUIS: *Praxis interkultureller Germanistik: Forschung–Bildung–Politik.* Beiträge zum II. Internationalen Kongreß der Gesellschaft für Interkulturelle Germanistik, Straßburg 1991. München, Iudicium, 291–304. PETERSEN, CHRISTIANE: *Schnittpunkte türkisch-deutscher interkultureller Erfahrung am Beispiel Sten Nadolnys Roman „Selim oder Die Gabe der Rede.”* = *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi* 9, 1995, 191–197. ÖZOĞUZ, YÜKSEL: *Zafer Şenocak–İki Kültürün Kesiştiği Noktada Yeni Bir Şiir Dili.* In: KARAKUŞ – KURUYAZICI, 2001, 201–208. GERSTENBERGER, KATHARINA: *Difficult Stories: Generation, Genealogy, Gender in Zafer Şenocak’s Gefährliche Verwandtschaft and Monika Maron’s Pawels Briefe.* In: TABERNER – FINLAY, 2002, 235–249.

¹⁴ Weinrich Ortega y Gasset 1932-es címét parafrázálja (*Pidiendo un Goethe desde dentro*, aminek pontos fordítása „*Um einen Goethe von innen bittend*” lenne. (http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/downloads/Chamisso_Magazin_10.pdf) (http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/downloads/GuK_KuK_Chamisso_Festrede_weinrich.pdf) (Letöltés dátuma: 2013. 10. 01.)

értékes észrevétel szerint a török és más írók ugyanúgy aktív részesei a történelmi és nemzeti önvizsgálatnak, mint a német kritikai gondolkodású értelmiség.

Noha a másodgenerációs migránsok polgárjogi és kulturális helyzete sokban különbözik az előző nemzedékétől, nem minden tekintetben megoldott, mégis kevésbé problematikus annál. „*Die klassische Migration gibt es nicht mehr*”, mondja Zafer Şenocak¹⁵, aki mindkét nyelven publikál. A bevándorlók leszármazottai közül sokan nem bilingvisek, hagyományos értelemben tehát nem is *nyelvváltók*. A nagyszülők nyelvét nem beszélik, a szülők szellemi, nyelvi hagyományának és emlékezetének is már csak közvetett részesei, alkotóként tehát egy másik nyelvi kultúra cselekvő tényezőivé váltak.

Komparatív belülnézet. Az átszövődések eredményeként keletkező irodalmat a *New German, New Dutch* megjelöléssel különböztetik meg a hagyományostól. Az öröklött és a választott nyelvek új megvilágításba helyezik az egyik és a másik kultúrát is. Míg a német befogadók a kilencvenes évek balkáni konfliktusait idéző történetben a háborús témára, a dokumentumszerűsége összpontosítanak, a boszniai közönség attól függően fogja megértéssel vagy elutasítással fogadni a németből fordított művet, hogy annak figuratív referenciái milyen mértékben hitelesítik saját történelemélményét. A két pozíciótól független megközelítésben azonban lehetőség kínálkozik annak viszonynak a feltárására is, ami a virtuális *višegrad*i narratívummá összeálló szerb, német, bosnyák és horvát művek között szövődik. A sort például indíthatja Ivo Andrić és zárhatja Stanišić.

Az *interkulturális poétika*¹⁶ tekintettel van a kultúraközi érintkezésekre, ez esetben azonban más korreláció alakult ki. Nem az egyes irodalmak között, hanem azokon belül jött létre új kölcsönviszony-hálózat, ami az *inter-* előtag helyett az *intra-* előtagot igényli a szövegköziség-kutatáshoz¹⁷ hasonlóan, melynek kimerülése az *intratextuális* összefüggések poétikai jelentőségének felismerését jelentette. A műalkotás belső rendszerét és viszonyainak lehetséges jelentéshálózatát befolyásoló intratextuális összefüggések árnyaltabbak, kevésbé látványosak, nem könnyen felismerhetők. A gondolatalakzatokhoz hasonlóan működnek, rétegezetté teszik az értelevonatkozásokat, növelik az elemek szemantikai terheltségét és konnotatív auráját. E többlet lehetőségéről akkor sem kellene lemondani, ha nyilvánvaló, hogy nem feltétlenül fogja minden jelenkori olvasó felismerni

¹⁵ Azonos című interjú (*Nincs már hagyományos migráció*) a *Migrationsliteratur. Eine neue deutsche Literatur*. Berlin, Dossier. Heinrich Böll Stiftung, 2009: 19–22. (www.migration-boell.de)

¹⁶ MINER, EARL: *Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theory of Literature*, 1990.

¹⁷ A látványosabb, kézzelfoghatóbb a félmúlt magyar prózájában végletekig vitt jelölt idézés és jelöletlen átvétel, ami a kritikusokat az átvett szövegdarabok leltározására serkentette. A szövegekkel való játék értelmezése gyakran megrekedt a saját és az idegen textus különválasztásánál és a forrás megnevezésénél, az intertextualitás kimutatását ritkán követte a citátum művészi rendeltetésének és funkciójának értelmezése. E poétikai eljárások nem a posztmodernitás találmányai, hanem különféle korszakok és stílusirányzatok kedvelt formáló eszközei. A manierizmus irodalma vagy Ernst Robert Curtius és mások komparatív európai irodalmi tanulmányai ezt példák sokaságával támasztják alá.

a magyar származású szerző német regényébe szőtt magyar költészeti allúziókat és reminiscenciákat, vagy a német-török író szellemi örökségének motívumait. A mai európai fikció megértéséhez ezért megkerülhetetlenek a *komparatív belülnézet* szempontjai és kritikai kategóriái.

Az összehasonlító irodalomtudományt múltra összpontosító hagyománya, mereven korszakoló reflexei gátolják abban, hogy a jelenkor eleven történéseihez viszonyulni tudjon. Egy 2008-as hildesheimi egyetemi konferencia is azt feszegeti, hogyan lehet a jelenről beszélni: „*Wie über Gegenwart sprechen*”.¹⁸ A nemzeti irodalmak határait belülről átalakító folyamatok a transznacionális jelleget erősítik, ami új viszonyulásmódot igényel. A kultúra- és identitáselméleti szempontok jelentősége növekszik, míg bizonyos hagyományos filológiai és irodalomtörténeti kérdések veszítenek jelentőségükből. Európában mind hangsúlyosabb a fordítás mint a kultúrák közötti közvetítés lehetősége¹⁹, ezzel szemben az anglofón országok nyelvi homogenizálódása ezt már-már feleslegessé teszi. Mindeközben az inter- és intrakulturális összefüggésekkel szemben ellenvélemények is megfogalmazódnak: „azok a régi elképzelések, amelyek a kultúrán »belül« vagy a kultúrák »között« kifejezésre utalnak, aligha bizonyulnak hosszú távon hasznosnak; maga a globális világ egy egységes egész a maga egyedülálló nagy kulturális leltárával.”²⁰

6. *Többnyelvű éntudat, polifón identitás.* Az ezredfordulós művek meghatározott vonulata tematikus, illetve közvetett vagy reflektált módon érinti az egyéni és közösségi azonosságformák, a hovatartozástudat, a nemzeti és kulturális önmeghatározás, az öröklött és szerzett identitások, a nyelvi és szellemi örökség kérdéseit. E hangsúlyok és dilemmák az európai prózában olyan történetek, emberi helyzetek és viszonyok összefüggésében merülnek fel, amelyekben elkerülhetetlen a szembesülés a gyakran drámai módon megélt problémákkal. Minthogy az ilyen művek szerzői kettős kötődésűek, fikciójuk nyelve nem feltétlenül azonos az anyanyelvükkel, s mivel irodalmi tevékenységüket a szerzett kultúra kontextusában folytatják, regényeik szellemi hozadéka más a befogadó közeg számára és más abban a régióban, amelyből származnak. Tovább árnyalja a képet a különbség, vajon a második nyelv megszerzésével egyidőben megmaradt vagy megszakadt-e kötődésük az anyanyelvhez, az eredet régiójának kultúrájához, történelméhez. Egyes alkotók számára, mint amilyen a kétnyelvű Elif Şafak, természetes az ingázás Törökország és a nemzetközi helyszínek, katedrák, nyelvek között. Regénytémái szempontjából azonban a török tradícióhoz mint kimeríthetetlen forráshoz viszonyul.

¹⁸ BRODOWSKY, PAUL – KLUPP, THOMAS (Szerk.): *Wie über Gegenwart sprechen?: Überlegungen zu den Methoden einer Gegenwartsliteraturwissenschaft*. Peter Lang, 2010.

¹⁹ A kutatási eredményekről értékes áttekintő válogatást tett közzé szerkesztőként N. Kovács TÍMEA *A fordítás mint kulturális praxis* (Jelenkor, Pécs, 2004.) címmel.

²⁰ HANNERZ, ULF: Gondolatok a globális világról. Ford. Niedermüller P. In: N. Kovács TÍMEA (Szerk.) 2004, 83.

A választásnak, a kontinuitásnak és az eltávolodásnak bonyolult következményei vannak, melyek nemcsak a nyelvet és a műveltséget, hanem a személyiséget és az identitást is érintik. Agota Kristof feldolgozhatatlan traumaként élte át azt, hogy francia nyelvű svájci íróvá vált.

Több, mint harminc éve beszélek, húsz éve írok is franciául, de még mindig nem ismerem. Nem beszélem hiba nélkül, és csak szótár gyakori használatával tudok helyesen írni. / Azért hívom a francia nyelvet is ellenséges nyelvnek. És van még egy oka, amiért így hívom, és az utóbbi a súlyosabb: ez a nyelv az, amelyik folyamatosan gyilkolja az anyanyelvemet.²¹

A nyelv váltás a migráns írók azon régebbi nemzedékei számára megrendítő, akik üldözöttként vagy kényszerűségből váltak menekültté. A nyelvmegtartás és a nyelv váltás alternatívái közötti döntés tehát egyéneként és korszakonként változó, és nem független az alkotói életkortól, a külső körülményektől és a művészi szándéktól. A második nyelv nem feltétlenül beleszületés, hanem benne fejlődés következtében válik sajátjává. E tényhez negatív módon is viszonyulhat az alkotó, ám helyzeti előnyként is megélheti azt.

A nemzeti önmeghatározás átalakulása. A Bécsben élő Ilija Trojanow: A migráció mint otthon. A gyökértelessé válás irodalmi gyümölcsei és a többnyelvűség ügynökei című említett esszéjében nagyívű irodalomtörténeti áttekintésbe foglalja a többnyelvű írók hozzájárulását az egyetemes kultúrához.

A német nyelvű irodalmat a mozgékony sorsokba foglalt kozmopolita sokféleség uralja (ha sorsnak tekintjük a származás előnyét). (...) a négy utóbbi Nobel-díjas minden volt, csak nem tipikusan német: Elias Canetti bulgáriai születésű szefárdoktól származott, aki harmadik nyelvként sajátította el a németet, a danzigi születésű Günter Grass anyja [pomerániai] kasuba eredetű, az osztrák [Elfriede] Jelinek apja csehországi zsidó volt, Herta Müller bánáti sváb. Két valódi migráns és eközben mind a négy multi-, inter- és transzkulturális.²²

Milyen kategóriák illenének, kérdezi, a prágai Kafkára, a Csernowitzból elűldözött Paul Celanra, az idegenné vált haza poliglott patriotáira, James Joyce-ra, Samuel Beckett-re...

Anna Mitgutsch osztrák germanista, anglicista nyomatékosan érvel a nyelvi meghatározottság fölött álló kulturális identitás jelentősége mellett:

²¹ KRISTOF, AGOTA: *Az analfabéta. Önéletrajzi írások*. Ford. Petőcz A. 2007, 30.

²² Ilija Trojanow idézett esszéjéből.

Nyilván attól sem lehet eltekinteni, hogy milyen előnyökkel jár származási helyünk elhagyása. A távolság kreativitást szül, a térbeli vagy személyes, tudati okokból kialakuló elidegenedés miatt a világ jelenségeihez bizonyos distanciával közelít az ember, és ez felszabadítja a fantáziát. (...) olyan tapasztalatokra tettünk szert, amelyek a másik nyelvhez, a másik országhoz kapcsolódnak, s amelyeket nehéz lenne anyanyelvünkre visszafordítani. (...) Saját országomban nem tudtam többé arra az országra lelni, amely élettapasztalataimat visszatükrözi, túl sok hiányzott ahhoz, hogy kiadja azt az egészet, amelyben magamra ismerhettem volna. Túl sokáig éltem két nyelvben, két kódrendszerben, két világban, s a jelenlét az egyikben azt jelentette, hogy távol vagyok a másiktól. A kettőt már nem redukálhattam egyre, elszegényített, amputált volna.²³

A kétnyelvű és a nem anyanyelvű szerzőknél módosul, vagy értelmét veszíti az irodalmi tevékenység és az öröklött nyelv elválaszthatatlanságának feltételezése. A kérdésre, hogy török író-e és hogy mit jelent számára németnek vagy töröknek lenni, Zafer Şenocak említett interjújában ezt válaszolta:

Minden könyvnek saját ritmusa, saját alakjai, saját nyelve van. Mindez független attól, milyen nyelven van írva. (...) Az identitásnak semmilyen szerepe nincs írásaim és egyáltalán az írás szempontjából. A szerző önéletrajzából indul ki, s biográfiájának megformálásával írásmódjának jellege is kialakul. Az én esetemben az életrajznak vannak török és német gyermekkori forrásai is, melyekre szövegeimben reflektálok. Ám gyakori Egyesült Államok-beli tartózkodásaim és ottani vitáim is hozzájárultak írásmódom alakulásához. Nyelvem kettős meghatározottságú, minthogy németül és törökül is írok. Tehát ezért kétnyelvű, német és török nyelvű szerző vagyok.²⁴

Az íróktól eltérően a konceptuális művészeknek, amilyen a hetvenes évek Szovjetuniójából Európába, majd az Egyesült Államokba emigráló Ilja Kabakov is, nem elsődleges problémája a nyelvválasztás. *Egy kulturálisan áttelepült személy története* című esszéjében az azonosságtudat szempontjából fontos tapasztalatot fogalmaz meg:

(...) azt kell kitalálnom, hogy mi az bennem, ami tipikus, és én – azt hiszem – kitaláltam: áttelepült ember vagyok. Miközben egy bizonyos kulturális régióban nevelkedtem, és meghatározóan az formált, most már

²³ MITGUTSCH, ANNA: Ein (fast) unbewohnbarer Ort. In: ARNOLD, HEINZ LUDWIG (Szerk.): Literatur und Migration. = *Text + Kritik*, 2006, 180–185.) (Kölcsönös idegenségben. Egy már-már lakhatatlan hely. Ford. Hajós G. = *Magyar Lettre*, 2011. 82, 64–65.)

²⁴ Vö. 16. jegyzet 19.

hosszú ideje egy másikban élek. Kulturális múltam összeütközik kulturális jelenemmel. Megtanultam úszni egy tóban, és most fulladozva evickélek egy (új) tengerben, noha a víz összetétele teljesen különböző. Manapság tucatjával, ha nem százával vannak az ilyen evickélők, akik hol felbukkannak a felszínre, hol ismét alámerülnek. (...) így értelmezem ezt a „választást”, arról kell beszélnem, hogyan érzi magát egy „kulturálisan áttelepült ember”, hogyan török meg és érintkezik tudatában a két kulturális réteg és hogyan tükröződik munkájának eredményeiben.²⁵

7. *Szemléletváltások, áthelyeződő hangsúlyok.* Az anglofónia igényeinek megfelelő posztkolonializmus és a francia nyelvű irodalmak feldolgozására irányuló frankofónia hasznos szempontokkal járult hozzá a nemzeti tradíciót átalakító gyarmati irodalmak kérdésköréhez. A germanofónia a félmúltban kialakult és a jelenkorban érvényesülő kulturális modell értelmezésének feladatával áll szemben. A *posztkolonializmus* eleve nem kínál fel támpontokat számára, mert elveiben és módszerében sem felel meg a XXI. század elején felmerülő problémáknak. A történetileg meghatározott gyarmati–posztkoloniális fogalompár a civilizációt az Első, a Második, majd a Harmadik Világ kultúrára tagoló nézetrendszeren alapult. A koncepció hiányosságait kommentálva Vladimir Tasić kanadai szerb elbeszélő, matematikatudós felveti azt, hogy az anglofón kultúrák az *Etno-Lit*-koncepcióval tesznek eleget a nyitottság követelményének. Hivatkozott bestseller-írói között Khaled Hosseini, Jhumpa Lahiri, Azar Nafisi, Moshin Hamid nevei szerepelnek. Közben szinte kizárólag nyugati intézményekben művelődött, angol nyelven író indiai, pakisztáni, afganisztáni, iráni szerzők műveit propagálják, minimálisra csökkentik az egyéb irodalmak iránti érdeklődést és a fordításirodalom támogatását. Európai értelemben vett világirodalmi fogékonyságról tehát nincs szó. Az *ingadozó fundamentalista allegóriája*²⁶ című tanulmányában Tasić a Harmadik Világról alkotott nyugati koncepciók elszánt kritikusaként, Aiyaz Ahmadnak²⁷ a téziseit, a posztkolonializmus bírálatát saját migráns tapasztalatával bővíti.

Minthogy a posztkolonializmus nem képvisel orientációs pontot a jelen tárgyban, vajon tartogatnak-e lehetőséget a nemrégiben még kihívást jelentő nézetek, az

²⁵ KABAKOV, ILJA: Egy kulturálisan áttelepült személy története. Ford. Simon Balázs. = *Magyar Lettre*. 1995. tél, 19. sz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre19/kabakov.htm>

²⁶ TASIĆ, VLADIMIR: Alegorija kolebljivog fundamentaliste. In: *Udaranje televizora. Kolebanje postkulture*. Novi Sad, Adresa, 2009. A tanulmány magyar fordítása megjelenés előtt áll.

²⁷ AHMAD, AIJAZ: Orientalism and After: Ambivalence and Cosmopolitan Location in the Work of Edward Said. = *Economic and Political Weekly*. Vol. 27, No. 30 (Jul. 25, 1992), PE98-PE11.6 <http://www.jstor.org/stable/4398691> (Letöltés dátuma: 2013. 12. 06.) Vö. LAZARUS, NEIL: Postcolonialism and the Dilemma of Nationalism: Aijaz Ahmad's Critique of Third-Worldism. = *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. Volume 2, Number 3, Winter 1993, 373–400. (http://muse.jhu.edu/journals/diaspora_a_journal_of_transnational_studies/toc/dsp.2.3.html) (Letöltés dátuma: 2013. 12. 06.)

orientalizmus vagy a *multikulturalitás*? A kettős kötődésű írók, a több kultúrájú értelmiségiek, valamint a nem európai és nem amerikai teoretikusok munkái alapján aligha. Wladimir Kaminer a Szovjetunióból Kelet-Berlinbe emigrált orosz zsidó. A bevándorlók helyzetének megoldatlanságát érintő kérdésre így válaszolt egy interjúban:

Németországban magától senki nem álmodozik multikulturális társadalomról, mint valami optimális végcélról. A határok nélküli Európa ma olyan gazdasági kényszereknek van kitéve, mint bármely nemzet a világon: a jobb munkahelyekért az emberek útra kelnek, magas a bevándorlók száma és az Európán belüli elvándorlás aránya. Annak, hogy ez kialakult, végső soron szintén a Szovjetunió és a szocialista rendszer bukása az oka. (...) régóta próbálom kiverni a németek fejéből ezt a multikulturális ízét. Szerintem nem az a lényeg, hogy van egy vezető kultúra, ami tolerálja a többit. Sokkal hétköznapibb dolgokról van szó: a vendégszeretetet nem lehet türelemmel és toleranciával pótolni.²⁸

Integráció, asszimiláció vagy bevándorlói jogok biztosítása a nemzeti nyelv, vallás és kultúra szabad gyakorlásához – a multikulturalitás célkitűzése e pólusok között ingázva került átmenetileg előtérbe Németországban az elmúlt évtizedekben. Mai ellenzői azok köréből kerülnek ki, akiket közvetlenül érintett az elgondolás társadalmi gyakorlata, amit Kaminer tapasztalata is alátámaszt. Felismerték, hogy e koncepció az egymás mellett élő nyelvi és kulturális közösségek gettósításával rokon, nem a közeledést és egymás megismerését szolgálja, hanem ellenőrzött keretek közé szorítja a bevándorlók nyelvhasználatát, művelődését, vallásgyakorlatát. A migrációs reformjavaslatok jó része sikertelennek bizonyult.²⁹ A multikulturalizmus irányzata tehát érkezett arra a pontra, melyben egyes tételeit megcáfolta, célkitűzéseit pedig kétségbe vonta a társadalmi gyakorlat és a szellemi irányultságok megváltozása.

A multikulturalizmus krízise Németországban nem véletlenül éppen akkor kezdődik, amikor (a migránsok gyermekei, tehát) „a második nemzedék” felnő és jelentkezik a munkaerőpiacon. (...) Az előbbi nemzedéktől eltérően ők már a befogadó társadalomban szocializálódtak és akulturálódtak, ám még nem szereztek polgári jogokat, melyek fontossá válnak számukra. „Míg apáik és anyáik a kényelmes, nem asszimilációs klímában

²⁸ BOGÁR ZSOLT: „Az én könyveim fogynak a legjobban” (Wladimir Kaminer író). = *Magyar Narancs*, 2007/16. (Letöltés dátuma: 2013. 04. 19.) http://magyarnarancs.hu/film2/az_en_konyveim_fogynak_a_legjobban_wladimir_kaminer_iro-67014 Letöltés dátuma: 2010.

²⁹ WILLENBÜCHER, MILLO: *Agamben und das Ende des migrantischen Reformismus* <http://www.kanak-attak.de/ka/text/agamben.html> (Letöltés dátuma: 2013. 12. 08.)

éltek, a második generáció az azonosságtudat válságát kezdi átélni, megosztja őket egyfelől az, hogy de facto németekké váltak, másfelől pedig de jure idegenek maradtak. Még rosszabb, hogy kettős veszéllyel szembesülnek: egyidőben válhatnak munkanélküliekké és polgári jogaiktól megfosztottakká.” (Ostendorf)³⁰

Transfero, ergo sum. A mostani vázlatos szemléleti-módszertani tájékozódásban a *Kulturtransfer*, *transfert culturel* javaslati is megfontolandónak tűnnek. A fordítás nem a műfordítás értelmében, hanem kulturális közvetítő gyakorlatként jelenik meg az irányzat képviselőinél (Michele Espagne, Michael Werner, Katie Dmitrieva és mások). A nyolcvanas évektől kezdődően a figyelmet elsősorban a francia-német, részben az orosz irodalmi és művelődési kapcsolatokra, egymásra hatásokra fordítják. A kölcsönviszonyt azonban nem vonalszerűnek, inkább hálózatosnak tekintik, amelyben a kiindulópontot képező kultúra, a közvetítő közeg és a célkultúra tényezői között több pólusú cserefolyamatok, átvitelek játszódnak le. A rugalmas kapcsolatrendszer elutasítja a kibocsátó és a befogadó kulturális közegek merev kettősségét, s ez termékeny támpontot jelenthet az általam jelentősnek tekintett kérdés, a fikción belüli kulturális átítatódás értelmezésében is.

A transzfer³¹ (...) a kultúrafogalom bonyolultságának feltárására ösztönöz, melyben folyamatos a termékek, a diskurzusok és a tapasztalatok átvitele és közvetítése. Mindez az eszmék termékeny importját és exportját követő kutatási mezők hibriddé válására és megújulására figyelmeztet. A transzfer fogalma a kulturális dinamika alapjait fürkésző felfedezőútként értelmezhető, melynek célja az idegen felderítése a sajátban, az ismerté az idegenben. Josip Užarević Descartes gondolatát idézve a *Cogito, ergo sum*-ot *Transfero, ergo sum*-má változtatja, amivel a kulturális transzfer új kutatására szólít fel.³²

Európa nyelve. Míg régebben furcsának tűnt volna a fordítási gyakorlatban az *anyanyelvről mint célnyelvről* beszélni, ma e nélkül németországi, svájci magyar szerzők művei nem jutnának el németül nem olvasó magyar olvasóikhoz, a törököké a törökországiakhoz, a szerbeké, bosnyákoké, horvátoké a jugoszláv utódállamokba. A migránsok szerzői kezdeményezései korrigálják az anyanyelv és a nemzeti kultúra szervezőségről kialakított felfogást. Az Európa Tanács az Unió belüli szellemi körforgás és kultúraközvetítés serkentésére alapot hozott létre az

³⁰ MESIĆ, MILAN: Multikulturalizam u Njemačkoj. *Migracijske i etničke teme* 26. (2010) 3, 243–262. Az idézett munka: Berndt Ostendorf: „Leitkultur“ oder „Multikulturalismus“? Nationale Identität in den USA und Frankreich im Vergleich (1998, 48.)

³¹ VOJVODIĆ, JASMINA (Szerk.): *Transfer. Zbornik radova o transferima u kulturi*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2012, 395.

³² CAR, MILKA: Zbornik o transferu u kulturi. = *Umjetnost riječi*, LVI (2012) 3–4, 217.

irodalmi fordítások támogatására. Közvetlen célkitűzése a „*Reconnaître la traduction comme première langue de l'Europe*”. A fordítás jelentőségének ilyen megbecsülése, díjazása³³ elsődlegesen a kontinentális tudat erősítését szolgálja, ami egy új, közös kultúramodell megteremtésének lehetősége is. A gondolat, hogy a fordítás Európa elsődleges nyelvének tekinthető, metaforaként, működő tevékenységként, közvetítő igyekezetként egyaránt figyelemre méltó: soha annyi regény és egyéb kiadvány nem jutott el a kis népektől a nagyokig, vagy éppen a másik kis kultúrához, mint mostanában. Előnyök a körülmények ahhoz, hogy a szemléleti, módszertani kérdések megvitatását követően és az alkotói imagináció kimeríthetlenségének tudatában a regényben formát nyerő sajátos léttapasztalat, történeti tapasztalat és műtfeldolgozás nyomába eredjünk.

8. Zárásként kiemelném a migráns és posztmigráns művek egyik izgató kérdését: eredményezett-e a szerzők nyelv váltása valamilyen sajátos *integrált fikciót*. Továbbá fölmerül-e és milyen módon az eredeti nyelv/kultúra és a választott nyelv/kultúra közötti viszony kérdése? A szerzői válaszok, ars poeticák és narratív poétikák változatossága új tapasztalatokkal gazdagítja a kritikai kutatást. Egyebek között azzal a felismeréssel, hogy a többnyelvű éntudat és a kulturális identitás kibontakozásának csupán egyik összetevője a magunkkal hozott szellemi és érzelmi tartalom, mentalitás, nyelvi tradíció. A választott nyelven születő művek elemzésének ezért lehetőség szerint két nézőpontot kell érvényesítenie párhuzamosan: a befogadó közeg, valamint az integrált kultúrák perspektíváját. Ezáltal rajzolódhat ki az új, idegen mentalitások és imaginárius hagyományok rizómaszerű alakzata és ennek hozadéka az európai posztmigráns prózában.

Az ezredforduló óta szaporodik a német irodalmi műveknek a száma, amelyek esztétikai értékeikkel érvénytelenítették a fenn említett dilemmák, fogalmi bizonytalanságok és szemléleti kételyek jó részét. Terézia Mora 2013-ban megjelent regénye a *Das Ungeheuer* (A szörnyeteg, ford. Nádori Lídia, 2014) meggyőzően tanúskodik Ilija Trojanow téziseinek hitelességéről. Arról, hogy a migráció ott-hont biztosíthat és hazát teremthet, a „gyökértelenség” irodalmilag termékeny is lehet. S mintha már az a gondolata is elérhető közelségbe került volna, hogy a germanofón alkotók művei belenőnek a világirodalomba. Példaként a valamikori német-zsidó irodalom jelentőségteljes szerepe, nyitottsága, rugalmassága, intellektualitása lebeg szembe előtt. Ha a Chamisso-díjas nem német eredetű írók feladatuk magaslatán állnak, akkor a többnyelvűség ügynökeiként szakadatlanul a német irodalom nemzetközi jelentőségűvé tételén fáradoznak. Van minek alapján úgy vélekedni, hogy a *Hineinwachsen ins Weltliteratur*³⁴ folyamatban van, előttünk játszódik.

³³ <http://www.prixeuropendelitterature.eu/html/ficheauteur.asp?id=56>

³⁴ Trojanow hivatkozott, 2014-ben megjelent esszéjének záró gondolata.

IRODALOM

- ARNOLD, HEINZ LUDWIG (Szerk.): *Literatur und Migration. = Text + Kritik. Sonderband. IX.* 2006. München.
- ESLI, ÖZKAN – STAUPE, GISELLA (Szerk.): *Das neue Deutschland. Von Migration und Vielfalt.* Konstanz University Press, 2014.
- Migrationsliteratur. Eine neue deutsche Literatur.* Berlin, Dossier. Heinrich Böll Stiftung, 2009. (<http://www.migration-boell.de>) (Letöltés dátuma: 2014.08.10.)
- MOTTE, JAN – OHLIGER, RAINER – OSWALD, ANNE VON (Szerk.): *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte.* Frankfurt, Campus, 1999.
- OSWALD, ANNE VON – SCHMELZ, ANDREA – LENUWEIT, TANJA (Szerk.): *Erinnerungen in Kultur und Kunst. Reflexionen über Krieg, Flucht und Vertreibung in Europa.* Bielefeld, transcript Verlag, 2009.
- GÖKTÜRK, DENİZ – GRAMLING, DAVID – KAES, ANTON (Szerk.): *Germany in Transit. Nation and Migration 1955–2005.* University of California Press, 2006.
- PÖRKSEN, UWE – BUSCH, BERND (Szerk.): *Eingezogen in die Sprache, angekommen in der Literatur. Positionen des Schreibens in unserem Einwanderungsland (Valerio 8).* Göttingen, Wallstein Verlag, 2008.
- MINAARD, LISBETH: *New Germans, New Dutch: Literary Interventions.* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009.
- RÖSCH, HEIDI: *Migrationsliteratur als neue Weltliteratur. = Sprachkunst, 35.* 2004, 89–109.
- TROJANOW, ILIJA: *Migration als Heimat. Von den literarischen Früchten der Entwurzelung und den Agenten der Mehrsprachigkeit* (<http://www.nzz.ch/aktuell/feuilleton/uebersicht/migration-als-heimat-1.4081973>) (Letöltés dátuma: 2014.08.10.)
- Saša Stanišić: *Three Myths of Immigrant Writing: A View from Germany*, 2008. (<http://wordswithoutborders.org/article/three-myths-of-immigrant-writing-a-view-from-germany>) (Letöltés dátuma: 2014.10.10.)
- BRODOWSKY, PAUL – KLUPP, THOMAS [Szerk.]: *Wie über Gegenwart sprechen? Überlegungen zu den Methoden der Gegenwartsliteraturwissenschaft.* Peter Lang, 2010.
- SCHUMACHER, ECKHARD: *Gerade Eben Jetzt. Schreibweisen der Gegenwart.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003.
- LESLIE A., ADELSON: *The Cultural After-Life of East Germany: New Transnational Perspectives.* Washington, D. C., American Institute for Contemporary German Studies, 2002.
- LESLIE A., ADELSON: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a Critical Grammar of Migration.* New York, Palgrave, 2005.
- ŞENOCAK, ZAFER: *Zungenentfernung: Bericht aus der Quarantänestation.* München, Babel, 2001.

SZÁVAI JÁNOS

Kihívások és válaszok – a francia komparatiztika jelene

A budapesti egyetem Világirodalmi Tanszéke 1950-ben jött létre szovjet mintára. Modellje, grosso modo, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet. A Tanszék, amelynek első vezetője 1953-tól Kardos László volt, azonban, paradox módon, a valódi irodalom egyedüli menhelyeként működött az irányított irodalom, az át-ideologizált irodalomfelfogás korában. Erről tanúskodik minden visszaemlékező, aki az ötvenes években végezte tanulmányait magyar szakon, Antall Józseftől és Vajda Miklóstól egészen a memoárját nemrég közzétevő Gergely Ágnesig. Kardos mellett Kéry László, Szobotka Tibor, Mészáros Vilma, Török Endre voltak a Tanszék oszlopai, de részt vettek az oktatásban más tanszékek tanárai is, mint például Gyergyai Albert.

Kardos Lászlót Nagy Péter követte 1971-ben a vezetői poszton. Az új tanszékvezető vetette fel azt a gondolatot az 1970-es évek végén, hogy a kor tendenciáinak megfelelően meg kellene változtatni a Tanszék elnevezését, s egyúttal természetesen az irányultságát is; az új név Összehasonlító- és Világirodalmi Tanszék lett. A változtatás egyik indoka a tanszék létét fenyegető – képzelt vagy reális – veszély lehetett, ennél fontosabb azonban az uralkodó áramlatokhoz való alkalmazkodás. A magyar irodalomtörténészek már a hatvanas évek elejétől fogva együttműködtek a francia komparatistákkal, két módon is: intézményileg az AILC/ICLA és főleg annak francia szekciója az Irodalomtudományi Intézettel alakított ki intenzív kapcsolatokat, másrészt pedig René Étiemble, a Sorbonne komparatista professzora már 1961-ben Budapestre látogatott a Francia Tanszék meghívására, s mint Gyergyai Albert kérésére az 1956-os emigráns Karátson Endre doktori témavezetője, egyre többet foglalkozott magyarokkal s értelemszerűen a magyar irodalommal.

Vagyis a komparatiztikának a magyar egyetemi intézményekbe való betago-lása korántsem a diszciplina magyar tradíciójának, akarom mondani Meltzl Hugó úttörő munkájának volt köszönhető¹, hanem inkább annak a nézetnek, amit az egyik akkori kultúrpolitikus (Rátkai Ferenc) úgy fogalmazott meg, hogy Budapest egyenlő távolságra kívánna lenni Moszkvától és Párizstól. A korabeli vezető irodalomtörténészek többségének franciás képzettsége folytán így a komparatiztika második magyar hulláma főként a francia komparatistákkal való együttműködésben realizálódott, aminek egyik vetülete a magyar kutatók részvétele

¹ 1975-ben adta közre Gaál György a Meltzl és lapján alapuló válogatását. *Összehasonlító Irodalom-történeti Lapok*, Bukarest, Kriterion, 1975.

a nemzetközi szervezet kongresszusain, aktív közreműködésük a nagy nemzetközi komparatista kiadványokban, (hét kötet, részben angolul, részben franciául, 1973 és 1994 között),² a másik pedig magyar professzorok meghívása (Szabolcsi Miklós, Nagy Péter, Vajda György Mihály, Baróti Dezső) vendégtanárnak nagy francia egyetemekre.

A diszciplína francia folyóirata, a máig is folyamatosan működő *Revue de Littérature Comparée* 1921-ben indult Fernand Baldensperger és Paul Hazard szerkesztésében. Az elzászi születésű és főként a német irodalom specialistájaként ismert Baldenspergert (1871–1958) 1925-ben nevezték ki a Sorbonne-ra az összehasonlító irodalomtörténet professzorának. A komparatiztika ezzel intézményesült, elérte azt, ami a legnehezebb, bevett tudományággá vált a francia egyetemeken, a klasszika filológia és a francia irodalom mellett.

Baldensperger legfontosabb írásait 2013-ban újra kiadták *Qu'est-ce que la littérature comparée?* címen. De ezek érdekessége inkább csak történeti. A korszak, vagyis a két világháború közti és a világháború utáni komparatiztika felfogásom szerint legtipikusabb terméke Philippe van Tieghem (1898–1969) nagyszabású munkája, *Les influences étrangères sur la littérature française (Külföldi hatások a francia irodalomra)*.³ A pályáján a harmincas évek elején indult Van Tieghem gondolatmenetének középpontjában egyértelműen a francia irodalom áll, pontosabban a francia irodalom 1550 és 1880 közötti korszaka. A monográfus sorra veszi az olasz, a spanyol, az angol, a német hatásokat, ezek a dominánsok, amellet röviden megemlékezik a keleti, a skandináv és az orosz kapcsolódásokról is. Sajátos komparatiztika, nem csak a *hatás mint irodalmi eljárás* alkalmazása, hanem főképpen az arányok miatt. A vizsgált korpusz tulajdonképpen öt nagy irodalomra korlátozódik, a tanulmányban megjelenő másik három éppen csak az említés szintjéig jut el. Mindamellet ez a korabeli komparatiztika mégis valamiféle nyitást jelent az uralkodó felfogáshoz képest, a tekintetben, hogy határozottan jelzi: léteznek más irodalmak is. A nyelvész Antoine Meillet (1918, 1928) nézeteivel összevetve, mármint hogy az Európában használatos nyelvek számát egyre vagy legfeljebb kétfőre kellene csökkenteni,⁴ a komparatista felfogás nyitottnak és haladónak tetszik.

A dekadlottizmus terminus bevezetésével (az 1870-es, 80-as években) Meltzl

² WEISSTEIN, U. (Szerk.): *Expressionism as an International Literary Phenomenon*. Amsterdam, John Benjamins, 1973; BALAKIAN, A. (Szerk.): *The Symbolist Movement in the Literature of European Languages*. Budapest, Akadémiai, 1982; VAJDA Gy. M. (Szerk.): *Le tournant du siècle des Lumières*. Amsterdam, John Benjamins, 1982; WEISGERBER, J. (Szerk.): *Les Avant-gardes littéraires au XXe siècle*. Amsterdam, John Benjamins, 1984; KLANICZAY, T. – KUSHNER E. (Szerk.): *L'époque de la Renaissance*. Amsterdam, John Benjamins, 1988; GARBER, F. (Szerk.): *Romantic Irony*. John Benjamins, Amsterdam, 1988; GILLESPIE, G. (Szerk.): *Romantic Drama*. Amsterdam, John Benjamins, 1994.

³ VAN TIEGHEM, PHILIPPE: *Les influences étrangères sur la littérature française*. Párizs, Presses Universitaire de France, 1967.

⁴ MEILLET, ANTOINE: *Les langues dans l'Europe nouvelle*. Lausanne, Payot, 1918, 1928.

Hugó az összehasonlító irodalomtudomány nyelvi határait próbálta meghúzni, az ideális korpusz kijelölését igyekezett realizálni. A diszciplinának azóta is ez, vagyis a nyelvek kérdése, a neuralgikus pontja. Ami pedig majd mindig a külső hatások függvénye. Így a francia komparatiztika kialakulását és fejlődését figyelve, lehetetlen nem észlelni, hogy a politika, elsőrendűen a külpolitika milyen erőteljesen befolyásolta a diszciplína jellegzetességeit.

Így volt ez az 1950-es, 60-as években is, amikor Étiemble provokatív figurája határozta meg a francia komparatiztika mozgásait. *Comparaison n'est pas raison*,⁵ mondja a Sorbonne professzora híres pamfletja (lefordíthatatlan szójátékú) címében; az *Essai de littérature (vraiment) générale* c. 1975-ös kötetében pedig egy parttalan irodalom elméletét vázolja fel. *Faut-il réviser la notion de Weltliteratur? – Kell-e módosítani a Weltliteratur fogalmát?* – veti föl a kérdést, hogy azután – részben magyar kutatók, Berczik Árpád és Hankiss János véleményére is támaszkodva – kifejtse, a geopolitikai változások nélkülözhetetlenné teszik az európai irodalom dominanciáját rögzítő fogalom revízióját, vagyis a kínai, a japán, az arab, az indiai, a perzsa, a tibeti irodalom remekeinek a korpuszba foglalását. Másképpen kifejezve, mondja, nincsen többé Weltliteratur, nincsen littérature générale, sem World literature, sem Mirovaja lityeratura, hanem csak pusztán és tisztán: Irodalom. Ezzel pedig, folytatja, megnó a fordítás szerepe is. Gyengéje ennek a felfogásnak, maga Étiemble szerint, hogy ha ötven év adatik a kutatónak, aki minden nap el tud olvasni egy-egy remekművet, akkor is csak 18250-ig fog eljutni, ami pedig korántsem elegendő. De legalább remekműveket fog olvasni, nem pedig másod- vagy harmadosztályú franciákat.⁶

A teljesség igénye tehát horizontális, Étiemble nem mond le az elitizmusról. Legnagyobb szabású munkája a *Le Mythe de Rimbaud*⁷ azonban jól illusztrálja, hogy a nyitás inkább csak virtuális, érdeklődésének centrumában mindvégig a francia irodalom marad. Sok kötetes műve a Rimbaud-jelenség kisugárzásait célja szerint teljességében mutatja be. 1962-ben Étiemble magyar egyetemistákat bízott meg azzal, hogy franciára fordítsanak minden Rimbaud-ról írott magyar munkát. A franciára visszafordított írások egyikében azután csodálkozva fedezte fel saját írásának szószerinti szövegét.

A hatvanas években a nouvelle critique diadalmenete komoly kihívást jelentett a komparatisták számára. Roland Barthes, a nouvelle critique alighanem legfontosabb alakja szerint az új irányzat négy nagy családból áll össze, ezek az egzisztencialista, a marxista, a pszichoanalitikus és a strukturalista kritika. Az egzisztencialista helyébe Dominique Noguez a tematikus kritikát állítja, ami máris közelebb visz bennünket a littérature comparée-hoz.⁸ Az elméletiség előtérbe

⁵ ETIEMBLE, RENÉ: *Comparaison n'est pas raison*. Párizs, NRF, 1963.

⁶ ETIEMBLE, RENÉ: *Essais de littérature (vraiment) générale*. Párizs, Gallimard, 1975.

⁷ ETIEMBLE, RENÉ: Párizs, Gallimard, 1952, 1954, 1961.

⁸ BRUNEL, PIERRE: *Mythocritique, Théorie et parcours*. Párizs, PUF, 1992, 10.

nyomulása, a *Poétique* folyóirat domináns szerepbe jutása, Barthes, Genette, Todorov, Kristeva, Greimas etc. munkáinak megkerülhetetlen tekintélyként való általános elfogadtatása, az École des Hautes Études-nek a fokozatos felértékelődése komoly kihívást jelent a hagyományos komparatisták számára. Ráadásul az 1968-as mozgalmakat követő felsőoktatási reform széttagolta a párizsi egyetemeket, így a Sorbonne bölcsészeti is kettévált, politikai preferenciák szerint a Paris 3 és a Paris IV-Sorbonne egyetemekre. A Paris 3 egyetemen külön tanszéket kapott a komparatiztika, ez máig is így maradt, míg a Paris IV-Sorbonne-on a francia irodalommal közös tanszék alakult.

A kihívások egyfelől arra ösztökölték a francia komparatistákat, hogy megpróbáljanak elméleti konstrukciókkal előállni, másrészt pedig hogy olyan szervezetekbe tömörüljenek, amelyek demonstrálják létüket, és segítik a diszciplína fennmaradását. Annál is inkább, mert időközben más kihívások is érték a komparatiztikát, főképp az angolszász világból, olyan kritikák, amelyek magát e tudományágat, annak létét vonták kétségbe.

A már évtizedek óta meg-megszólaló kritikák, amelyek közül a legnevezetesebb alighanem a René Wellek,⁹ egy rendkívül élehangú és provokatív szövegben csúcsosodtak ki, Gayatri Chakravorty Spivak *Death of a Discipline* címet viselő pamfletjében.¹⁰ Wellek, amint dolgozatának a címe mondja, még csak a összehasonlító irodalomtörténet folytonos válságáról beszél, Spivak viszont rendkívül élesen fogalmazva, a diszciplína halálát diagnosztizálja. A szöveg a Columbia egyetem professzorának három Irvine-ben 2000-ben tartott előadásán alapul, s könyv formában 2003-ban jelent meg. Különös, de jellegzetes is egyúttal, hogy a francia komparatista Didier Coste csak évekkel később reagál, egyébként ő is rendkívül élesen, provokatívan fogalmazva, az amerikai szerző pamfletjére. A polémia mögött természetesen az angolszász kritika átrendeződése rejlik, vagyis a feminizmus, a Gender Studies, és a posztkoloniális kritika domináns helyzetbe kerülése. Spivak is a komparatizmus valami olyanféle megújítását kívánja, amely az *Area studies* és az összehasonlító diszciplína egybeötvözése volna. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a változások és polémiák háttérében itt is, mindannyiszor történelmi-politikai illetve társadalmi fordulatok állanak, vagyis hogy a tisztán esztétikai és a metodológiai szempontok jóval ritkábban jelennek meg. Még egy fontos jelenséget érdemes talán kiemelni: a kortárs ideológia (Henri Lubac szavával: az agnosztikus humanizmus) erőteljes harcát az autoritás, vagyis minden autoritás ellen. Hannah Arendt már egy 1950-es írásában figyelmeztetett arra, hogy az iskolarendszerben is dominánssá váló autoritás-ellenesség, milyen komoly veszélyeket rejt a jövő számára.¹¹

⁹ WELLEK, RENÉ: *The Crisis of Comparative Literature*. in *Comparative Literature: Proceedings of the second Congress of ICLA*. Chapel Hill, University of Carolina, 1959.

¹⁰ SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: *Death of a Discipline*. Columbia University Press, 2003.

¹¹ ARENDT, HANNAH: *Between Past and Future*. New York, Viking Press, 1957.

A francia komparatiztika fennmaradását elsősorban intézményi beágyazottsága biztosította. Ugyanakkor, érezve a veszélyt, több területen is próbálkozások történtek a diszciplína megújítására. Négyet emelnék ki ezek közül: a szervezeti újításokat, a *mythocritique* térnyerését, a frankofónia széleskörű elterjedését, végül az európai irodalom fogalmának kidolgozását. Pierre Brunel, aki a nyolcvanas évek kezdetétől a Paris IV-Sorbonne komparatista professzora, 1981-től kezdve szombat délelőtti szemináriumot indított komparatista kollégái részére, amelyen alkalmanként 30–40 kutató vett részt. Ebből a sorozatból nőtt ki a Centre de Recherche en littérature comparée, amely szinte valamennyi francia komparatistát összefog. A heti workshop másik eredménye számos olyan kiadvány, köztük egy nagyméretű lexikon is (*Dictionnaire des mythes littéraires*, Rocher 1988, 1994, 2000), amely a mítoszok és irodalom kapcsolatát vizsgálja.

Bár a *mythocritique* terminust Brunel a filozófus Gilbert Durand-nak (sőt, Sigmund Freudnak) tulajdonítja, a kifejezést valójában ő hozta be a kritikai és az egyetemi közegbe, részben számos ilyen tárgyú könyvével (*Le Mythe d'Électre*, *Le Mythe de la métamorphose*, *Dix mythes au féminin*),¹² másrészt pedig azokkal az elméleti írásaival, amelyek a mithokritika fogalmának és teóriájának a megfogalmazását célozzák.¹³ Az alapvető kérdés itt nyilvánvalóan a mítosz definíciója, vagyis annak a korpusznak a körülhatárolása, amely a mítoszokat tartalmazza. Brunel, miután gyors körképet ad Pierre Louystól és Paul Valérytól egészen Roland Barthes-ig és Philippe Sollersig, végül visszakanyarodik Mircea Eliadenak „a legkevésbé tökéletlen, mert a lehető legtágabb”¹⁴ mítosz-meghatározásához. „A mítosz szakralizált történetet beszél el: egy olyan eseményt földéjze, amely az ősi időben, a kezdetek mesés idejében történt.”¹⁵ Később azonban, újabb és újabb meghatározásokat idézve, Brunel folyamatosan tágítja a kört, részben az újkorban keletkezett mítoszokkal (Faust, Don Juan etc.), utóbb pedig egyes mítoszképzőnek elfogadott történelmi figurákkal, mint például Julius Caesar, Jeanne d'Arc, Napoléon, Hitler. Ilymódon, mint mondja, „pazar terület nyílik meg a komparatista előtt”.¹⁶

Denis de Rougemont nyomán Brunel egy újabb terminust, a *mythanalyse-t* vonja be abba a diszkusszióba, amely a legfontosabb fogalmak – mítosz, szöveg, struktúra – meghatározásáért folyik. Mindenesetre a *mythocritique* egyelőre termékeny nyitásnak mutatkozik, Jean Rousset (Don Juan), Jean-Louis Backès (Hélène), Régis Boyer (Viking), Jean-Michel Gliksohn (Iphigénie), Kányádi András (Casanova) munkái tanúskodnak róla.

A *frankofónia* mint diszciplína az intézmények szintjén futott be komoly kariert. Elterjedése megint csak politikai és ideológiai hatásoknak köszönhető első-

¹² Armand Colin, Párizs, 1971; Armand Colin, Párizs, 1974; Armand Colin, Párizs, 1999.

¹³ BRUNEL, PIERRE: *Mythocritique. Théorie et parcours*. PUF, Paris, 1992.

¹⁴ BRUNEL: *I. m.*, 59.

¹⁵ ELIADE, MIRCEA: *Aspects du Mythe*. Gallimard („Idées”), 1966. 15. Idézi Brunel i.m. 59.

¹⁶ BRUNEL: *I. m.*, 36.

sorban. Itt nyelvi azonosságról és geográfiai különbözőségről van szó, a frankofón korpusz elsősorban kanadai és fekete- valamint észak-afrikai (továbbá belga, libanoni, svájci, luxemburgi) szerzők műveiből áll össze, megint csak nem annyira esztétikai, mint inkább másféle kritériumok szerint. Az anyaországok anyagi hozzájárulása csak még inkább torzítja az alakuló kánont. Az adott keretek között a tanulmányozott szerzők és művek jó része harmad- és negyedvonalbeli. A szituáció érdekes megközelítéseket tenne lehetővé, a kétnyelvűség, a helyi dialektusok és a nyelvi norma közti diszkrepancia és feszültség sok érdekes és tanulmányozandó problémát vethetne föl. A jelen helyzet azonban nem ennek a megközelítésnek kedvez.

1993. júniusában az AICL (Irodalomkritikusok Nemzetközi Szövetsége) Lyonban tartott kongresszusán a központi téma az a kérdés volt, hogy: *Létezik-e európai irodalom?* Nyilvánvaló az összefüggés megint csak a külső helyzettel, vagyis az európai unió bővítésének perspektívájával. De a téma diffúz módon már jelen volt évek óta. Jean-Louis Backès 1994-ben publikálta *La littérature européenne* című monográfiáját, majd 2010-ben, mintegy egyesítve a két lehetséges irányzatot, a *Le Mythe dans les littératures européennes*-t.¹⁷ Az Étiemble-féle kihívásra tehát az az első válasz, hogy a *Weltliteratur*, azaz a *littérature universelle* helyett szűkítjük a korpuszt. Backès öt-hat nyelven, köztük oroszul is, olvas, vagyis monográfiája többnyire közvetlenül, vagyis nem fordításban, megismert szövegeken alapul. Kiindulópontja szerint a közös kulturális múlt teszi lehetővé, hogy európai irodalomról beszéljünk, egy olyan európai irodalomról, amely nem a nemzeti irodalmak egymás mellé állított, s ekként összeszerkesztett együttese. Viszont a gyakorlatban a Backès-féle európai irodalom mégis csak a nagy nyelveken írott művek európai irodalma, a szokott körön kívülről egyetlen író tűnik föl benne, a lengyel Adam Miczkiewicz.

1998-ban jelent meg a Presses Universitaires de France kiadásában Béatrice Didier irányításával a hasonló premisszából kiinduló nagy méretű *Précis de littérature européenne. (Az európai irodalom kalauza)* Béatrice Didier a sokszerzős megoldást választotta, másrészt négy terminusra építette föl koncepcióját. Ezek: Módszerek, Tér, Idő és Formák. Béatrice Didier azzal ad új perspektívákat, hogy mind a négy fejezetben olyan irányokba is nyit, amelyek nem hagyományosak, így a „Tér” (espace) című fejezetbe került az az alfejezet, melynek megírására engem kért fel, de amelynek ő adta a címét: *Pour une littérature qui ne se limite pas à celle des langues courantes*, tehát *Egy olyan irodalomért, mely nem korlátozódik a kurrens nyelveken íródott irodalomra*. Vagyis a *Précis* egy olyan határozott gesztust tesz, amely a nyelvi korlátot túllépni szándékozva, az addiginál jóval tágabbra vonja a kört, vagyis nagyon határozottan törekszik beépíteni az ún. kisebb nyelveken íródott műveket az európai kánonba. Nyilvánvaló a gesztus fontossága, s az is, hogy nem ma-

¹⁷ BACKES, JEAN-LOUIS: *La littérature européenne*. Belin, Paris, 1996; *Le mythe dans les littératures européennes*. Párizs, Cerf, 2010.

radhatott követők nélkül. Legutóbb például a Barcelonai egyetemen az európai irodalom témában megjelent kézikönyvbe került bele katalánra fordítva, ez a rövid cikk, ezúttal egy másik kis nyelvet, vagyis a katalánt remélve beemelni az új módon meghatározott európai irodalomba.

Az európai irodalom terminus fokozatosan elfogadottá válik, a francia egyetemeken kívül például Lausanne-ban, Dublinban, Barcelonában, Valenciában, Lisszabonban indulnak ilyen című kurzusok. Az európai irodalom fogalmából kiinduló munkák közül most egyet emelnék ki, Emmanuel Bouju *La Transcription de l'histoire – Essai sur le roman européen de la fin du XXe siècle* című 2006-ban megjelent kitűnő esszéjét.¹⁸ Kanonizálásra törekvő könyvében Bouju a XX. század utolsó negyedének európai regénytörténetét próbálja, elsősorban tematikus megközelítéssel, megfogalmazni. Kitekintése a francia, a német, az angol, a spanyol, az olasz, a portugál és a magyar irodalomra terjed; s az utolsó kivételével, amely Kertész Imre munkásságát elemzi, mindegyik idézett művet eredetiben olvassa. Értelmezései, amelyek egy-egy visszatérő téma körül épülnek, azt a meggyőződést sugallják, vagy ha akarom: azt bizonyítják, hogy a nyelvi különbözőségek ellenére is létezik európai irodalom. Pontosabban, hogy az európai regény fejlődése, Thomas Bernhardtól Daniele del Giudicéig, José Saramagotól Enrique Vila-Matasig és Kertész Imréig egy kölcsönhatásokból összeálló, dialogizáló folyamatot jelent.

Szakmai berkekben komoly visszhangot keltett egy látszólag hagyományos indíttatású, de a legújabb irodalomelméleti eredményeket is hasznosító munka, Guillaume Métayer *Nietzsche et Voltaire* című 2011-ben megjelent nagyszabású könyve.¹⁹ Az *Emberi, túlságosan is emberi* Voltaire-t idéző mottója jól ismert, de Métayer tovább megy; rendkívül gondos filológiai apparátussal bizonyítja Nietzsche Voltaire-olvasatának fontosságát, hogy azután kimondhassa eszmetörténeti konklúzióját: a szabad szellem-féle gondolatmenet érvényességét.²⁰

A már Wellek által is metodológiai gyengeséggel vádolt francia komparatiztika az 1960-as évektől kezdve sorozatosan gyártotta a diszciplína elméletét rendszerbe foglaló munkákat. Marius-François Guyard (1961), Claude Pichois és André-Michel Rousseau (1967), Pierre Brunel (1984), Yves Chevrel (1989–2009) nevét kell itt megemlítenünk. A sor folytatódik: 2013-ban jelent meg a Brunel-tanítvány Frédérique Toudoire-Surlapierre *Notre besoin de comparaison* c. monográfiája, amely a kihívásokkal szembeállva, a terminológia megújításával, a lehetőségek és a feladatok számbavételével vázol fel egy régi-új elméletet, amelynek a lényegét az *After Babel* George Steinerétől származó mottó foglalja össze: „Lire c'est comparer.”

¹⁸ BOUJU, EMMANUEL: *La Transcription de l'histoire – Essai sur le roman européen de la fin du XXe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, 2006.

¹⁹ MÉTAYER, GUILLAUME: *Nietzsche et Voltaire*. Párizs, Flammarion, 2011.

²⁰ NIETZSCHE, FRIEDRICH: *Menschliches, Allzumenschliches I./2*.

Összefoglalásában Toudoire-Surlapierre azt hangsúlyozza, hogy a komparatiztika nem elégedhet meg a diszciplina általánosító (généraliste) mivoltával, mindig szem előtt kell tartania teoretikus dimenzióját is.²¹ Eszerint, folytatja, a komparatiztika egyszerre eljárás (démarche), módszer, etika, magatartás (posture) és diszciplina, még hozzá a szó mindkét értelmében. Vagy még általánosabb nézőpontból: az alapkérdés a komparatiztikának a Humaniórák közt elfoglalt helye, azoknak az analógiáknak a felismerése és értelmezése, amelyek irodalom, társadalom, média és kultúra közt állanak fenn.²²

²¹ TOUDOIRE-SURLAPIERRE, FRÉDÉRIQUE: *Notre besoin de comparaison*. Párizs, Orizons, 2013, 180.

²² *I. m.*, 181.

KÁNYÁDI ANDRÁS

A franciaországi mítoszkritika negyedszázada

A francia mítoszkritika irodalomtudományi diszciplína és/vagy módszer, mely a mítoszok irodalomban való felbukkanását vizsgálja; mai formájában a jungiánus Gilbert Durand antropológiai megalapozottságú elméletének irodalomközpontú változata¹. A szemléletváltás kétségkívül Pierre Brunel úttörő kutatásainak köszönhető, aki lassan négy évtizede a műfaj legjelentősebb, egyben a legnagyobb hatású képviselője: a fő kutatási irányvonalak egyértelműen hozzá kapcsolódnak. A legutóbbi negyedszázad kiemelkedő művekben bővelkedő alakulását néhány oldal erejéig áttekinteni hálátlan feladat, így e tanulmány szükségszerűen sematizáló jellegű; folyamatképről lévén szó, talán megbocsátható. A vizsgált korszak két pólusa – 1988 és 2013 – meglepő módon nem is annyira esetleges, mint ahogy az efféle merész összefoglalók dátumkényszerénél szokásos.

LEXIKOGRÁFIAI ÖSSZEGZÉSEK: A SZÓCIKKTÓL A FOGALOMPÁRIG

A fősodor természetesen Brunelhez köthető. Kis túlzással az 1988-ban újtjára indított mítoszkritikai szótársorozatot akár Brunel-trilógiának is nevezhetjük. A két kiadást megért *Dictionnaire des mythes littéraires*² kiváló kutatói gárdája elsősorban a klasszikus irodalmi mítoszokat (bibliai, görög, keresztény) kísérli meg áttekinteni, a szótárak alapszabályának, a szócikkek ábécésorrendben való rendezésének megfelelően. A tömör előszó az „irodalmi” mítosz és a „primitív” mítosz közötti különbségeket (nevesített, egyéni, fiktív, illetve névtelen, kollektív, igaznak tartott), valamint a mítosz hármas funkcióját (elbeszél, feltár, magyaráz) igyekszik megvilágítani. A legtöbbször diakrón áttekintést biztosító, gazdag bibliográfiai mutatóval rendelkező szócikkek némelyike kilóg a sorból, például a „felfedezések” [*découvertes*], a „diktátor” vagy a „mitikus-költői viselkedés” [*comportement mythico-poétique*], s a távoli kultúrák mítoszai – a japán, a hindu vagy az afrikai – vitatható vázlatokként szerepelnek. Ettől függetlenül a legjobb francia mítoszkritikai kézikönyvről van szó.

¹ DURAND, GILBERT: *Figures mythiques et visages de l'oeuvre*. Paris, Berg, 1979. Durand különbséget tesz mítoszkritika és a mítoszanalízis között, utóbbi szélesebb spektruma társadalmi jelenségek vizsgálatát teszi lehetővé.

² BRUNEL, PIERRE (Szerk.): *Dictionnaire des mythes littéraires*. Monaco, Ed. du Rocher, 1988, 1994.

A sorozat második darabja, a *Dictionnaire des mythes d'aujourd'hui*³, a mítosz Barthes-féle, szemiotikai és szociológiai irányba tágitott értelmezésével folytat párbeszédet, mely a huszadik század ötvenes-hatvanas éveinek reprezentációit kívánta megragadni és nyelvi kódként tekintett a mítoszokra. A szótár elsősorban a korunk társadalmában keletkező jelenségekre kíváncsi, a mítoszgyártás [*fabrication des mythes*] folyamata érdekli, s a mű végén olvasható utószó a lehetséges dekonstrukciós terminológiát árnyalja [*démythification, démystification, démythisation*], miközben a barthes-i egyszerűsítés veszélyeire figyelmeztet. Igen vegyes felhozaltal kapunk: a gyilkos moszattól a motorbiciklin át Sherlock Holmes-ig jutunk, de nem hiányzik Madonna, az „urban legends”, a „sárga veszedelem” vagy a „szuperhősök” szócikk sem. A bibliográfiai mutatón kívül minden egyes szócikk két új kategóriával bővül: az előző szótárban ismertetett mítoszok tágabb mitikus környezetével, illetve a modern „korrelátumok” listájával. A „François Mitterand” szócikk esetében például a klasszikus környezet *Kheopsz, Don Juan és a Szfinx*, a modern rokonok pedig, sorrendben: *mai Don Juanok, De Gaulle, Jean-Edern Hallier, mai Minótaurosok és Párizs*.

Brunel mintegy közjátékként megjelentett egy kitűnő kollektív Don Juan szótárt⁴, mely a sevillai szédelgő valóságos enciklopédiája: több mint háromszáz szócikk tekinti át a mítosz irodalmi és művészeti feldolgozásait. A *Dictionnaire des mythes féminins*⁵ viszont a klasszikus és modern mítoszok szintézisét célozza meg, a francia kultúrában akkortájt újkeletűnek számító *gender* megközelítés beemelésével. Az előszó a korábbi kutatásokra hivatkozva a görög (*Iphigénia*), a bibliai (*Eszter*), a középkori (*Meluzina*) vagy épp a reneszánsz (*Ophélie*) nőalakjain túlmenően háromféle sajátos női mítoszt különít el: a történelem által megörökített híres női alakok (*Messalina* éppúgy idetartozik, mint *Lady Diana*), a női típusok (ez lehet kurtizán [*courtisane*], mint Zola *Naná-ja*, félvilági [*demi-mondaine*], mint Proust *Odette-je*, nagyvilági [*mondaine*], mint a szintén prousti *Mme de Guermantes*, vagy éppenséggel prostituált [*prostituée*], mint Bataille *Madame Edwardá-ja*), valamint a női archetípusok (*Földanya, Hold, Éj*) osztályát. Minden szócikk végén kronológiai és bibliográfiai mutató van, mely a már ismert rovatokkal egészül ki: a mitikus szövegkörnyezet listája ezúttal az előző szótárakban előforduló férfimítoszokkal teremt kapcsolatot, a korrelátumok pedig az ebben a szótárban felbukkanó női rokon mítoszokat sorolják fel. Ennélfogva „Delila” férfi szövegkörnyezete *Sámson*, női rokonai pedig: *Atália, Eszter, Éva, Judit*.

A *Dictionnaire des mythes du fantastique*-nak⁶ Brunel csak társszerzője, s a tördelés elüt az eddig ismertetett szótárakétól: kéthasábos, mely talán a személyiség-

³ BRUNEL, PIERRE (Szerk.): *Dictionnaire des mythes d'aujourd'hui*. Monaco, Ed. du Rocher, 1997.

⁴ BRUNEL, PIERRE (Szerk.): *Dictionnaire de Don Juan*. Párizs, Robert Laffont, 1999.

⁵ BRUNEL, PIERRE (Szerk.): *Dictionnaire des mythes féminins*. Monaco, Ed. du Rocher, 2002.

⁶ VION-DURY, JULIETTE – BRUNEL, PIERRE (Szerk.): *Dictionnaire des mythes du fantastique*. Limoges, PULIM, 2003.

hasadásra utal, jóllehet pont a *doppelgänger* szócikk hiányzik. Bibliográfiai mutató sincs mindig, van ellenben két „Drakula” és egy külön „Vámpírok” bejegyzés, továbbá olyan furcsaságok, mint „Gabalis gróf” vagy „Ctulhu” mítosza. Ez a kötet a mítoszpoetika irányába való elmozdulásról tanúskodik, egy esztétikai minőség – a fantasztkikum – mítoszokban való lecsapódását térképezi fel.

A mítoszkritikai szótárak legfontosabb elméleti munkája szerzőhármias irányítása alatt jelent meg, *Questions de mythocritique* címmel⁷. Az ábécésorrend ezúttal sem borul, újdonság viszont, hogy a kötet nem az egyes mítoszok szócikkbe rendezett történetiségét, hanem magát a mítoszkutatást vizsgálja, egész pontosan annak interdiszciplináris és episztemológiai vonatkozásait. A szótár így egymással kölcsönhatásban levő fogalompárokra épül, melyek filozófiai, szociológiai, politikai, antropológiai, mélylélektani, tudományelméleti, esztétikai, vagy éppen szemiotikai látószögből közelítik meg a mítosz kérdéskörét: „ideológia és mítosz”, „imagoológia és mítosz”, „hipertextualitás és mítoszkritika”, „költészet és mítosz”, „vágy és mítosz”. Emellett találunk mítoszkritikai kulcsfogalmakat körüljáró szócikkeket (archetípus, séma, típus, szimbólum), műfajelméleti párhuzamokat (eposz, biográfia, mese), sőt, az európai ember számára vonzó távoli kultúrák mitológiájáról szóló összefoglalókat (Afrika, India, Távol-Kelet). Minden eklektikussága mellett gondolatébresztő munkáról van tehát szó, melynek nagy érdeme nyitottságában rejlik: rendszerezése nem szabályozás, hanem a komparatisták előtt felvillantott tág lehetőségek halmaza.

MÓDSZERTANI ÖSSZEGZÉSEK:

A MODELLTŐL A MEGHATÁROZHATATLANSÁGIG

Az összehasonlító irodalomhoz csatlakozó mítoszkritikát nem annyira az elmélet, mint inkább a gyakorlat foglalkoztatja: a szövegek háttérben megbúvó és a szöveget irányító szürke eminenciás, azaz a mítosz elemzése. Jól tükrözi ezt a kilencvenes évek első jelentős módszertani könyve is, Brunel munkája: *Mythocritique: théorie et parcours* (1992)⁸. A tanulmánykötet negyedét képezi az „elmélet”, a többi írás a francia irodalom egy-egy klasszikus szövegét vizsgálja Ronsard-tól Robbe-Grillet-ig, mítoszkritikai módszerrel. Az elmélet két legfontosabb tanulmánya magyarul is olvasható: „A mítosz és a szöveg struktúrája”, illetve „Felbukkanás, flexibilitás, kisugárzás”⁹. Előbbi óvatos definíciós kísérlet, ugyanakkor az irodalmi szövegben feldolgozott mítosz szerkezetét az irodalomelöttes

⁷ CHAUVIN, DANIELE – SIGANOS, ANDRÉ – WALTER, PHILIPPE: *Questions de mythocritique. Dictionnaire*. Párizs, Imago, 2005.

⁸ BRUNEL, PIERRE: *Mythocritique. Théorie et parcours*. Párizs, PUF, 1992.

⁹ Ford. Martonyi Éva. In: SZÁVAI DOROTTYA (Szerk.): *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*. Budapest, Kijárat kiadó, 2007. Franciául: „Le mythe et la structure du texte”, illetve „Émergence, flexibilité, irradiation”.

mítoszéval az ismétlés, a játékoság és az analógia égíszé alatt történő összehasonlítás. Utóbbi pedig az összehasonlító irodalomra kiterjeszthető, mítoszkritikai elemzést megalapozó modell¹⁰. Brunel mítoszkritikai szemlélete sokat köszönhet André Jolles, e politikai múltja miatt kissé elfelejtett holland teoretikus könyvének, de a svájci Denis de Rougemont mítoszanalízise, Charles Mauron pszichokritikája és a már említett Gilbert Durand is befolyásolták¹¹.

Jelentős módszertani felismerést hordoz André Dabiezies tanulmánya¹², melyben a szerző a bibliai történetek nem mítoszképző, hanem éppenséggel mítosz-talanító eljárását emeli ki. Szerinte helytelen bibliai mítoszokról beszélni, mivel a Biblia szereplői szerkezet, működés és jelentés tekintetében is különböznek a mítoszhősöktől. A monoteista Biblia lineáris időtudata is sajátos. Dabiezies, aki a modern mítoszok kialakulásának történeti magyarázatára kíváncsi, a Gonosz mitológiáját a pogány mitológiák keresztény átértelmezéséből bontja ki. Véronique Gély írása¹³ a francia mítoszkritikai kutatások sajátosságait foglalja össze. A mintegy hatvan (!), 2000 és 2004 között megjelent könyv általános jellemzője a mítoszpoeitikai beállítottság, mely nemcsak a regény, hanem a líra és a dráma műfajainak vizsgálatában is tettenérhető és elsősorban a kortárs irodalmi művek iránt érdeklődik. Gély a felsorolt munkák nagy hiányosságaként a nemzeti hagyományokba való bezárkózást emeli ki, épp ezért angol, német és olasz példákkal igyekszik saját tájékozottságát alátámasztani. A szerző e szövegek módszertanában két, egymással ellentétes megközelítést lát: egy „esszencialista” és egy „egzisztencialista” irányvonalat. Előbbi a műelemzésen keresztül a mítosz egyetemes meghatározására törekszik, utóbbi viszont inkább a mítosz előfordulásaira fektet hangsúlyt és elutasítja a modellalkotást.

Kollektív kötetek is kísérletet tesznek a mítosz egyes elméleti nehézségeinek tisztázására. A Sylvie Parizet gondozásában megjelent, nyolc szerző írását felvonultató *Mítosz és irodalom*¹⁴ módszertanilag fontos munka. Két szövege érdemel különös figyelmet. Véronique Gély az irodalmi művek mítosszá válásának folyamatát vizsgálva a sikeres mitizálás három feltételét állapítja meg: a botrányos jelleget, az ismertség (remekmű) és az ismeretlenség (átlagos mű) közötti folyamatos ingázást, valamint a környezetével meghasonlott hős szerepeltetését. A másik érdekes nézet a lausanne-i iskolát képviselő Ute Heidmannhoz fűződik, aki a görög

¹⁰ PAGEAUX, DANIEL-HENRI: *Littérature générale et comparée*. Párizs, Armand Colin, 1997.

¹¹ JOLLES, ANDRÉ: *Einfache Formen*. Leipzig, 1930; ROUGEMONT, DENIS DE: *L'Amour et l'Occident* (magyarul: *A szerelem és a nyugati világ*. Budapest, Helikon, 1998), Párizs, Plon, 1939; MAURON, CHARLES: *Des métaphores obsédantes au mythe personnel*. Párizs, José Corti, 1961; DURAND, GILBERT: *Figures mythiques et visages de l'oeuvre*. Párizs, Berg, 1979.

¹² DABEZIES, ANDRÉ: *Mythes anciens, figures bibliques, mythes littéraires*. = *Revue de littérature comparée*, 309. sz., 2004/1.

¹³ GÉLY, VÉRONIQUE: *Mythes et littérature: perspectives actuelles*. = *Revue de littérature comparée*, 311. sz., 2004/3.

¹⁴ PARIZET, SYLVIE (Szerk.): *Mythe et littérature*. Nîmes, SFLGC, 2008.

mítoszok mindenkori átíratainak elemzéséhez poetikai és intertextuális fogódzót kínál. Nem a strukturalistákat izgató alapszöveg vagy a mítémák keresése a fontos, hanem a nyelvi megalkotottság, mely egészen más a korai görög korban, mint a hellenizmus idején, s a rómaiaknál megint más, mint a francia klasszicizmus vagy a német romantika alkotóinál. Médea mítoszának eltérő aspektusai tehát nem a zárt struktúrán való változtatásból fakadnak, hanem a szerzők nyelvhez való viszonyának következményei. A mítosz nem vezethető vissza egyetlen jelentésre, a szövegek egymással történelmi korokon átívelő párbeszédet folytatnak, a szerzői munka pedig a nyelvre és a műfajra irányul; Heidmann érezhetően Bahtyin és Blumenberg felfogását kombinálja.

Véronique Léonard-Roques elmélete¹⁵ a „mitikus figurát” próbálja a mítosztól elhatárolni. Kötete bevezető írásában Erich Auerbach figura-elméletéből kiindulva jut el a felismerésig: két esetben beszélhetünk mitikus figuráról. Akkor, ha csak egyetlenegy narratív epizód vagy kép rögzül, ilyen például a szikla által meghatározott Lorelei (ellentétben a többjelentésű Sziszüfosz-mítosssal). Vagy akkor, ha a hős életét számtalan apró epizódra lehet tördelni: ezért Odüsszeusz sem tekinthető mítosznak, csak mitikus figurának, ahogy a történelmi személyiségek is (XIV. Lajos, Napóleon) ebbe a kategóriába tartoznak. Szintén ebben a kötetben olvasható Pascale Auraix-Jonchière Jeanne d’Arc-tanulmánya, melyben a szerző a történelmi hősök mitizálásának eredetiségét vonja kétségbe: szerinte ezek forogatókönyve minden esetben egy már létező mitikus struktúrára épül, az orléans-i szűz például a krisztusi szenvedés- és megváltástörténetet átírta.

A kortárs francia mítoszkritika sokszínűségét mi sem bizonyítja jobban, hogy a lehető legszélesebb interdiszciplinaritás híve, módszertana a mitográfiától a szociológiáig minden területre kiterjed. A diakrón perspektíva nagy francia hagyományát azonban nehéz felülrni, ennél fogva az utolsó nagyobb összefoglaló is a történetiség elvét követi. Jean-Louis Backès munkája, *Le mythe dans les littératures d’Europe*¹⁶, a komparatista mítoszkritika nagyszabású vállalkozása: a mítosz fogalmának nyugat-európai genealógiáját követi végig az ógörög kortól a kortárs irodalomig. A hangsúly tehát nem azon van, hogyan születnek a mítoszok, hanem azon, hogy mit értettek különböző korokban e fogalom alatt, s Backès itt nemcsak az irodalmi műveket, hanem az irodalomkritikát is alaposan áttanulmányozta. A szerző két nagy, a mítosz számára áldásos korszakot különböztet meg: a Kr. e. ötödik-hatodik, illetve a tizenkilencedik századot. A görög-latin antikvitásban szakrális és irodalmi, a romantika korában politikai és költői töltetű „mítosz” szóhasználat a „legenda” és a „fabula” mögött sokáig háttérbe szorult, a huszadik században viszont a „személyes mítosz” és az „irodalmi mítosz” fogalma is megjelent. Az „irodalmi mítosz” szerinte három dolgot jelöl: lehet zárt elbeszélés, egy

¹⁵ LÉONARD-ROQUES, V. (Szerk.): *Figures mythiques. Fabriques et métamorphoses*. Clermond-Ferrand, PUBP, 2008.

¹⁶ BACKÈS, JEAN-LOUIS: *Le mythe dans les littératures d’Europe*. Párizs, Cerf, 2010.

vagy több hőshöz kapcsolódó elbeszélésegyüttes, de lehet modell is, mely elvont narratív szerkezetbe tömöríti egy sajátos figura jellegzetességeit. Könyve végén Backès tartózkodik mindennemű mítoszdefiníciótól, inkább arra ösztönzi a kutatókat, hogy mindenki a saját eszközeit, elveit és szóhasználatát alkalmazza, és ebbéli vállalkozásában ne feledjen el végig következetes maradni.

FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI ESETTANULMÁNYOK:
A MINÓTAUROSZTÓL A MINÓTAUROSZIG

Az ebbe a csoportba tartozó művek alkotják a mítoszkritikai kutatások derék-hadát. Brunel itt is úttörő szerepet játszott a többször kibővített Elektra-mítoszt feldolgozó könyvével, a kilencvenes évek elejének egyik legfigyelemreméltóbb munkája azonban André Siganosé (1993)¹⁷. Ő az, aki az első között próbál magyarázatot találni a kortárs irodalom mítoszok iránti fogékonyságára; a „primitív” mítoszok irodalmiasítását szerinte a labirintusban tanyázó ókori szörny zárt strukturális megalkotottsága általános érvénnyel példázza. Az ősiség egyik legkézzelfoghatóbb bizonyítéka az állatokkal való harc, így Thészeusz küzdelme archetipikus jelentésű, a szörny hibriditása pedig az emberi élet átmeneti állapotának a metaforája. Siganos könyve két részből áll: az első a „mítosz” és „irodalmi mítosz” hagyományos felfogásait veszi számba, az „alpmítosz” kérdését és a bruneli hármas modell hiányosságait boncolgatja, majd saját meghatározást kínál az „irodalmi mítosz” és az „irodalmiasított mítosz” fogalmaira. A Minótauroszt az utóbbi kategóriába tartozik: az „alapszöveg” ugyanis nem irodalmi, hanem ősi, kollektív szájhagyományból kristályosodott ki, viszont akárcsak az irodalmi mítosz (erre a Szophoklész-dráma alkotta Oidipusz-mítosz a példa), irodalmi hagyományt teremtett. A könyv második fele a Minótauroszt különböző műfajokban és művekben való huszadik századi felbukkanását vizsgálja, a mítosz mélyebb értelmét pedig az embert mindig kísértő animalitás elutasításában látja.

Az egyes mítoszok fejlődéstörténetét kutató munkák között szép számmal találunk női mítoszokat feldolgozó, feminitásra és nyugat-európai irodalmakra nagy hangsúlyt fektető műveket. Ilyen Sylvie Ballestra-Puech a Párkákról, illetve Arachnéról¹⁸, Véronique Gély Psychéról, illetve Echóról¹⁹, valamint Pascale Auraix-Jonchiè-

¹⁷ SIGANOS, ANDRÉ: *Le Minotaure et son mythe*. Párizs, PUF, 1993.

¹⁸ BALLESTRA-PUECH, SYLVIE: *Les Parques. Essai sur les figures féminines du destin dans la littérature occidentale*. Ed. Université du Sud, 1999 és Uő: *Métamorphoses d'Arachnée. L'artiste en araignée dans la littérature occidentale*. Genf, Droz, 2006.

¹⁹ GÉLY, VÉRONIQUE: *Nostalgie du moi. Écho dans la littérature européenne*. Párizs, PUF, 2000 és Uő: *L'invention d'un mythe: Psyché. Allégorie et fiction de Platon au temps de La Fontaine*. Párizs, Honoré Champion, 2006.

re Lilitről²⁰ írott könyve. Gély egyenesen mítoszpoétikai megközelítésről beszél, mivel az allegória alakzatának irodalmi fejlődésére koncentrálna, Ballestra-Puech pedig a metafora felől közelíti meg a mítoszt. Szintén ebbe a vonulatba tartozik az intermedialitást is bevonó, Filoméla mítoszának szentelt tanulmánykötet.²¹

Nem elhanyagolható a bibliai mítoszokkal foglalkozó művek listája sem. Sylvie Parizet a bábeli toronyépítésről²² írt izgalmas könyvet. Káinról szinte egyidőben két alapos és módszeres mű is született.²³ Cécile Husserr a bibliai mítoszok egyetlen kanonizált változatát hangsúlyozza és a testvérviszályban a szörnyeteg huszadik századi diadalát érzékeli, a mítémákkal dolgozó, szélesebb korpuszt vizsgáló Véronique Léonard-Roques viszont a huszadik század felelősségtudatát emeli ki. Utóbbi szerző a tékozló fiú kortárs átiratairól²⁴ is tanulmánykötetet jelentetett meg, melyben az irodalmi példák mellett filmművészeti és operafeldolgozások is szerepelnek. A bibliai regiszternél maradva: Jacques Poirier Judit²⁵ mítoszának a francia irodalomban való alakulását követte végig.

Külön említést érdemelnek a valós vagy imaginárius helyhez kötődő mítoszok. Bábelt említettük már, de Atlantisz, New York²⁶ vagy éppen Prága iránt is érdeklődés mutatkozott. Chantal Fourier²⁷ az elsüllyedt birodalom képzeletformáló varázsát a visszatérés és az eltávolodás összjátékában látja, s a romantikától a két világháború közötti időszakig térképezi fel az átiratokat. A mítosz „helyét” kereső limoges-i konferenciakötet²⁸, a fantasztikus szótárhoz hasonlóan, rendkívül heterogén, Ophélie folyójától Hans Castorp kék hegyéig terjed; ez azonban Bertrand Westphal geokritikai²⁹ dominanciája miatt érthető. Stéphane Gailly diszsertációból született könyve viszont azért dicséretes, mert Prága mítoszáat³⁰ a ha-

²⁰ AURAX-JONCHIERE, PASCALE: *Lilith, avatars et métamorphoses d'un mythe entre romantisme et décadence*. Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2002.

²¹ GÉLY, V. – HAQUETTE, J.-L. – TOMICHE, A.: *Philomèle. Figures du rossignol dans la tradition littéraire et artistique*, Clermont-Ferrand, PUBP, 2006. Négy évvel később Anne Tomiche önálló Filoméla-kötetet írt.

²² PARIZET, SYLVIE: *Babel: ordre ou chaos?* Grenoble, Ellug, 2010.

²³ HUSSERR, CÉCILE: *L'ange et la bête. Caïn et Abel dans la littérature*. Párizs, Cerf, 2004; LÉONARD-ROQUES, VÉRONIQUE: *Caïn et Abel. Rivalité et responsabilité*. Monaco, Ed. du Rocher, 2007.

²⁴ JONGY, B. – LÉONARD-ROQUES, V. – CHEVREL, Y.: *Le fils prodigue et les siens (XXe et XXIe siècles)*. Párizs, Cerf, 2009.

²⁵ POIRIER, JACQUES: *Judith: Echos d'un mythe biblique dans la littérature française*. Presses Universitaires de Rennes, 2005.

²⁶ PINÇONNAT, CRYSTEL: *New York, mythe littéraire français*. Genf, Droz, 2001. A szerző csak a francia regényirodalmat vizsgálja.

²⁷ FOURIER, CHANTAL: *Le mythe littéraire de l'Atlantide*. Grenoble, Ellug, 2004.

²⁸ VION-DURY, JULIETTE (Szerk.): *Le lieu dans le mythe*. Limoges, Pulim, 2002.

²⁹ Westphal földrajz, irodalomelmélet és antropológia ötvöztetésével a mítoszkritikával rokon elméletet gyártott, melynek alapművét több nyelvre is lefordították. Vö. WESTPHAL, BERTRAND: *La Géocritique. Réel, fiction, espace*. Párizs, Ed. de Minuit, 2007.

³⁰ GAILLY, STÉPHANE: *Le mythe de Prague dans les littératures européennes*. Párizs, Honoré Champion, 2007.

gyománys nyugat-európai szemléleten túllépve a cseh irodalmon keresztül is vizsgálja.

A kutatásokból természetesen a görög mítoszok sem hiányoznak, elég Oresztészt, Dionüszoszt vagy Sziszüfoszt³¹ említeni. De a mítosz fejlődéstörténetét vizsgáló mítoszkritika fejlődéstörténetének áttekintéséhez a 2013-as Minótaurosztanulmánykötet³² a legtanulságosabb. Egy nagyszabású konferencia nyomán huszonnyolc szerző járja körül a knosszosi eredetű szörny környezetét, az antikvitástól napjainkig. A mítosz különféle átiratain kívül az identitás és a feminitás kérdésköre kerül az interdiszciplináris elemzések középpontjába, s a tanulmányok egy része Daidalosz, Pasziphaé, Thészeusz és Ariadne alakjával foglalkozik. A kötet legutolsó írása pedig olyan szépirodalmi szöveg, amely kifejezetten a konferencia alkalmából íródott, ráadásul szerzője irodalomtanár; a hibriditás tehát tökéletes. Siganos könyve, amint a hivatkozásokból is kiderül, ma már klasszikusnak számít, de két évtizeddel megjelenése után lehetetlen egységes nézőpontról beszélni: a mítoszkritika mindinkább a diffúz komparatiztikai megközelítések irányába tolódik el.

A MÍTOSZKRITIKA INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Brunel már idézett, elméletet és gyakorlatot ötvöző könyvében a hetvenesnyolcvanas évek biztató tendenciáit emlegette³³, de azt is megjegyezte, hogy a mítoszkritika híveire még rengeteg tennivaló vár. Mára a helyzet megváltozott: szilárd intézményes keretek közt folyik a kutatás. Négy francia egyetemen is kiemelkedő minőségű és mennyiségű oktatói és kutatói tevékenység zajlik, melyet kiadókkal és folyóiratokkal való szoros együttműködés kísér.

A legtermékenyebb munkát Clermond-Ferrandban, a Blaise Pascal nevét viselő egyetemen végzik: a CELIS³⁴ kutatócsoport az egyetemi kiadó támogatását élvező könyvsorozata, a „Mythographies et Sociétés” 2000 óta tizenkilenc művet jelentetett meg, egyéni és gyűjteményes köteteket. Ezek közül jónéhányat már idéztünk, érdekes, hogy némelyikük egy-egy író mítoszait próbálja rendszerezni, de akad olyan is, amelyik egyetlen téma köré csoportosítja a mítoszokat³⁵.

A második jelentős, mítoszkritikát ápoló egyetemi közeg Paris X Nanterre, ahol a Sylvie Parizet irányította „Mythopoétiques” elnevezésű kutatócsoport dolgozik. Az egyetemi (PUPO) és a Desjonquères kiadóval szövetkezve több fon-

³¹ BACKÈS, JEAN-LOUIS: *Oreste*. Párizs, Bayard, 2005; HUET-RICHARD, MARIE-CATHERINE: *Dionysos et les Bacchantes*. Monaco, Ed. Du Rocher, 2007; BASTIAN, AENEAS – BRUNEL, PIERRE: *Sisyphé et son rocher*. Monaco, Ed. du Rocher, 2004.

³² D’HUMIÈRES, CATHERINE – POIGNAULT, RÉMY: *Autour du Minotaure*. Clermont-Ferrand, PUBP, 2013.

³³ L’étude des mythes dans la littérature. In: BRUNEL, P.: *Mythocritique*, op. cit.

³⁴ Centre de Recherches sur la Littérature et la Sociopoétique.

³⁵ HOOG NAGINSKI, ISABELLE: *Georges Sand mythographe*. PUBP, 2007; MONTADON, ALAIN (Szerk.): *Mythes et représentations de l’hospitalité*. PUBP, 1999.

tos, egyetlen mítoszra vagy egyetlen századra összpontosító konferenciakötetet (Bábel, Faust, Ganümedesz, illetve irodalmi mítoszok huszadik századi politikai olvasata³⁶) jelentettek meg. Bár az utóbbi időben inkább a műfajiság áll érdeklődésük középpontjában, az egyetem által fenntartott *Silène* (Szilénosz) online folyóiratban gyakran olvashatunk mítoszkritikai tanulmányokat.

A harmadik laboratórium a Paris IV Sorbonne kötelékében működik. A Pierre Brunel alapította, online folyóirattal is büszkélkedő *Centre de Recherche en Littérature Comparée* (CRLC) jelenlegi vezetője Véronique Gély. Brunel a monacói szótárkedvelő Editions du Rocher kiadónál indította be a „Figures et mythes” sorozatot, ahol a már említett Sziszüfoszon és Káinon kívül a Medúza és Hamlet³⁷ mítoszt is feldolgozták. Gély a Classiques Garnier kiadó „Perspectives comparatistes” sorozatát szerkeszti, mely elsősorban a doktori tézisek megjelentetését támogatja; itt látott napvilágot a nemzetközi komparatiztikai társaság díját elnyerő Aurélia Hetzel könyve Sába királynőjéről³⁸. Gély ugyanakkor a nagymúltú, negyedévente megjelenő *Revue de Littérature Comparée* (RLC) társszerkesztője, ahol szintén sűrűn közölnek mítoszkritikai tanulmányt, lévén hogy a főszerkesztő továbbra is Pierre Brunel.

A negyedik mítoszkutató központ talán a legrégebbi: a grenoble-i egyetemen található, Durand névvel fémjelzett és nemzetközileg is elismert *Centre de recherche sur l'imaginaire* (CRI). A mítoszkutatás itt inkább filozófiai, antropológiai és pszichológiai hagyományt követ, de a negyedszázados múlttal rendelkező, évente megjelenő *Iris* folyóirat és az egyetemi kiadó (Ellug) „Ateliers de l'imaginaire” sorozata rendszeresen közöl irodalomközpontú mítoszkritikai írásokat³⁹.

Mint látható, az intézményesülés személyfüggő: Brunel után ma Gély, Léonard-Roques, Auraix-Jonchière és Parizet a mítoszkritikai kutatások zászlóvivői. Az egyetemi oktatás, folyóirat- és könyvsorozatszerkesztés hármasságán túl az egyéni kötetek konferenciakötetekkel való összefonódása is látványos. Gyakori, hogy egy-egy mítosz szakértője a kortárs irodalom vagy az intermedialitás irányába fejleszti tovább saját területét, e célból konferenciát szervez, majd egyéni kötettel áll elő. Az is előfordul, hogy a konferenciakötetbe a már untig ismert szakterüle-

³⁶ PARIZET, S. (Szerk.): *Le défi de Babel. Un mythe littéraire pour le XXIe siècle*. Párizs, Desjonquères, 2001; MASSON, JEAN-YVES (Szerk.): *Faust ou la mélancolie du savoir*. Desjonquères, 2003; GÉLY, V. (Szerk.): *Ganymède ou l'échanson*. Párizs, Presses Universitaires de Paris Ouest, 2008; PARIZET, S. (Szerk.): *Lectures politiques des mythes littéraires*. PUPO, 2009.

³⁷ TOUDOIRE-SURLAPIERRE, FRÉDÉRIQUE: *Hamlet, l'ombre et la mémoire*, 2004; DÉTOC, SYLVAIN: *La Gorgone Méduse*, 2006.

³⁸ HETZEL, AURÉLIA: *La reine de Saba. Des traditions au mythe littéraire*. Párizs, Classiques Garnier, 2012.

³⁹ Az *Iris* 2013-as Gilbert Durand emlékszáma két, Főnixmadárnak szentelt mítoszkritikai szöveggel nyit, az ELLUG gondozásában pedig már két kiadást is megértek az Androgün mítoszt feldolozó könyvek: MONNEYRON, FRÉDÉRIC: *L'Androgyne romantique. Du mythe au mythe littéraire* (1994, 2009) és Uő.: *L'Androgyne décadent. Mythe, figures, fantômes* (1996, 2011).

tének kevésbé ismert szeletét mélyíti el. Egyetemistáknak és szélesebb olvasótömegeknek is több, mítosz és irodalom kapcsolatát megvilágító kiadvány készül,⁴⁰ s a doktorikra szakosodott kiadók (Honoré Champion, L'Harmattan) sokszor jelentetnek meg mítoszkritikai műveket. Ha mítoszkritikai tudományágról nem is, komparatiztikán belül érvényesülő francia mítoszkritikai módszerről mindenképp beszélhetünk, s ennek kisugárzása más, főleg latin nyelvű országokban is számottevő.

⁴⁰ HUET-BRICHARD, MARIE-CATHERINE: *Littérature et mythe*. Hachette, 2001; MONNEYRON, F. – THOMAS, J.: *Mythes et littérature*. PUF, „Que sais-je?“, 2002.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- APTER, EMILY: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London, Verso, 2013. APTER, EMILY: *The Translation Zone: A New Comparative Literature*. Princeton, Princeton University Press, 2006.
- APTER, EMILY: Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature. In: BERNHEIMER, CHARLES (Szerk.): *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Boston, The Johns Hopkins University Press, 1994, 86–96.
- APTER, EMILY: *Global Translatio: The Invention of Comparative Literature*, Istanbul, 1933. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 76–108.
- ARAC, JONATHAN: Anglo-Globalism? = *New Left Review* 16 (2002), 35–45.
- BANETH-NOUAILHETAS, EMILIE – JOUBERT, CLAIRE (Szerk.): *Comparer l'étranger. Enjeux du comparatisme en littérature*. Presses Universitaires de Rennes, 2007.
- BASSNETT, SUSAN: *Comparative Literature, A critical introduction*. Oxford, Blackwell, 1993.
- BASSNETT, SUSAN: Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 3–11.
- BEMONG, NELE – TRUWANT, MIRJAM – VERMEULEN, PIETER (Szerk.): *Re-Thinking Europe. Literature and (Trans)National Identity*. Amsterdam – New York, Rodopi B. V., 2008.
- BERNHEIMER, CHARLES (szerk.): *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Boston, The Johns Hopkins University Press, 1994. 224 p.
- BESSIÈRE, JEAN – PAGEAUX, DANIEL-HENRI: *Perspectives comparatistes*. Párizs, Champion, 1999.
- BESSIÈRE, JEAN: Situer le postcolonial de ses paradoxes et de sa pertinence contemporaine avec une comparaison herménéutique du roman postcolonial et du roman occidental contemporain. In: SYMINGTON, MICÉALA – MOULIN, JOANNY – BESSIÈRE, JEAN (Szerk.): *Actualité et inactualité de la notion de «postcolonial»*. Párizs, Champion, 2013, 15–34.
- BOLDRINI, LUCIA: Comparative Literature in the Twenty-First Century: A view from Europe and UK. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 13–23.
- BOSCHETTI, ANNA (Szerk.): *L'espace culturel transnational*. Párizs, Nouveau Monde, 2010, 509.
- BOSCHETTI, ANNA: Pour un comparatisme réflexif. In: BOSCHETTI, ANNA (Szerk.): *L'espace culturel transnational*. Párizs, Nouveau Monde, 2010, 7–51.

- CASSIN, BARBARA (Szerk.): *Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des interraduisibles*. Párizs, Éditions du Seuil – Éditions Robert, 2004.
- CASANOVA, PASCALE: *La République mondiale des Lettres*. Párizs, Seuil, 1999.
- CARROLL, MICHAEL THOMAS (Szerk.): *No Small World: Visions and Revisions of World Literature*. Urbana, IL: National Council of Teachers of English, 1996.
- CULLER, JONATHAN: Whither Comparative Literature? = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 85–97.
- DAMROSCH, DAVID: *What Is World Literature?* Princeton University Press, 2003.
- DAMROSCH, DAVID: Rebirth of a Discipline: The Global Origins of Comparative Studies. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 99–112. (A tanulmány kis változtatásokkal megjelent magyarul: DAMROSCH, DAVID: A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei. = *Irodalomtörténet*, 2007/2, 161–179. Ford. Kupán Zsuzsa)
- DAMROSCH, DAVID: World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age. In: SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. The Johns Hopkins University Press, Boston, 2006, 43–53.
- DAMROSCH, DAVID: *How to Read World Literature*. Wiley-Blackwell, 2008.
- DAMROSCH, DAVID (Szerk.): *Teaching World Literature*. New York, Modern Language Association, 2009.
- DAMROSCH, DAVID – MELAS, NATALIE – BUTHELEZI, MBONGISENI (Szerk.): *The Text and the World: A Comparative Literature Sourcebook*. Princeton, Princeton University Press, 2009.
- DETHURENS, PASCAL – BONNEROT, OLIVIER-HENRI: *Fin d'un Millénaire. Rayonnement de la Littérature Comparée*. Strasbourg, PUS, 2000.
- ESPAGNE, MICHEL: Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. = *Genèses*, no. 17, 1994, 112–121.
- ESPAGNE, MICHEL – WERNER, MICHAEL (Szerk.): *Qu'est qu'une littérature nationale? Approches pour une théorie interculturelle du champ littéraire. Philologiques III*. Párizs, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1994.
- GILLESPIE, GERALD: *By Way of Comparison: Reflections on the Theory and Practice of Comparative Literature*. Párizs, Honore Champion, 2004.
- FASSEL, HORST (Szerk.): *Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005.
- HOESEN-UHLIG, STEFAN: Changeing Fields: The Directions of Goethe's Weltliteratur. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 26–53.
- HUTCHEON, LINDA: Afterword: Compl(ic)it. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 159–162.
- KADIR, DJELAL To World, to Globalize – Comparative Literature's Crossroads. = *Comparative Literature Studies* 41.1 (2004), 1–9.
- KNAUTH, K. ALFONS (Szerk.): *Translation & Multilingual Literature / Traduction & Littérature Multilingue*. Berlin, LIT Verlag, 2011.

- KUORTTI, JOEL – NYMAN, JOPI (Szerk.): *Reconstructing Hybridity. Post-Colonial Studies in Transition*. Amsterdam – New York, Rodopi, 2007.
- LANDRIN, XAVIER: La sémantique historique de la Weltliteratur: Génèse conceptuelle et usages savants. In: BOSCHETTI, ANNA (Szerk.): *L'espace culturel transnational*. Párizs, Nouveau Monde, 2010, 73–134.
- LORANT, ANDRÉ – BESSIÈRE, JEAN (Szerk.): *La littérature comparée. Théorie et pratique*. Párizs, Champion, 1999.
- LUBRICH, OLIVER: Comparative Literature – in, from and beyond Germany. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 47–67.
- MCDONALD, CHRISTIE – SULEIMAN, SUSAN RUBIN (Szerk.): *French Global. A New Approach to Literary History*. New York, Columbia UP., 2010, 576.
- MELAS, NATALIE: *All the Difference in the World: Postcoloniality and the Ends of Comparison*. Stanford, Stanford University Press, 2007.
- MONTANDON, ALAIN: Comparative Literature in France: A Status Report. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, 69–76.
- MORETTI, FRANCO: Conjectures On World Literature. = *New Left Review*, 2000/1–2, 54–68. (újraközlés: In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 148–162.)
- NEUBAUER, JOHN: Reflections on the History of the Literary Cultures of East-Central Europe. = *Central Europe* 9.2 (2011), 143–49.
- PIZER, JOHN: *The Idea of World Literature*. Baton Rouge, Louisiana State University Press, 2006.
- PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Szerk.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004.
- SAUSSY, HAUN (Szerk.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. The Johns Hopkins University Press, Boston, 2006.
- SCHMELING, MANFRED – SCHMITZ EMANS, MONIKA (Szerk.): *Multilinguale Literatur im 20. Jahrhundert*. Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2002.
- SPIVAK, GAYATARI CHAKRAVORTY: *The Death of a Discipline*. Columbia University Press, 2003.
- STRUTZ, JOHANN – ZIMA, PETER V. (Szerk.): *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Tübingen, Narr, 1996.
- TOMICHE, ANNE – ZIEGER, KARL: *La recherche en littérature générale et comparée en France en 2007*. Société Française de la Littérature générale et comparée – Presses Universitaires de Valenciennes, 2007.
- TOUDAIRE-SURLAPIERRE, FRÉDÉRIQUE: *Notre besoin de comparaison*. Párizs, Orizons, 2013.
- WENINGER, ROBERT: Comparative Literature at a Crossroads? An Introduction. = *Comparative Critical Studies*. 3(1–2), 2006, XI–XIX.
- WANG, NING (Szerk.): Comparative Literature: Toward a (Re)construction of World Literature. = *Neohelicon*, 38 (2), 2011.
- WERNER, MICHAEL: La place relative du champ littéraire dans les cultures nationales. Quelques remarques à propos de l'exemple franco-allemand. In: ESPAGNE,

- MICHEL – WERNER, MICHAEL (Szerk.): *Qu'est qu'une littérature nationale? Approches pour une théorie interculturelle du champ littéraire. Philologiques III.* Párizs, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1994, 15–30.
- WERNER, MICHAEL – BÉNÉDICT ZIMMERMANN (Szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée.* (Le Genre humain, n° 42.) Párizs, Seuil. 2004.

Összeállította: Hites Sándor – Z. Varga Zoltán

KÖNYVEK

Christie McDonald – Susan Rubin Suleiman,
*French Global: Une nouvelle perspective sur l'histoire littéraire.*Párizs, Classiques Garnier, 2014, 752.

Mondják, a perspektíva szabályainak megfelelően szerkesztett képeken jól megkülönböztethető a távlat, a részletek távolsága, a kép mélysége. A *French Global* francia alcímében is azt sugallja a „perspektíva” szó használata, hogy a nézőpont, melyet a kötet alkalmaz, elég eredményes a megfigyelt jelenség, az irodalomtörténet áttekintésében. A főcím nehezen fordítható, talán nem is érdemes kísérletezni vele, hiszen a franciák sem tették. A könyv ugyanis a *French Global. A New Approach to Literary History* címmel a Columbia University Press kiadásában 2010-ben megjelent angol nyelvű mű fordítása, melyet a szerzők helyell-közzel módosítottak. Bár nem előzmény nélküli, mégsem mindennapos, hogy a francia irodalom legújabb története előbb angol nyelven, az Egyesült Államokban lásson napvilágot, de az méginkább felkelti az érdeklődést, hogy francia fordításában megőrizték az angol főcímet. Abban az országban, ahol az irodalmi mezőre náció és narráció rendkívül szoros kapcsolata volt a jellemző, s ahol az irodalmi termés csúcspontját és zsinórmértékét igen sokáig a klasszicizmus jelentette, mert leginkább ez az irányzat jelenítette meg az úgynevezett francia értékeket. Abban az országban, ahol az Európa-szerte elterjedt globalizáció fogalma helyett a „mondialisation” műszó terjedt el széleskörűen. A magyarázatot persze nem bízták a véletlenre (értsd: olvasóra), a francia kiadásért felelős Emmanuel Bouju rövid, a Harvardon oktató szerkesztőpáros, Susan Rubin Suleiman és Christie McDonald hosszabb előszavát éppen e nézőpont, a „French global” értelmezésének szenteli. Bouju azzal indokolja a főcím megtartását, hogy egyfelől első látásra egyértelművé akarták tenni, hogy ugyanazt a könyvet tartja kezében az olvasó, amely 2010-ben az Államokban, Franciaországban

és világszerte „nagyot szólt” a francia irodalomtudománnyal foglalkozó szakemberek köreiben. (A frankofón irodalommal foglalkozó internetes oldalak közül a mérvadó *fabula.org* például általában elismerően, sőt lelkesedéssel üdvözölte.) A felelős szerkesztő másfelől és kiváltképp azzal érvel az angol főcím mellett, hogy a *globális megközelítés* francia szokásjogtól eltérő „idegenségét” áll szándékukban világgá kürtölni. A globális megközelítés elsődleges célja pedig az, hogy a máságot a francia irodalmon, nyelven és nemzetben belül úgynevezett „mélyfúrásokkal” mutassa meg. A huszonkilenc írást közlő kötetet meghatározó alapkérdés az, újra lehet-e olvasni az egész francia nyelvű irodalom történetét a középkortól napjainkig globális avagy mondialis (urambocsá' egységes?) nézőpontból, azaz nem csupán a nemzeti kultúra önmagába fordul, belső megfigyelése felől.

A globális jelzót az angol nyelvből értelmezve megállapítható – így a szerkesztők –, hogy a földgolyó (*globe*) és a világ (*monde*) a XVI. században, éppen akkortájt vált rokon értelmű szóvá, amikor az Óvilág elkezdte felderíteni és kizsákmányolni az Újvilágot. A szó az Oxford English Dictionary szerint az egész világot, a teljességet, az egyetemességet jelenti. A szerkesztők elhatárolódnak a szó totális vagy totalizáló jelentésétől, attól, amely elsősorban a globalizáció névvel illetett gazdasági jelenségnek leginkább negatív velejáróihoz társul (tőkekoncentráció, egységes világpiac, a kulturális különbözőséget eltörlő, uniformizáló termelői, fogyasztói normák világméretű elterjesztése stb.), a kultúra területén pedig a kulturális és ideológiai gyarmatosításhoz. Ők egy „kihívó” élő metaforát feleltetnek meg a szónak, a GPS (Global Positioning System) készülékét. Ez a szerkezet ugyan jól meghatározható műholdakhoz kapcsolódik, olyanokhoz, mint amilyeneket például az Egyesült Államokban éppen a Honvédelmi Minisztérium hozott létre, de amely használói számára mégis változatos, sokféle, sőt esetleges útvonalak bejárását is lehetővé teszi. A kötetet a készülék

analógiájára tehát nem csupán egyéni használatra szánják, hanem figyelmeztetnek arra, hogy akár az irodalomtörténeti földmérés és térképészet területén is célszerű lehet vele tájékozódni. De hogyan lehet utakat mutatni, és nem teljes térképet? A kérdés egyszerűen az, hogy maradhat-e valami csupán megközelítés, úgy, hogy ne legyen belőle elbeszélés? Hogyan lehet érvényes irodalomtörténeti összefüggéseket megfogalmazni anélkül, hogy azokat nagy, egységes metatörténetbe ne ágyazzák? A földgolyót, a világot tehát a kötet Yale, Princeton, Harvard, Montréal egyetemeken oktató kitalálói és szerzői kapcsolódások olyan hálózataként határozzák meg, amelyben a különbségeket kiemelő hangsúly valamely nyelven vagy nemzetben belül, illetve a nyelvek és nemzetek között egyenértékű. A szerkesztők fontosnak tartják megemlíteni, hogy előzményüknek tekintik az 1989-es Denis Hollier-féle irodalomtörténetet (*A New History of French Literature*, Cambridge, Harvard University Press; *De la littérature française*, 1993), amely, jegyezzük meg, a Szegegy-Maszák Mihály–Veres András szerkesztette irodalomtörténeti kísérlet szemléletének is fontos ihletője volt. A két francia irodalomtörténeti vállalkozás nemcsak azért rokon, mert előbb látott angol, mint francia nyelven napvilágot, de azért is, mert mind Hollier, mind Suleiman és McDonald olyan szakemberekkel dolgozott, akiknek többsége külföldi vagy külföldön élő francia volt. Két-száz évvel ezelőtt Chateaubriand egyértelműnek tartotta, hogy nincs olyan francia, aki ne mosolyogná meg egy olyan francia irodalomtörténet gondolatát, amelyet Franciaország határain kívül alkotnának meg. („Quel Français ne sourirait pas à l'idée d'une histoire de la littérature française composée en dehors des frontières de la France?") Az ötlet a XX. század végére megvalósult. Franciaország már nem a világ közepe, noha kultúrája, nyelve és irodalma nem veszített vonzerejéből – ha nem így volna, ez a kötet sem válhatott volna ki ilyen mértékű érdeklődést –, de bizony immár Franciaország határain kívülről is szemlélik és írják a francia irodalom történetét. Ráadásul fittyet hánynak az egyenmű történetmondásra. De míg Hollier irodalomtörténetének legfeltűnőbb újszerűségét a különböző történelmi dátumokhoz (nem évszázadokhoz, irányzatokhoz vagy szerzőkhöz) kapcsolódó események szerinti tagolás jelentette, a *French Global* szerzőinek nézőpontja

ennél radikálisabb: az irodalomnak egyszerre több tulajdonságára képesek figyelni, és a köztük levő kapcsolatokra is. Olyannyira, hogy az olvasóban valóban felmerül a kérdés, történetet olvas-e egyáltalán vagy valami mást. Mindenesetre nem az irodalmi termés teljes és kimerítő történeti leírását, nem „nagy elbeszélést”.

A „nemzeti tétet”, Lanson nyelv-történelem-nemzeti irodalom egységének fogalmát lényegében 1968 „robbantotta föl”. A szerkesztők ugyanakkor figyelmeztetnek arra is, hogy a nemzeti irodalmak meghaladásának igénye a második világháború időszakához, az Egyesült Államokban 1949-ben napvilágot látott, azután Európában is igen sokszor kiadott Welles-Waren-féle *Az irodalom elmélete* című könyvköz köthető. A *Weltliteratur*, a nagy szintézis, az irodalom egyes számban manapság már nem alkalmas a vizsgált jelenség leírására, s ezt a hatvanas évek óta több fontos fejlemény bizonyította: a hatvanas évek elméleti robbanása, a *Cultural Studies* térhódítása, a feminista forradalom, a frankofón irodalmak elismerése, a nyelvi fordulat. Így a nemzet és elbeszélés szent és sérthetetlen azonosságának gondolata az 1980-as évekre bomlott meg valójában.

Utóbbi hatására a francia irodalom tanulmányozása valóban és szó szerint kívül került a francia határokra (Maghreb, Québec, Mauritius), s ebből természetszerűleg következett saját és idegen, központ és perifériák viszonyának tanulmányozása is. Ezek a problémák tulajdonképpen minden irodalomtörténeti korszak kapcsán felvethetők. A legfontosabb kérdés tehát az, lehetséges-e „az” irodalmat a középkortól napjainkig globális/mondialis (világirodalmi) perspektívából összekötni a középkortól napjainkig? „Az” irodalomról nem kevesebb derül ki, mint az, hogy nem eleve, a tapasztalatot mellőzve világ- vagy egyetemes irodalom, hanem sokkal inkább többes számú fogalom, azaz több, eltérő, jól körülhatárolható terület (régio) irodalmi termése. Nem kevéssé érdekes, de nem is véletlen hogy a perifériák szempontjait éppen a „globalizáló” Egyesült Államok egyetemeinek kutatói képviselik.

Más elméleti megfontolásokat is kamatoztatnak a kötet tanulmányai. Kiindulva abból, hogy a múlt újraolvasása nem más, mint az, ahogyan a jelent olvassuk, fontosnak tartják a nyelv-irodalom-kultúra ezredeleji kapcsolatának újraértékelését, melynek szükségessége elsősorban abból

fakad, hogy az egy nyelv-egy ország megfeleltetés nem helytálló. És az a tétel sem lehet érvényes, hogy például Québec irodalma csak amerikanisztikai oklevél birtokában tanulmányozható. Az újraértékelés fontos okaként említik a szerkesztők azt is, hogy sok egyetemi szak szűnt meg Amerika-szerte. A humán tudományok fenyegetettsége és térvészése, az „értékmentő gesztus” tehát a tengerentúlon és mifelénk egyként indokolja az irodalomtörténet-írás időszerűségét.

De hogyan lehet „globálisan” szemlélni az irodalom történetét anélkül, hogy „totális” irodalomtörténetet írnanak?

Mindenekelőtt úgy, hogy a szerzők szakítanak a történeti elbeszélés vonalszerű folytonosságának elvével. Efelől az elv felől persze hiányként vagy akár aránytalanságként érzékelhetőek a kollázs ismérvei szerint kirakott képek, útmutatások.

A kötet szerzői Hélène Cixous-ra, Assia Djebarra vagy Julia Kristevára például többször hivatkoznak, mint Heideggerre vagy Ricoeurre; Abélard-t Abd-el-Káderrel olvassák össze; *Françafrique* (Franciafrika), a frankofónia és a posztmodern mondializáció összefüggéseiről külön fejezet szól, ugyanez a helyzet a Montevidéóban született és Uruguayban nevelkedett francia költővel, Jules Supervielle-lel.

Natasha Lee *Egységes távlatok a fény századában* címmel közölt tanulmányában a globális egyenesen a planetáris szinonimájaként jelenik meg; a XVIII. századi felfedezéseket és kereskedelmi mozgásokat vizsgálva az emberi változatosság új fogalmát a századvégi irodalmi és tudományos szövegekben mutatja meg. Verena Andermat Conley *Irodalom, tér és francia nemzetállam 1950 után* című írását például éppen az angol globalizáció-francia mondializáció fogalom párossal indítja, s a második világháború utáni francia irodalom történetének és elméletének átalakulását vizsgálja, és azt, hogyan hat napjainkban a technológia és a digitális társadalom a kultúrára és irodalomra, hogyan változtatja azokat olyan eljárásokká, amelyek megszüntetik a műfaji különbségeket. S végül Beckettnek a „Mit tanult az élet-től?” kérdésre adott „a precious little” választát idézve, az értékes apróságban jelöli meg, mivé válhat manapság az irodalom. Valami olyasmivé – így a válasz –, ami hibrid formáival immár olyan „francia”, amely valójában globális. Érdeemes együtt olvasni ezt a szöveget a Dartmouth

College tanárának, Lawrence D. Kritzmannak *Entellektüelek határok nélkül* címmel közölt, öt kortárs gondolkodót tárgyaló (Étienne Balibar, Jean-Luc Nancy, Tahar Ben Jelloun, Julia Kristeva, Jacques Derrida) tanulmányával, amely éppen a nemzetállam válságát elemezve ír a francia vendégszeretetről (l’*hospitalité française*), a kulturális hegemoniára alapozott közösség gondolatának tarthatatlanságáról. Susan Rubin Suleiman *Választott francia: a nyelv, az idegenek és a kánon* címmel Beckettről és Némirovskyról, két „máshonnan jött” idegenről ír; arról, hogy az egymástól jelentősen eltérő két író munkásságában miként jelenik meg az idegenség tapasztalata. Sorolhatnánk a szövegeket tovább, de talán a kiragadott példák is megmutatják, hogy a *French Global* franciája próbál nem hagyományosan francia lenni, globálisa pedig elégszókéféle a „worldwide”-tól a „nem-európai” jelentésen keresztül el egészen a „nyugat-európaítól eltérőig”.

A *French Global* alapvető törekvése tehát a francia irodalom fogalmának kiszélesítése, annak a vizsgálata, hogy felfogható-e úgy, mint ami több is, más is, mint francia irodalom, a nemzeti és a belső, saját nézőpont problémátlan öazonossága és elsőbbsége.

A könyv a két bevezető után három nagy részre oszlik: *terek – mozgások – sokféleségek* címszavak alatt sorakozik az önállóan is olvasható huszonkilenc tanulmány. Mindhárom nagy főcím jelzi a mozgékonyt, mozgathatót, az átcsoportosítás képességét és lehetőségét, a fogalmak többes számban való használandóságát, s tulajdonképpen mindegyik a „global” fogalmának – nem mindig és nem föltétlenül rokon értelmű – megfelelője. Mindenesetre az „új távlat” a francia nacionalizmus kritikájaként is olvasható, és előtérbe állít olyan ellenkánonokat, amelyeket a belülről szemlélt francia nemzeti eszméktől és irodalomtörténettől idegennek tekint. Kérdés, hogy vajon minden-e kötetben vizsgált jelenség kapcsán helytálló-e ez az idegenség, vagy sok esetben mindössze máshová helyezett hangsúlyokról, netán behelyettesítésekről van szó. Ez a helyzet például Phillip John Usher, „globalizáló” olvasatainak esetében. A szerző a XVI. századi földrajzi- kulturális határok és az irodalmi megnyilvánulások összefüggéseit vizsgálja, s a peregrináció irodalmának kanonizált szerzőit értelmezi, Ronsard és Henri Castela, valamint Rabelais és Denis Possot írásaiban.

A tárgyalt és idézett szerzők, majd művek mutatója, s végül a tanulmányírók rövid bemutatása és írásaik pár mondatos rezüméje zárja a könyvet, s ez jól segíti a tájékozódást. Újat hoz a saját fordítottságát főcímében is fitogtató mű abban is, hogy az írások végén, a szerzőkével együtt szerepelteti a fordítók nevét. A mű szelleme indokolja is, hogy a kiadó vagy a szerkesztők szakítsanak a fordító láthatatlanságának elvével. A szakfordítók a szakfordítás szokásjogának megfelelően általában a szépirodalom fordítóinál is láthatatlanabbak, amit azzal a nem föltétlenül tartható indokkal szokás elintézni, hogy a fordított szakszövegnek átlátszónak, „transzparensnek” kell lennie, nem vonhatja magára a figyelmet. A *French Global* nyelve pedig igencsak felhívja magára a figyelmet, már csak azért is, mert igen szép számmal használnak a szerzők angol(szász) műszavakat (worlding, code-swithchings, side-by-sideness stb.) is. Ami azt mutatja, hogy a nyelvhasználatot is GPS-re bízják kicsit, s nem egyedül a francia az irányadó. A fordítók a tárgyalt jelenségek leírásakor bizonyos jelentések, árnyalatok pontosabb kifejezésére meghagyják az „idegen” nyelvű szakszót.

Mindent összevetve a *French Global*nak sikerül átértékelnie nyelv és ország kapcsolatát. Olvastán óhatatlanul eszünkbe jut, talán a magyar irodalom történetét is szívesen látnánk egy, a globális perspektíva szabályainak megfelelően szerkesztett képen. Jobban meg tudnánk különböztetni a részletek távolságát, a kép mélységét. És az újratervezést.

JENEY ÉVA¹

Florent Albrecht: Ut musica poesis. Modèles musical et enjeux poétiques de Baudelaire à Mallarmé (1857–1897).Párizs, Honoré Champion, 2012, 498.

Florent Albrecht a párizsi Honoré Champion kiadónál megjelent doktori dolgozatában azt vizsgálja, hogyan váltotta fel az *ut musica poesis* elve az *ut pictura poesis* a XIX. század folyamán. A francia költészetre a XIX. század közepéig nagy hatással volt Horatius mondata, az *ut pictura poesis* (azaz a költészetet és a festészetet hasonneműnek

gondoló) elmélet. Habár Lessing *Laokoón, vagy a festészet és a költészet határaitól* című értekezésében 1766-ban bebizonyította a horatiusi gondolat abszurditását, amit a XIX. századi írók előszeretettel idéztek, a gondolat egészen a század közepéig tovább élt. Azonban az akkor fellépő új esztétika elsöpörte ezt a gondolatot és a költészet a zenét állította a követendő modellnek. Florent Albrecht úgy gondolja, hogy a zenével való rivalizálás segítségére volt a modern költészetnek, hogy megszűlessen. A zenei modell lehetővé tette, hogy megvizsgálják a költészet határait.

Florent Albrecht 1857-re teszi a zene térhódítását a francia irodalomban, ami az ő értelmezésében 1897-ig tart. Míg az előbbi Baudelaire *Romlás virágai* című versciklusának, Flaubert *Bovarynéjének* megjelenési éve, addig 1897 arról nevezetes, hogy ekkor teszi közzé Mallarmé a *Kockadobás* című versét, és ebben az évben jelenik meg André Gide *Földi táplálékok* című műve is. Miért Baudelaire műve a kezdete a változásoknak? Mert ő az első az írók között, aki a lírát a zenéhez hasonlóként képzei el, és ezért egy olyan versformát szeretett volna létrehozni, amely közelíti a zenéhez. Mallarmé *Kockadobás* című versével zárul Albrecht könyve, mert ez a vers megy legmeszebb a költői kísérletezésben, miközben a zene példájára hivatkozik.

Baudelaire és Mallarmé mellett fontos szereplője a könyvnek Wagner, és ezért 1857 és 1897 mellett fontos szerepet kap az 1885-ös év is. Ebben az évben távozik az élők sorából Victor Hugo, és ekkor hozza létre Edouard Dujardin a *Revue wagnerienne* című lapot, amely nem csak a Wagner-kultusz legfőbb médiuma lett, hanem a legtöbb, a zene és a költészet kapcsolatát taglaló írás is itt látott napvilágot. Wagner recepciójának története azonban sokkal régebbre nyúlik vissza, mint 1885, és több írógeneráció hódolt a zseninek. Nerval 1850-ben a weimari ünnepek kapcsán részt vesz a *Lohengrin* előadásán, majd 1857-ben Théophile Gautier Wiesbadenben látogat el több barátjával egy *Tannhäuser* előadásra. A korai népszerűség ellenére egészen 1861-ig kell várni, hogy a párizsi közönség megcsodálhassa a német mester egyik operáját a fővárosban, ami szintén a már említett *Tannhäuser*. Ezen az előadáson találkozik először Wagner zenéjével Baudelaire, Verlaine és Champfleury is. Wagner kultusza Albrecht szerint fontos paradigmaváltás a költé-

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

szetben is, amelynek egyik legfőbb fóruma a *Revue wagnerienne*.

A könyv első nagy fejezete a zene és a költészet kapcsolatának a történetét tárja fel. Azt mutatja meg, hogyan kapcsolódik össze a költészet és a zene már a korábbi századokban is. Majd a dalforma történetét vizsgálja meg a szerző. A romantikus költészet bizonyos strofa-formák divatba hozásával, mint a ballada vagy a dal, teljesen megváltoztatta a XVIII. század leíró költészetét. A XIX. század második felében a dalforma használata megújította a lírai alany pozícióját is, és egy új lírai helyzetet teremtett, ahol a lírai én, az énekes utánozza a zenei formákat, a háttérbe húzódik, és nagyon gyakran le is leplezi ezt a játékot (lásd például Verlaine dalformáit). Így a dalforma használata lehetővé teszi a költészet ironikus olvasatát is.

Baudelaire és Mallarmé gondolkodása átmenet az *ut pictura poesis*ből az *ut musica poesis*be. Az egyes művészeti ágak önállósodása során a zene az impresszionista fenomenológia terepe lesz, ami Baudelaire-t is megihleti Hoffmann és Poe nyomán. A *Romlás virágai* költőjének vonzódását Albrecht azzal magyarázza, hogy a zene a leginkább autotélikus művészet, nem ábrázol, hanem sugall. Így szerinte Baudelaire a zene segítségével „a legimpresszionistább művészetet” hozta létre, amely szembe megy a mimézissel. Mallarmé Baudelaire-hez hasonlóan nem a dolgot akarja lefesteni, hanem azt a hatást, amit kívánt, ezért lírai kísérletei során ő is sokszor hivatkozik a zenére.

Ezzel párhuzamosan a XIX. század második felében a költészet meg akar szabadulni a régi formák rabigájától, és létre akar hozni valami újat: olyan versformákat, amelyek szerinte természetesebbek, hajlékonyabbak. Újításaiiban zenei és ritmikai minták vannak segítségére, és a költői formák túlzásait is a zene segítségével indokolja. A szabad vers híveinek Wagner művészete lesz a követendő példa, akinek nagy szerepe volt abban is, hogy a szimbolista költészetében a zene válik a legfontosabb komponenssé. Wagner szerint a zene képes leginkább megszabadulni a reprezentációtól. 1870-ben *Beethoven* című írásában szembeállítja a költészetet a zenével: míg az előbbi politikával itatódik át, az utóbbi univerzális nyelvvé rendelkezik. Ez a nyelv történelem és mindenek feletti, így nincs szüksége közvetítőre, hogy megértsék.

Albrecht könyvének legfontosabb gondolata, hogy a szimbolista zenei példák követésével nem megváltoztatják, hanem próbára teszik az ábrázolás rendszerét a muzsika segítségével. A zene lehetővé teszi számukra, hogy a vers olyan összetevőiről gondolkodjanak, mint a rím, a szótagszám stb. Másrészt a zene sohasem volt minta, a vele való taktizálás nem más, mint az irodalom mechanizmusainak a leleplezése, a „fikció” színre léptetése, és ezáltal sikerült nekik megújítani az ábrázolás rendszerét. Az *ut musica poesis* térhódítására ezért nem úgy tekintünk, mint paradigmaváltásra, hanem mint egy új, tudatos írásmód megjelenésére. Albrecht szerint ha váltás van a költészetben, az nem a zene következménye, hanem egy fejlődés, amelyben fontos szerepet kapnak a zenei elemek, mégpedig a tudatalattinak és a nyelv esztétikai szerepének a megnövekedése miatt. A nyelv többé nem ábrázol, hanem megmutatja magát. Ebben a változásban a zene retorikai funkciót tölt be, úgy viselkedik, mint a katakrézis.

A könyv harmadik és egyben utolsó fejezete a zene és irodalom közötti kapcsolat két szélsőséges esetét mutatja meg Mallarmé és Verlaine kísérletein keresztül. Mallarmé *Kockadobás* című versében nincs konkrét utalás a zenére, de a vers formája felidézi azt. A költemény szavai megszabadulnak a referencialitástól, mint a zene hangjai, autotélikussá válnak. A vers előszava is azt aényt osztja meg az olvasóval, hogy a koncerten hallott zene hatására írta a költő a művet. Ebből az írásból még az is kiderül, hogy a tipográfiai jelek, a betűk nagysága és elhelyezkedése segítségével van az olvasónak, hogy a hangos olvasáskor hogyan ritmizálja a verset, és milyen erősen ejtse ki az egyes szavakat. Így az előszó azt sugallja, hogy a szöveg leginkább a kottára hasonlít.

A zene más miatt fontos Albrecht szerint Verlaine költészetében. Egyrészt a *Szturnuszi költemények* sok versében a zeneeszközök metaforikusan vannak jelen. Másrészt a ritmus zeneisége is érzékelhető az életmű verseiben, és a költő olyan műformákat használ, mint a dal és az óda. A címek néha zeneszerzőkre utalnak. Ezenkívül a versek tele vannak zenei terminusokkal, és a rímek, az alliterációk is fokozzák a versek zeneiségét. Ez a zenével átítatott költői életmű létrehoz egy olyan lírai nyelvet, ahol a vers tárgya csak másodlagos: a hatása a fontos, és emiatt a nyelve.

Amíg Mallarmé költészetében a zene kapcs-

latba hozható egy autotelikus költészetre való törekvéssel, addig Verlaine-nél a muzsika a homályossal, a kimondhatatlannal áll kapcsolatban. A zene formája az utóbbi költőnél mint anti-teória jelenik meg. Albrecht szerint azért anti-teória, mert nem előírja a szabályokat, hanem egy olyan, a zene által átítatott költői tudat írja a verseket, amely mögött egy nem definiált teória vázlata áll. Míg Mallarmé azt szerette volna, hogy a költő használja fel a költészetből, ami jó, Verlaine újraalkotja a mitikus kapcsolatot a költő és a lantja közt, azaz megőrzi a költészetet az egyediségével együtt. Létrehoz egy költészetet, amelyet megszabadít ócska

gönceitől és rossz beidegződéseitől. Ez a költői szerep elmosódott és nem lírai a szó romantikus értelmében. A verlaine-i érzékenység, amely kibontakozik a költeményekben, ugyanakkor eltöri a hagyományos lírai ént. Ebben a lírában nemcsak a szó válik a tiszta költészet alkotóelemévé, hanem a költészet összes segédeszköze is (forma, rím, alliteráció), amely képes a világ impresszióját, hangulatát megragadni.

BENDA MIHÁLY¹

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

IN MEMORIAM

GORILOVICS TIVADAR
(1933–2014)

Gorilovics Tivadar személyében egy nagy generáció egyik utolsó tagja távozott el körünkből.

Nagyformátumú irodalomtörténész volt, aki kiemelkedő helyet foglalt el a francia szakos irodalmárok között nemcsak publikációi, hanem a szakmai kérdésekben való általános tájékozottsága révén is. A nagy tudású volt Eötvös kollégista hosszú évtizedeken át tanította a francia irodalmat a Debreceni Egyetemen. Fáradhatatlan oktatói és tudományszervezői munkájáról tanúskodik az általa ki-nevelt tehetséges tanítványok egész sora és mindazok az egyetemi kiadványok és konferenciák, melyek létrejöttéhez – széleskörű nemzetközi kapcsolatai révén is – tevékenyen hozzájárult. A hazai modern filológia sokat köszönhet Gorilovics Tivadarnak, aki mindvégig figyelemmel kísérte a legújabb irodalmi és irodalomtudományi áramlatokat és szívügyének tekintette a francia kultúra közvetítését és terjesztését. De éppen ilyen hatékonysággal terjesztette a magyar irodalmat is francia nyelvterületen: odaadó munkájának gyümölcsei többek között kétnyelvű kötetei Illyés Gyula és József Attila verseivel, és legfőképpen a Brüsszelben kiadott *Patrimoine littéraire européen*, impozáns 12 kötetes francia nyelvű európai irodalmi antológia, melynek ő volt magyar irodalmi szaktanácsadója és szervezője.

Gorilovics Tivadar széleskörű kutatói tevékenysége felölelte a XIX–XX. századi francia irodalom- és eszmetörténetet, a magyar-francia kulturális kapcsolatok történetét és a fordításirodalmat. Kedvenc szerzői Roger Martin du Gard és Jean-Richard Bloch voltak: életművük kutatásában nemzetközi elismertségre tett szert monográfiáival és szövegkiadásával.

Gorilovics Tivadar rendszeres résztvevője volt az MTA Irodalomtudományi Intézet és az ELTE Egyetemközi Francia Központ által szervezett francia nyelvű konferenciáknak. Szellemes eleganciával tartott előadásai mindig érdeklődést keltettek és jó fogadtatásra leltek a francia, magyar és más országokbeli kutatók körében. Inspiráló jelenlétével és szakértő hozzászólásaival jelentősen hozzájárult nemcsak a konferencia sikeréhez, de oldott, jó hangulatához is.

A *Helikon* régi kedves szerzőjét veszítette el Gorilovics Tivadar elhunytával.
Emlékét megőrizzük.

Karafiáth Judit

TARTALOM

Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón

TANULMÁNYOK

Z. VARGA ZOLTÁN: Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón	503
LUCIA BOLDRINI: Összehasonlító irodalomtudomány a XXI. században Európából és az Egyesült Királyságból nézve (Fordította: <i>Bús Natália</i>)	517
JOHN NEUBAUER: A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik (Megjegyzések a <i>Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története</i> című munkához) (Fordította: <i>Sári B. László</i>)	528
T. SZABÓ LEVENTE: A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az <i>Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok</i> többnyelvűségének korszerűsége	541
HITES SÁNDOR: Komparatiztika és emigráció	560
THOMKA BEÁTA: Germanofónia és a posztmigráns irodalom	577
SZÁVAI JÁNOS: Kihívások és válaszok – a francia komparatiztika jelene	593
KÁNYÁDI ANDRÁS: A franciaországi mítoszkritika negyedszázada	601

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

KÖNYVEK

CHRISTIE McDONALD – SUSAN RUBIN SULEIMAN: French Global: Une nouvelle perspective sur l'histoire littéraire / JENEY ÉVA	615
FLORENT ALBRECHT: Ut musica poesis. Modèle musical et enjeux poétiques de Baudelaire à Mallarmé (1857–1897) / BENDA MIHÁLY	618

IN MEMORIAM

KARAFIÁTH JUDIT: Gorilovics Tivadar (1933–2014)	621
---	-----

SOMMAIRE

Recherches en littérature comparée au tournant du millénaire

ÉTUDES

ZOLTÁN Z. VARGA: Recherches en littérature comparée au tournant du millénaire	503
LUCIA BOLDRINI: Littérature comparée au 21ème siècle. Une perspective depuis l'Europe et Royaume-Uni (Traduit par <i>Natália Bús</i>)	517
JOHN NEUBAUER: La mondialisation commence chez soi et avec les voisins (Réflexions sur <i>L'histoire de cultures littéraires de l'Europe de l'Est et de l'Europe Centrale</i>) (Traduit par <i>László Sári B.</i>)	528
LEVENTE T. SZABÓ: Recherches du polyglottisme en littérature comparée et la modernité de la <i>Acta Comparationis Litterarum Universarum</i>	541
SÁNDOR HITES: Littérature comparée et exile	560
BEÁTA THOMKA: Germanophonie et littérature postmigrante	577
JÁNOS SZÁVAI: Défis et réponses – la littérature comparée en France aujourd'hui	593
ANDRÁS KÁNYÁDI: Un quart de siècle de mythocritique en France	601

BIBLIOGRAPHIE CHOISIE	611
------------------------------	-----

LIVRES	615
---------------	-----

IN MEMORIAM	621
--------------------	-----

CONTENTS

Comparative Literature at the Turn of the Millennium

STUDIES

ZOLTÁN Z. VARGA: Approaching Comparative Literature at the Turn of the Millennium	503
LUCIA BOLDRINI: Comparative Literature in the Twenty-First Century: A view from Europe and UK (Translated by <i>Natália Bús</i>)	517
JOHN NEUBAUER: Globalizing starts at Home and with the Neighbors (Reflections on the <i>History of the Literary Cultures of East-Central Europe</i>) (Translated by <i>László Sári B.</i>)	528
LEVENTE T. SZABÓ: Approaching Polyglottism in Comparative Literature and the Modernity of the <i>Acta Comparationis Litterarum Universarum</i>	541
SÁNDOR HITES: Comparative Literature and Exile	560
BEÁTA THOMKA: Germanophiles and Post-migrant Literature	577
JÁNOS SZÁVAI: Challenges and Answers – French Comparative Literature in the Present	593
ANDRÁS KÁNYÁDI: Twenty-five Years of Myth-Criticism in France	601

SELECTED BIBLIOGRAPHY	611
-----------------------	-----

BOOKS	615
-------	-----

IN MEMORIAM	621
-------------	-----

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955–1962

Vegyes tartalmú számok

1963

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Budapest, 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2–3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai
(Az AILC IV. Kongresszusa – Fribourg, 1964. – előadásaiból)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966

- 1–2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Esmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3–4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek
(Az AILC V. Kongresszusa – Belgrád, 1967. – anyagából)
- 3–4. sz. Az irodalom és a társművészetek

1969

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3–4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3–4. sz. Modern stilsztika

1971

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3–4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971)

1972

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3–4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2–3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974
1. sz. Az AILC kanadai kongresszusa (Montreal, 1973. augusztus 13–19.)
 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
 - 3–4. sz. Modern poétika
- 1975
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa-kutatások
 - 3–4. sz. Az európai romantika
- 1976
1. sz. Szubkultúra és underground
 - 2–3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa (1976. augusztus 12–17.)
Különböző kultúrákban eredő irodalmak kapcsolatai a XX. században
 3. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa.
Összehasonlító irodalomtudomány és irodalomelmélet
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi,
kulturális és politikai fejlődésében (1777–1848)
Budapest, 1977. szeptember 5–8.
- 1978
- 1–2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom. Transzgresszív elemzések
 4. sz. Új magyar világirodalom-történet
- 1979
- 1–2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban
(FILLM XIV. Kongresszus, Aix-en-Provence, 1978)
- 1980
- 1–2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 - 3–4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek –
A regény fejlődése
 - 2–3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982
1. sz. A Vormärz-irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2–3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3–4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984

1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985

1. sz. A FILLM budapesti kongresszusa – A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Az olasz irodalomtudomány napjainkban

1986

- 1 – 2. sz. A műfordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyományok és irodalom a mai Afrikában

1987

- 1 – 3. sz. A posztmodern amerikai irodalom
4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgárd

1988

- 1 – 2. sz. Kanadai irodalmak
- 3 – 4. sz. A stilisztika útjai és lehetőségei

1989

1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
2. sz. A felvilágosodás és nemzeti fejlődés
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata: a szövegek keletkezés-kritikája

1990

1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora – nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992

1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993

1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
3. sz. A kortárs olasz irodalom
4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995

- 1 – 2. sz. Poszt szemiotika. A szubjektum-elméletek és a mai irodalomtudomány
3. sz. A stílus diszkurzív elmélete
4. sz. Rendszerelvű irodalomtudomány

1996

- 1 – 2. sz. Intertextualitás
3. sz. Újraegyesült Németország – egységes német irodalom?
4. sz. A posztkoloniális művelődésemélet

- 1997
- 1 – 2. sz. A félmúlt klasszikusai
 - 3. sz. Hermeneutika az orosz századelőn
 - 4. sz. A lehetséges világok poétikája
- 1998
- 1 – 2. sz. Az újhistorizmus
 - 3. sz. Kánonok a kis népek irodalmában
 - 4. sz. Textológia vagy textológiák?
- 1999
- 1 – 2. sz. A szó poétikája
 - 3. sz. Latin-amerikai irodalomelmélet
 - 4. sz. Kulturális antropológia és irodalomtudomány
- 2000
- 1 – 2. sz. A romantika tétjei
 - 3. sz. A korszakok alakzatai
 - 4. sz. (Új) filológia
- 2001
- 1. sz. Változatok a dialógusra
 - 2 – 3. sz. Dante a XX. században
 - 4. sz. Az interpretáció érvényessége
- 2002
- 1 – 2. sz. A *Poétika* újraolvasása
 - 3. sz. Autobiográfia-kutatás
 - 4. sz. A multikulturalizmus esztétikája
- 2003
- 1 – 2. sz. A minimalizmus
 - 3. sz. Mikrotörténetírás
 - 4. sz. Kísérleti irodalom
- 2004
- 1 – 2. sz. Petrarca: hermeneutika és írói személyiség
 - 3. sz. A hipertext
 - 4. sz. Wittgenstein poétikája
- 2005
- 1 – 2. sz. A kritikai kultúrakutatás
 - 3. sz. Régi az újban
 - 4. sz. Vico körei
- 2006
- 1 – 2. sz. Kritikai szubjektivizmus
 - 3. sz. Frege aktualitása
 - 4. sz. Relevancia
- 2007
- 1 – 2. sz. Alteritás, poétika, filozófia
 - 3. sz. Ökokritika
 - 4. sz. Etikai kritika
- 2008
- 1. sz. A második olvasat
 - 2 – 3. sz. A közvetítés poétikája
 - 4. sz. Az autonómia új esélyei

- 2009
- 1 – 2. sz. Eszmetörténet és irodalomtudomány
 3. sz. Szimbólum- és allegóriaelméletek
 4. sz. A jövőbelátás poétikái
- 2010
- 1 – 2. sz. Térpoétika
 3. sz. A félre-értelmezett futurizmus
 4. sz. A szerző poétikája
- 2011
- 1 – 2. sz. Testírás
 3. sz. Meghekkelt valóságok
 4. sz. Új gazdasági kritika
- 2012
- 1 – 2. sz. A Helikon repertórium 1955–2011
 - 3 – 4. sz. Boccaccio 700
- 2013
1. sz. Narratív design
 2. sz. Kognitív irodalomtudomány
 3. sz. Corpus alienum
 4. sz. Esztétika és politika
- 2014
1. sz. Cseh dekadencia
 2. sz. Funkció történet és kontextuális-kulturális narratológia
 3. sz. Az archívumok elméletei

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat-kiadási Kollégiuma
támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

<http://www.argumentum.net>

Tördelte: Láng András

Budapest, 2014

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
ISSN 0017 – 999X

